

ЎЗБЕК ЖУРНАЛИ

2001

Учинчи фасл

70-йил чиқиши

Адабий-ижтимоий журнал

Мухаррир
Омон МУХТОР

Таҳририят ҳайъати раҳбари
Ўткир ҲОШИМОВ

ТАҲРИРИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Хумоюн Акбаров
Маннопжон Аҳмедов
Асад Дилмурод
Бойназар Йўлдошев
Бахтиёр Карим
(муҳаррир ўринбосари)
Қуронбой Матризаев
Холмуҳаммад Нуруллаев
Абдулла Орипов

Икром Отамурод
Ботир Парпиев
Ихтиёр Ризо
Муртазо Султонов
Юсуф Файзулло
(масъул котиб)
Ислом Шоғуломов
Тўлепберген Қаипбергенов
Рустам Қосимов

**МУАССИСЛАР:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АҲБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМФАРМАСИ**

Ватан, она сўзи нақадар лазиз

Чўлда ўрмалаб юрган жониворлар ҳам туғилишиданоқ ўз маконларини биладилар, ҳавода учувчи қушлар ҳам, денгиз ва дарёлардаги балиқлар ҳам ўз ошёнларини ҳис қиладилар, ҳатто болари ва шунга ўхшашлар ҳам ўз уяларини муҳофаза қиладилар — шунинг каби одамлар ҳам қаерда туғилиб, парвариш топсалар, ўша жойга чексиз меҳр қўйган бўладилар.

Ф. Скорина.

...

Ватанпарварлик — ёлғиз ўз ватанига меҳр қўйишдан иборатгина эмас. Бу жуда катта ҳис... Бу — Ватан билан ўзини бир бутунликда деб билиш, унинг яхши-ёмон кунларида асқатиш демақдир.

А. Н. Толстой.

...

Кимки умумий фалокат дақиқаларида ватан халоскорлигидан бошқа бирон-бир хаёлга борса, — у озод давлатда яшашга ҳақли эмас.

В. Г. Белинский.

...

Саховатнинг энг буюк жасурликлари ватанга муҳаббат туфайли юзага келган.

Ж. Ж. Руссо.

...

Ватанпарвар — ўз ватани камолоти йўлида, ўз халқига муҳаббати туфайли эзгуликлари тугул, жонини ҳам аямайдиган инсондир, халқи ва ватани озодлиги, фаровонлиги учун ўзини қурбон қилувчи инсондир.

М. Охундов.

...

Ватан учун чала иш қилиш, унинг учун ҳеч нима қилмаслиқдир.

М. Робеспьер.

...

Бегона юрт Ватан бўла олмайди.

И. Гёте.

...

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжн ғурбак ҳавас айлама...

Элга қўшулғон эш топти.

А. Навоий.

...

Ҳар кимнинг қалбида ўз халқининг жажжи қиёфаси яшайди.

Г. Фрейтаг.

...

Ким ўз юртини севмаса, у ҳеч нимани сева олмайди.

Ж. Байрон.

...

Ўз ватанига доғ тушириш — уни сотиш, деган сўздир.

В. Гюго.

Абдугаффор Қирғизбоев,

тарих фанлари номзоди

ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОН

Мустақил диёримизда ўтаётган ҳар бир кун мамлакатимиз ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим воқеаларга бой бўлмоқда. Жаҳоннинг барча мамлакатлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириб, сиёсий тузумидан қатъий назар республикамиз манфаатларига мос келадиган ҳамкорлик ришталарини боғлаш давлатимиз ташқи сиёсатининг муҳим шартларидан биридир.

Қувонч билан айтишимиз мумкинки, мамлакатимизнинг мустақил ривожланишида ўтган қисқа тарихий даврда республикани суверен давлат сифатида қарор топтириш юзасидан улкан ва шарафли ишлар амалга оширилди. Шу маънода далилларга назар ташлайлик. Ҳозирда Ўзбекистонни 170 дан ортиқ давлат расман тан олган. Дунёдаги 130 дан ортиқ мамлакат билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Бугун 50 дан ортиқ мамлакатнинг элчихонаси республикамизда фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ўз тарихида илк бор 1992 йилнинг 2 мартида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди ва ушбу нуфузли ташкилот фаолиятида мунтазам иштирок этмоқда. Ўтган йиллар давомида мамлакатимиз қўшилмаслик ҳаракатига қабул қилинди. Парламентлар Иттифоқига кирди. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгашнинг яқунловчи ҳужжатини имзолади. Ундан ташқари Европа Иттифоқи билан шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома ратификация қилинди. Юртимиздаги сиёсий барқарорлик пухта ўйланган иқтисодий ислохотлар, ишончли қонуний кафолатлар, бой табиий ресурслари, меҳнат, ақлий ва илмий ишлаб чиқариш салоҳияти етакчи молия ва банк ташкилотларининг, хоржий фирмаларнинг эътиборини ўзига тортаётганлиги сир эмас. Шу боис хоржий мамлакатлари Ўзбекистон билан ўзаро манфаатли ҳамкорликка интилмоқда.

Чет эл сармояларининг умумий ҳажми эса 5 миллиард доллардан ошиб кетди. Республикамиз ташқи савдо айланмаси ҳам тўхтовсиз ўсиб бормоқда, бу миқдор йилига 10 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Мамлакатимиз иқтисодий ислохотларини амалга оширишда Ватанимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашувини янада чуқурлаштириш мақсадида кўплаб халқаро молиявий ташкилотлар билан алоқаларни ривожлантиришга катта эътибор қаратиб келинмоқда. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири, бу Марказий Осиёдаги мустақил давлатлар: Қозғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон билан ҳамкорлик алоқаларининг ривожланиб, мустаҳкамланиб бораётганлигидир.

Республикамиз МДҚ га аъзо мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришга алоҳида аҳамият берапти. Мазкур ҳамдўстлик доирасида муҳокама қилинаётган барча масалаларда Ўзбекистон ўз қарашлари, собитқадамлиги ва дадиллиги билан ажралиб туради. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан муносабатларимизни янада яхшилашга, чуқурлаштиришга интилиш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Йил сайин республикамизнинг Туркия, Эрон, Покистон, Ҳиндистон, Миср, Исроил ва кўплаб араб мамлакатлари билан алоқалари ривожланмоқда.

Йўлбошчимизнинг Осиё ва Тинч океани минтақасида жойлашган мамлакатларга қилинган расмий ташрифлари натижаси туфайли Хитой, Жанубий Корея, Малайзия, Индонезия, Вьетнам каби давлатлар билан ўрнатилган алоқаларимиз янада кенгаймоқда.

Бугун республикамизда иш олиб бораётган қўшма корхоналарнинг аксарияти АҚШ, Япония, Германия, Франция, Буюк Британия, Италия, Канада, Финляндия, Бельгия, Хитой, Жанубий Корея, Туркия мамлакатлари ҳисобига тўғри келмоқда.

Юртимиздаги ислохотларнинг қисқа даври мобайнида бозор инфратузилмасининг асосий бўғинлари шакллантирилди. Банк ва молия тизимлари ислохот қилинди, суғурта тармоқлари, консалтинг ва аудитор компаниялари ташкил этилди. Технология жиҳатидан мураккаб янги автомобиль, телевидео-радио ускуналар, халқ истеъмоли молларининг янги турларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Барча ислохотлар энг эзгу ва хайрли мақсадларга, яъни, халқимизнинг турмуш фаровонлигини янада яхшилашга, Ватанимизни тараққий этган мамлакатлар қаторига қўшишга қаратилгандир. Юрт келажаги бўлган ёш авлод тарбиясига, уларнинг ўқиш ва ишлашларига мамлакат миқёсида жуда катта эътибор берилляпти. Чунки, юртимизнинг эртанги тараққиёти, ривож ва истиқболи кўп жиҳатдан бугунги ёшларимизга боғлиқдир. «Таълим тўғрисида»ги қонун, Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурнинг қабул қилиниши, соғлиқни сақлаш бўйича бошланган ислохотлар мамлакатимизнинг нури келажагидан дарак беради. Мустақиллик йилларининг ўзидagina 50 мингдан ортиқ ўқувчига мўлжалланган мактаблар қурилганлиги, хорижий тилларни ўрганишга бўлган эътиборнинг кучайиб бораётганлиги, юзлаб гимназия, коллеж, лицейлар очилаётганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Мамлакатимиз ўз ташқи сиёсатини олиб борар экан, хориж мамлакатлари билан барча соҳаларда бўлгани сингари, таълим-тарбия, илм-фан соҳасидаги алоқаларни кенгайтиришга интилмоқда. Чет эл олимлари бугунги кунда Республика Фанлар Академиясининг тармоқ институтлари ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасарруфидаги ўқув юртлари билан яқиндан ҳамкорлик алоқалари олиб бормоқдалар. Бу борада Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент Техника университети, Шарқшунослик ва Юридик институтларида олиб борилаётган ишлар ибратлидир. Профессор-ўқитувчилар ўртасида ҳамкорлик, талабалар айирбошлаш масалаларига номлари юқорида қайд этилган ўқув юртларида алоҳида эътибор қаратилмоқда. Олиб борилаётган ҳаракатлар туфайли Ўзбекистон Миллий университетининг тарих факультетида ҳамда Тошкент Давлат Педагогика университетларида ЮНЕСКО кафедралари фаолият кўрсатмоқда.

Юртимиздаги «Устоз», «Умид» каби жамғармалар асосан иқтидорли ёшларни қидириб топиш, уларни ижтимоий ҳимоялаш, қўллаб-қувватлаш ва энг иқтидорли талаба ёшлар ва профессор-ўқитувчиларни танлаб хорижга ўқиш ҳамда тажриба алмашишга жўнатиш билан шуғулланиб келмоқда. Ҳозирги кунда «Умид» жамғармаси тавсияси билан кўплаб истеъдодли ёшларимиз АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Германия, Япония каби мамлакатларнинг етакчи олий ўқув юртларида таҳсил олмоқдалар. Бир сўз билан айтганда, бугунги кунда юртимизда олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсат, шу озод ва обод диёримизни ривожлантиришга, уни тараққий этган давлатлар қаторига қўшишга, халқимиз турмуш даражасини янада кўтаришга, Ватанимиз истиқболи ва равнақи учун бефарқ бўлмаган, керак бўлса шу юрт келажагининг ёрқинлиги учун жонини ҳам беришга тайёр бўлган ёшларни тарбиялашга қаратилгандир.

Ўтган асрнинг сўнгги 2000 йили Ўзбекистон ташқи сиёсатида муҳим воқеалари билан чуқур из қолдирди. Маълумки, дунёнинг етакчи давлати бўлган жуда катта сиёсий-иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чуқурлаштириш Ўзбекистон учун катта аҳамият касб этмоқда.

Минтақавий, яъни, Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорлик ҳам анча самарали бўлмоқда. Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларининг бир хиллиги, ягона транспорт энергетика коммуникациялари, сув захираларидан фойдаланиш, Марказий Осиё республикаларининг яқиндан ҳамкорлик қилишларини талаб этади. Бундан ташқари ушбу минтақада яшаётган барча халқларнинг хавфсизлиги учун муштарак бўлган таҳдидлар ҳам мавжуд. Булар Оролнинг қуриб бориши, наркотик моддалар, терроризм, диний фундаментализмнинг кириб келиши, Афғонистон томонидан кескинлик ва беқарорликнинг ёйилиш хавфи ҳамда бир қатор бошқа омиллардир. Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамиятга аъзо бўлган мамлакатларнинг ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама учрашувлари бир неча бор Тошкентда, Бишкек, Душанбе ва Қозоғистонда ўтказилди. Шу учрашувлар чоғида мамлакатимиз раҳбари ўз юртимиз учун ҳам, қўшниларимиз учун ҳам жуда долзарб ва фойдали бўлган масалани илгари сурди. Бу — минтақадаги хавфсизлик органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш ва ҳамкорликни кенгайтириш борасида муайян ҳуқуқий пойдевор яратиш масаласидир. Бундай жиҳатлар мамлакатимизнинг жаҳон миқёсида обрў-эътибори кенгайиб, мавқеи юксалиб бораётганидан далолат беради.

Назиржон Саидов,
Олимжон Холдор

ОФАРИН

Мустақиллигимизнинг ўн йиллиги қаҳрамонларидан бири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалик ходими, Дўстлик ордени нишондори, Асака туманининг ҳоқими Тилаволди Ёқубовни бутун юрт танийди. У ҳақдаги лавҳамизга Президент Ислоҳ Каримовнинг 2000 йили Асака мамлакатимизда биринчи бўлиб пахта тайёрлаш шартнома режасини бажаргани муносабати билан йўллаган табрикномасидаги «Офарин, яна бир бор офарин, кадрли дўстларим» деган сўзлари сабабли «Офарин» деб сарлавҳа чиқаришга жазм этдик.

Асакалик пахтакорлар ўтган ўн йилликда, тўрт бор биринчи бўлиб пахта тайёрлаш режасини бажариб, бутун Ўзбекистонни лол қолдириб, Юртбошимизнинг тўрт марта қўловини олишга мушарраф бўлишгани деҳқончилигимизда унутилмас тарихий ҳодисадир.

Ҳар гал асакаликлар Президент табригини олганларида вилоят ҳоқими, Ўзбекистон Қаҳрамони Қобилжон Фафурович Обидов Асака тумани ҳоқими Тилаволди Ёқубов билан боғланиб дил-дилидан табриклаганларини ёзмасдан ўтолмаймиз. Қўловлар нафақат асакаликларни, балки, бутун андижонлик пахтакорларни улкан зафарларга руҳлантлар, уларни янада юксак марраларни эгаллашга даъват этар, ҳаммага қанот бағишларди.

Президентимизнинг 1995 йили йўллаган биринчи қўловларидан: «Асака аҳли берган сўзига содиқ эканини ўзининг мардонавор ва ҳалол меҳнати билан яна бир марта исботлади — Ўзбекистон хирмониغا 15,5 минг тонна сифатли пахта етказиб берди.

Қайси соҳада бўлмасин ҳар бир қўлга киритилган галаба Ватан мустақиллигини таъминлашга, юртимизнинг келажак равнақига хизмат қилади. Асакалик меҳнатқашлар буни яхши англайдилар, халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида ҳам биринчилар сафида бўладилар, деб ишонаман».

1997 йилги табрикдан: «Сизларнинг бу муваффақиятингиз туманда, энг аввало, ерга ва деҳқон меҳнатига янгича муносабатнинг тобора мустаҳкам қарор топаётганидан далолат. Янгиликка, янгича яшашга интилганнинг ҳаммаша юзи ёруғ, ошиғи олчи, жойи эса доимо давранинг олдида бўлади.

Замонавий технологияни жорий этиш, агротехника қоидаларига жиддий эътибор, чигитни плёнка остига экиш тажрибаси, эртапишар уруғ навларини яратиш, ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш туфайли туман пахтакорлари бир неча йилдан буён пешқадамлар сафидан ўрин олиб келишмоқда.

Сизларнинг ҳосилдорликни 40 центнерга етказишдек покиза ниятингиз замирида замонамизга хос меҳнат самараларидан манфаатдорлик ва қатъий ишонч мужассам».

1999 йили Асака тумани пахтакорлари ва барча меҳнатқашларига келган табрикномадан: «Сизларни мамлакатимизда биринчи бўлиб пахта тайёрлаш режасини бажарганингиз билан чин қалбимдан табриклайман.

Асакалик захматқаш деҳқонлар, моҳир механизатор ва сувчилар, аграр тармоқ мутахассисларининг фидокорона меҳнати билан баракали хирмон бунёд этилгани барчамизни қувонтирди.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, бу соҳага илғор технологияларни жорий этиш, саховатли деҳқонларимиз меҳнатини қадрлаш борасидаги ишлар ўзининг ижобий натижаларини бермоқда. Сиз эришган бу галаба ҳам ана шу изланишлар самарасидир.

Ишончим комилки, юртимиздаги сизлар каби лафзи ҳалол, миришкор деҳқонлар, ўз касбининг чинакам фидойилари бўлган азиз инсонларнинг ақл-заковати ва меҳнати билан иқтисодий салоҳиятимиз янада юксалиб, Ватанимиз обод, турмушимиз фаровон бўлиб бораверади ва ниҳоят мустақиллигимизнинг тўққиз йиллиги айёмида: офарин, яна бир офарин қадрли дўстларим!»

Республикада биринчи бўлиб, сентябрь ойининг бошидаёқ галаба нашидасини сурган Асака ва Олтинкўл тумани пахтакорларига 2000 йили юборган табрикларидан: «Асака туманида 17 минг 300 тонналик, Олтинкўл туманида 20 минг 240 тонналик пахта хирмонининг сентябрь ойининг биринчи ярмида бунёд этилгани лафзи ҳалол, захматкаш деҳқонларнинг фидокорона меҳнати, андижонликларга хос ғайрат-шижоат самараси деб биламан.

Бу, энг аввало, мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислохотлар, илғор технология, илм-фан ютуқларидан оқилона фойдаланиш, деҳқончилигимизда ўз меҳнатидан манфаатдорлик туйғуси ортиб бораётганининг яна бир тасдиғидир.

Сизларни қўлга киритган улкан меҳнат зафарларингиз билан яна бир бор қўтлайман, барчангизга сihat-саломатлик, бахт-саодат, хонадонингизга файзу барака тилайман».

«Офарин, яна бир бор офарин, қадрли дўстларим!» — каби оташин сўзларни ўқиган ва бундан таъсирланган бошқа вилоятларнинг деҳқонлари, очиғини айтиш керак, Асака пахтакорларининг ютуқлари сирлари нимада эканлигини ўрганиш учун ҳаракатга тушиб қолишди...

Ўтган йили кўшни вилоятлардан тажриба алмашиш учун келган дўстларимиз вилоятнинг деярли барча туманларида бўлишиб, ғаллазорлар, пахтазорларни ҳафталаб кўздан кечирдилар, бобо деҳқонларимизнинг беназир маслаҳатларини олдилар. Энг чеккада жойлашган пайкалларгача бориб кўришди. Улар «Офарин!» деб қўлларини кўкракларига қўйишди. Баъзилари астойдил ажабланишди. Ахир айримлар энди-энди чигит экиш ҳақида тадбирлар тузаётганларида Андижонда чигит экиш тугалланса, улар ҳосилни йиғиб-териб олишга энди ҳозирлик кўраётганларида Андижонда фақат хўжаликлар эмас, туманлар ҳам маррага етиб турса, албатта ёқа тутадилар-да!

Мавруди келиб қолди. Бу гапни айтмай иложимиз йўқ.

Одатда, азал-азалдан йил боши ҳисобланмиш Наврўзи оламда деҳқонлар тўпланишиб, ерга кўш тушириш, қаерда нима экиш, қачон экишни режалаштирганлар, мустақиллик даврига келиб, андижонликлар чигит экишни эрта тугатиб, Наврўз байрамини саранжон-саришталик билан тантанали ишонлашаётир. Бу албатта истиқлол шарофати, замонавийлик, илғор технология, илм-фан ютуқларидан оқилона фойдаланиш, ижодий изланиш самарасидир. Вилоятнинг шу кунларда барчага ибрат бўлаётган «Андижон мактаби», «Андижон технологияси», «Эрта экиш», «Эрта йиғиб олиш» усуллари ҳалол меҳнат, ғайрат-шижоат, азми қарор, аҳдга вафо натижасидир.

Таливолди Ёқубов биринчи куни меҳмонларни мактабларга, иккинчи куни боғ-роғларга олиб борди. Учинчи куни уй-жойлар, кўчалар, гулу гулзорларни томоша қилдирди.

Ҳоким меҳмонларни Оқбўйра қишлоғига етаклади. Йўл бўйларидаги шарбатга тўлиб пишган узумларни, хилма-хил мевали дарахтларни ҳар қадамда тўхтаб мақтар, уч кун бўлса ҳам на ғалла ва на пахтани эсларди. Меҳмонлар эса: «Ҳоким бува, бизларга пахтани кўрсатинг», дейишга ботинолмас эдилар.

Ҳоким кўчанинг икки юзини қоплаган чаманзорлар ёнида тўхтаб, худди миришкор гулчилардек: «Ўргилай сизлардан, гулжонлар, сизларни кўргани қадрдонлар келишибди, салом беринглар!» — дер, гуллар эса, Тилаволди ака сўзларни англаётгандек, табассум ила жило берардилар.

— Бу гулни «Келинчак» дейдилар, буниси эса «Асака», бунисини «Нозанин», буниси эса «Субҳидам маликаси»... Буниси ўзимизнинг пушти райҳон, мана бу эса сада райҳон, бу гултожихўроз! — Ҳоким гулларни бир-бир силаб, такрор-такрор мақтар, улар билан қадрдонлардай тиллашарди.

Меҳмонлардан бири гапни айлантириб пахтага, пахта мавзуига бурмоқчи бўлди.

— Гуллар ҳам керак, — деди меҳмонлардан бири.

— Ҳа, яшанг, ука! Гулни мақтамаган, гулни севмаганлар Асакада топилмайди. Истаган хонадонга олиб киришим мумкин. Агар бир тўшакча ер бўш бўлса хонадон соҳиби ундан албатта фойдаланади. Гул экилмаган хонадоннинг ўзи йўқ бизда. Ўз хонадонига, гулга меҳр қўймаган кишининг қишлоғи, даласи, пахтасига қандай муҳаббати бўлиши мумкин?! Ўз маҳалласи, кўчаси, боғ-роғи саранжом-сарништа бўлмаган кишининг Ватанга эътиқоди бўлишига ишонмайман. Гулни севган, элни севади!

Ҳокимнинг ҳикматга тўла сўзларини эшитиб ҳайратга тушган меҳмонлардан бири:

— Фарғонанинг Фарғоналиги ҳам худди шунда экан-да, — деди.

— Яшанг, Фарғонани — Парихона, дейдилар, Наманганни гуллар шаҳри, Андижонни эса «андижонлик-саранжомлик» деб бежиз айтмайдилар. Саранжом дегани тартиб-интизом деганидир. Ҳар бир ишни ўз мақомида қилиш, озодалик дегани ҳамдир. Эндиликда жон-Андижон гуллар масканига айланиши керак. Гул ўстирганнинг умри гулдек бўлади.

— Биз андижонликлардан, асакаликлардан ҳали кўп нарсаларни ўрганишимиз кераклигини англаб етдик, — деди меҳмонлардан бири.

— Ҳоким бува, бизга плёнка ва пахта ҳақида ҳам гапириб берсангиз. Юртбошимизнинг ҳар йили табригини олишларингизнинг сирини тушунтириб берсангиз, биз пахтачиликда қанча чиранмайлик сизларга етолмаямиз, — деди кимдир.

— Ғалла етиштиришда ҳам, — деди меҳмонлардан бири гапга араллашиб.

— Энди азизларим, пахта, ғалла ҳақида гапирадиган бўлсак жуда оддий, ҳамма билган нарсалар. Плёнка афзалликларини, эрта экиш, меҳнат қилиш, техника сирларини англаш, деҳқонга ҳадеб ўргатавермаслик керак. Мен ҳоким сифатида пахта етиштириш ишига жуда кам аралашаман. Чигитни ҳар ким экади, ҳамманинг назари пахтазорда бўлади. Ҳатто Ҳизр алайҳиссалом ҳам доим оппоқ тонгда деҳқон изларидан бориб далага меҳр билан боқаркан.

Терим паллаларида қишлоққа ким келса гапни: «Бизни далага бошланг, пахта қанча бўлади?!» дан бошлайди. Дангали, ер, қуёш, сув, ҳаво самараси бўлган «оқ олтин»нинг ўз эгаси бор. Бу ким, дерсизлар. Бу албатта Яратганининг ўзи. Бас, шундай экан, Оллоҳ ризқ-рўзни ҳам шу далаларга сочган, деҳқон эса насибасини нес-нобуд этмай териб олиши керак-да!

Ғўзаларга ишлов беришда ҳамда пахта терими паллаларида одамлари-мизни фақат даладан топиш мумкин. Шийпонларимиз долзарб мавсумда деҳқоннинг иккинчи эмас, биринчи уйига айланади...

Тилаволди Ёқубов туманда қурилган ва қад ростлаётган мактаблар, кол-лежлар, боғчалар, янги тушган кўчалар, тиббиёт, санъат кишиларига қили-наётган ғамхўрликлар, «Ўзбекистон — Ватаним маним» кўрик танловида ба-дий ҳаваскорлик дасталари эришган ютуқлар, кураш турлари бўйича бўлган мамлакатлар ва халқаро беллашувлар ғолиблари, ҳорижда ўқиётган асака-лик ёшлар, кимлар илмий даража олиш учун қачон диссертация ёқлагани, қайси маҳаллада олтмишдан ошган отахон-онахонлар, юзга яқинлашганлар, ўрта ёшлилар борлиги, никоҳ тўйлари қандай ўтаётгани — ҳамма-ҳаммаси-ни ёддан айтиб бера олади.

Файзиобод-Зарбдор қишлоқ фуқаролик йиғинига қарашли кўчалар сер-файз эканлиги, «Янги ҳаёт» ширкат хўжалиги ижтимоий-иқтисодий соҳа-ларда пешқадамлиги, «ЎзДЭУавто» корхонаси атрофидаги уч километрлик кўчанинг икки томони чинакам гулзор-чаманзорга айлантирилганини мароқ билан ҳикоя қилди ва «Анджонни гуллар вилоятига айлантирайлик» кўрик-танловини эслатди. Кужган, Мустаҳкам, Қоратепа, Илғор қишлоқлари фуқа-ролар йиғинларида, Дўнгқишлоқ, Олақанот, Лабгардон, Учтош, «Намуна», Элаш-Қипчоқ, Арғин, Бўзариқ, Бозорбоши, Янгиобод маҳалла фуқаролар йи-гинларида, нефть маҳсулотлари корхонаси, «Асакасавадо» ҳиссадорлик жа-мияти, туман халқ таълими бўлими, «Янги ҳаёт», «Соҳибкор», «Ўзбекистон мустақиллиги» ширкат хўжаликлари, Асака қишлоқ хўжалиги коллежи ва Асака бизнес мактабида ибратли ишлар амалга оширилаётганини, Бобур номли жамоа хўжалигидан Сойибжон Убайдуллаев, Султонбек Тошбоев, Со-лижон Исмонов, Мирсалим Ҳотамов, Жамолiddин Назаров, Муборахон Ҳам-роева, Кимёхон Оллоёрова, Раҳима Матғозиева, Азиза Тожибоева, Иброҳим-жон Йўлдошев, Аҳмаджон Мирзакаримов, Олимжон Акбаров кабилар ўз киш-лоқлари, кўчалари, майдонлари, шийпонларини обод этаётганликларини бир-ма-бир таърифлаб, меҳмонларни ҳайратга солди.

Шундай кейин меҳмонлар ҳокимга кетма-кет савол бера бошладилар:

- Пахта терими боришини сўзлаб беринг!
- Қўл ва машина терими қандай кетяпти?
- Неча кунда режа уддаланади?
- Чевар теримчилар?
- Асака деҳқонлари тажрибаси қандай?
- Мустақиллик даврида Асака?
- Истиқлол ва деҳқон ҳуқуқлари?

Тилаволди Ёқубов одати бўйича оғир-босиқлик билан жавоб беришга киришди:

— Туманимизнинг ҳар йилги ғалабалари замирида энг аввало халқ, қолаверса, вилоятимиз синовларидан ўтган тажриба мактаби турибди. Бу ютуқлар «Анджонча усул», «Анджон технологияси», «Плёнка остига чигит экиш», «Эрта экиш» каби пахтачиликда яратилган кўп йиллик тажрибалар маҳсули бўлмиш Анджон деҳқончилик дорифунунида устоз пахтакорлар-нинг беназир маслаҳатлари, меҳнат ва ташаббус, ғайрат ва шижоат, янги-ликларни қўрқмай ҳаётга изчил жорий этиш, дадиллик билан чамбарчас боғлиқдир.

Ютуқларимиз омилларидан бири шуки, барча ҳуқуқ деҳқоннинг ўз қўлига бериб қўйилган. Кимлар қўшқатор экишни, кимлар якка қатор экишни афзал кўради. Буни деҳқоннинг ўзи танлайди.

Бизнинг туманимиз шароитида эса қўшқатор чигит экишнинг афзаллик томонлари кўпроқ. Биз ўтган йили пахта теримини 20 августда бошлаб 22 иш кунида, яъни 14 сентябрда йиллик режани бажардик.

Ўтган йили ғалламиз ҳам, пилламиз ҳам чакки бўлмади. Ютуқларимизга сал шубҳа билан қаровчилар ҳозир ҳам гоҳо топилиб туради. Бу сир эмас. Бундайларга ҳар бир андижонлик плёнка ва эрта экиш, эрта йиғиштириб олиш, келадиған даромад, ҳосил сифати, оз меҳнат қилиб, кўп ҳосил олиш сирлари ҳақида бемалол сўзлаб беришга қодир.

Ҳоким жаноблари айтганларидек, деҳқончиликнинг осон нони йўқ. Ҳар

зишди. Чунки, Тилаволди хўжалик бош табелчиси бўлиб хизмат қилган, жамоа хўжалиги раисига чорвачилик бўйича муовинлик пайтларида анча кўзи ҳам, ўзи ҳам пишган эди. Бу ерда у мустақил равишда иш қилишга қодир эканлигини амалда кўрсатди. У базада ишлаб туриб товукчилик фермасини ташкил этди. Кейинчалик Тилаволдини Асака адирларида янги ташкил этилган паррандачилик фабрикасига бош директор лавозимига ўтказишди. Ёш раҳбардаги иқтидорни кўрган туман раҳбарлари Асака адирларини ўзлаштириб, янги боғдорчилик совхозини ташкил этишни ҳам унга ишониб топширишди.

Тинчгина ишлаб юрган Тилаволди баланд-пастликдан иборат дайди шамоллар маскани, кимсасиз адирга келиб қолди. У адирда дастлабки ишни йўл чиқаришдан бошлади. Биринчи бинога гишт қўйилди. Кўп ўтмай катталарнинг ёрдами билан катта-кичик насослар ўрнатилиб, сув ҳам олиб чиқилди.

1983 йилнинг ўзида 128 гектар ер ўзлаштирилиб, 26 гектар ерга ўрик, шафтоли, ёнғоқ ва узумнинг ҳар хил навлари экилди. Мевалар ҳосилга кирди. Шунгача бўлган қийинчиликлар ҳақида кўп гапларни айтиш мумкин. Бошланган ишлар айни қизиган бир вақтда — 1984 йилнинг май ойида Асака туман қишлоқ хўжалиги илғорлари кенгашида туманнинг биринчи раҳбари Ёқубовни ўз ёнига қақариб:

— Ишингизни ўзгартирмоқчимиз, — деб қолди.

— Яхши, ҳозиргисидан ҳам оғирроғи бор эканми? — жавоб берди Тилаволди Ёқубов киноя билан.

— Сизнинг ғайратингиз билан паррандачилик фабрикаси қурилган эди. Эндиликда ўша фабриканинг аҳволи танг. Фабрикани эса сиздан бошқа одам изга соллолмайди. Энди яна ўша жойга директор қилиб тайинламоқчимиз.

«Хўп» дейишдан бошқа иложи қолмаган Ёқубов жим бўлди. Кўнглидан «Энди шунисиям бор эканда», деган гап лип этиб ўтди.

Минг азобларни енгиб, фабрикада ишни йўлга қўйди, режалар бажарила бошланди. Бироқ у бетобланиб, ўз аризаси билан ишдан бўшашга мажбур бўлди. Кейин ўзи биринчи гиштини қўйган ва оёққа турғазган адирдаги хўжаликда биринчи раҳбар бўлиб иш бошлади.

Кўп ўтмай Тилаволди Ёқубовга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиги ходими фахрий унвони берилди. Бу ташкилотчи, ташаббускор раҳбарга берилган муносиб мукофот эди.

Истиқлол барча хўжаликлар қатори «Соҳибкор» ширкатлар уюшмасига ҳам янги ҳаво олиб кирди.

1992 йили адирда 683 кишига мўлжалланиб уй-жой қурилди. Маҳаллалар ҳам пайдо бўлди. Марказий кўчага «Соҳибкор» номи берилди. Адирга сув келтирилиб, 350 нафар бола ўқийдиган, барча қулайликларга эга бўлган мактаб ҳам қурилди.

«Соҳибкор»нинг довруғи энди Асака ёки Андижон вилоятигагина эмас, бутун мамлакатга таралди. Адир бағрида етиштирилган боғ-роғларнинг шириндан-шакар мевалари — олма, ўрик, шафтоли, беҳи шарбатлари эндиликда ҳар бир хонадонга кириб бормоқда...

Орадан яна бир йил ўтгач, 1993 йилнинг 9 апрелида «Соҳибкор» боғдорчилик хўжалигининг бош директори Тилаволди Ёқубов Асака тумани ҳокимлигига тайинланди...

Ўтган ўн йилликда Президентимизнинг тўрт марта табригини олишдек бахтга муяссар бўлган Асака довруғини оширишда камсуқум, тадбиркор, ташаббускор ва ташкилотчи инсон — кўш-кўш орденлар нишондори Тилаволди Ёқубов хизматлари беқиёсдир.

Таҳририятдан: **ушбу очерк нашрга тайёрланган пайтда мамлакат бўйлаб хушxabар тарқалди. Асакалик фидокор пахтакорлар Республикамиз туманлари орасида биринчи бўлиб пахта тайёрлаш режасини бажаришди ва Президентимизнинг бешинчи мартаба табрикномасига мушарраф бўлишди. Голибларни биз ҳам муборакбод этамиз.**

Пардабой Эргашев

МУСТАҚИЛЛИК БЕРГАН ҚАНОТ

«Жамиятимиз тараққиётини малакали,
илмли кадрлар белгилайди».

И. КАРИМОВ

Ота тўрт нафар фарзандини ҳам бирдек кўрар, бирдек муомала қилар, эркалар ва бирдек кийинтирарди. Бироқ шунга қарамай, кенжа ўғлига нисбатан қалби тубида аллақандай ўзгача илиқ меҳр мавж урарди. Ота кенжа ўғли Раҳимжондаги бир қарашда назарга ташланмайдиган ёрқин истеъдод пинҳонлигини сезиб юрарди. Ота буни ўғлининг ўзгаларга самимий муомаласида, ўқишга бўлган иштиёқида, оиласига эътиқоди ва ҳаддан ташқари саранжом-саришталигидан пайқаганди. Раҳмонқул ака бир куни турмуш ўртоғи Зирак опага:

— Онаси, шу ўғлингнинг қадам олиши бошқача-да. Келажақда катта обрў орттириб, ажойиб истеъдод эгаси бўладиганга ўхшайди, — деди.

— Илоё, айтганингиз келсин, — дея мулойим жавоб қайтарди аёли. — Мен ҳам буни сезиб юрардим.

Ўша кезларда Ўзбекистоннинг мустақил бўлиши ҳақида бировга сўзлаш уёқда турсин кўпчилик ичида ўйлашга ҳам ботина олмасди. Шундай бўлса-да Раҳмонқул ака Раҳимжонни юрт ўғлини бўлиб етишишини, Ўзбекистон учун муносиб ишлар қилишини дил-дилидан истарди ва ҳаётини тажрибасига асосланган ҳолда бунга ишонарди.

Раҳимжон отаси билан бўлган сўнгги дамларни шундай эслайди.

— Отам анча вақтдан бери тўшакка михланиб ётиб қолганди. Онам бизни отамизнинг илтимосига кўра ҳузурига олиб кирдилар. Отамнинг мажолсиз кўзларига қараб тўямасдим.

— Онаси, орзу-ҳавасларим ушалмай кетаётганга ўхшайман. Буларнинг келажагини сенга ишониб қолдираялман. Раҳимжонни алоҳида меҳр билан тарбиялашингни илтимос қиламан.

— Ундай деманг, дадажониси, ҳали соғайиб кетасиз.

— Онаси, болаларимни сенга, сени Оллоҳга топширдим.

Бу отамнинг сўнгги сўзи, сўнгги нигоҳи бўлиб, бир умр қалбимизда қолди.

Раҳимжон Олимкент қўрғонидаги «Раҳмонқул ака хонадони» дейилса, билган ҳам, билмаган ҳам бирдек ҳавас қиладиган табаррук оилада таваллуд топиб, меҳрибон-мунис она бағрида улғайди. Отаси, онаси фарзандларини ҳалол меҳнатлари эвазига нон топиб ейиш, эл-юрт учун садоқат ила хизмат қилиш руҳида тарбиялади. Зирак опа ҳам ёшлигидан тарбия кўрган мулоқим-муслима, фозила ва оқила ҳамда оилапарвар аёллардан. Унинг барча аёллар ҳавас қилса арзигулик яна бир фазилати шунда эдики, турмуш ўртоғини кадрлар, бир сўзини икки қилмасди. Зирак опа хонадоннинг эгаси — ота, бекаси — она эканлигига асло шак келтирмасди, бошқа аёлларни ҳам шундай қилишга чорларди. Лекин бевақт ўлим оилани эгасидан жудо қилди.

Шундай оилада тарбия кўрган Раҳимжондаги билимга бўлган иштиёқни мактаб муаллимлари дәрҳол сезиб олишди ва унинг оиласи билан мустаҳкам алоқа боғлашган ҳолда мурғак қалбдаги илмга бўлган ҳавас куртагини асраб-авайлаб парваришлаганга тушдилар. Улар меҳнатларининг зое кетмаслигига қатъий ишонган эдилар.

Раҳимжон юқори синфга ўтганида барча фанларни аъло баҳоларга ўзлаштираётган бўлса-да, кимё, физика ва математика фанларига нисбатан майли кўпроқлиги сезилиб турарди. Соатлаб тажрибахонада кимё, физика ва математика фанларидан формулаларни қайта-қайта кўчиришлардан эринмасди.

Буни сезган меҳрибон муаллимлари унинг билимига билим қўшиш мақсадида қўшимча зарур китобларни тавсия қилишарди. Раҳимжондан амалий ёрдамларини аямасдилар. Бу жонкуярликнинг натижаси қувончли яқунланишига қатъий ишониларди. Бу ишончлари Раҳимжон туман миқёсида кимё фани бўйича ўтказилган олимпиадада иштирок этганда оқланди. Ўшанда Раҳимжон ўзга иштирокчилардан ёш бўлишига қарамасдан мусобақа ғолиби бўлганди. Унинг дастлабки ғалабаси барчани бирдек қувонтирди. Унинг ўзини эса янада улканроқ ютуқларга ундади. Дарҳақиқат, кимки қўлга киритган ютуғи билан чекланиб қолишни афзал кўрса, бундай кимсада келажакка бўлган умид йўқолган бўлиши шубҳасиз. Аммо Раҳимжон ундайлардан эмасди. Энди у вилоят миқёсида ўтадиган олимпиада мусобақаларига янада жиддийроқ тайёрлана бошлади. Бу йўлда қилган уринишлари ҳам зое кетмади. Раҳимжон Тошкент вилояти бўйича ўтказилган олимпиаданинг ғолиби бўлиб қайтди. Республика миқёсида ўтказилган олимпиада мусобақасида энг юқори пиллапояга кўтарилган Раҳимжонга нисбатан энди мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари дилида алоҳида фахр туйғуси уйғонди. Барча унинг етук бир инсон бўлишига комил ишонч ҳосил қилганди. Раҳимжон алоҳида меҳр қўйган устозларидан бири, мактабнинг тажрибали ўқитувчиси, Республика халқ ўқитувчисидек шарафли унвон соҳиби Бурҳон ота Омонов шундай ҳикоя қилади:

— Раҳимжоннинг зийраклиги, билимга ташналиги кекса ўқитувчиларни ҳам ҳайрон қолдирарди. У баъзан кутилмаган саволлари билан бизларни шошириб қўярди. Унинг зукколиги ва кўп мутолаа қилишини зимдан сезиб юрган мактабимиз директори Раҳимжонга чуқурроқ билим беришимизни қаттиқ тайинлади. Айниқса, ундаги одамларга бўлган ҳурмат-эҳтиромни қадрлашимизни, буни ота-оналар йиғилишларида таърифлашимизни уқтирди. Раҳимжон ўз билими билан Тошкент политехника институтига ўқишга кирди. Уни имтиёзли диплом билан тамомлади. 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва Жамият қурилиши академиясини тамомлади. 1999 йилда озиқ-овқат саноати техника ва технологияси соҳасида «Ихтирочи» унвонига сазовор бўлди. 2001 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Кимё институтида фан докторлиги диссертациясини муваффақиятли ёқлади.

Раҳимжон Умиров Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлари «Ташаббус-98» танловининг ғолиби — Олтин медаль соҳиби. У Ўзбекистон Республикаси халқ таълими ҳомийси унвонига муяссар бўлди.

Р. Умиров Ватан равнақининг асосий йўналишларини фуқаролик жамиятини қуриш, қонун устиворлигини таъминлаш, халқнинг ҳуқуқий савиясини

ошириш ва иқтисодий ривожлантиришда, деб билади. Раҳимжоннинг фикрича, ҳозирги вақтда қишлоқ иқтисодийтини ривожлантиришнинг асоси хом ашёни қишлоқнинг ўзида қайта ишлашни ташкил этишдир.

У ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш ва экспорт даражасини кўтариб, импорт ўрнини босувчи ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш, қишлоқда янги ишчи ўринлари ташкил қилиб, аёллар ва ёшларни иш билан таъминлаш, ижтимоий масалаларни ҳал этиш мақсади билан яшамоқда.

Р. Умиров Тошкент Кимё институтида илмий иш олиб бориш билан бирга, ўзи тувилиб ўсган Олимкент қўрғонида «Акмал» хусусий фармасини ташкил этди. Мўъжазгина корхона «Сигнал» ишлаб-чиқариш заводининг бир бурчагида очилди. Оғир синовларни мардона энгиб ўтган хусусий корхона Оққўрғон, Бўка ва Пискент туманлари чигитларини қайта ишлаб, фермер ва чорвадорларнинг мой, кунжара ва шелухага бўлган эҳтиёжларини қопламоқда.

— Кейинги пайтда «Сигнал» ишлаб чиқариш корхонаси банкротга учраб, ким ошди савдосига чиқарилди, — дейди хусусий фирманинг бош ҳисобчиси Абдуфани Аҳмаджонов. — Фирмамиз уни тўлиқ сотиб олди. Унинг ўрнида совун ишлаб чиқариш цехини ва ун заводи қурилишини бошлаб юбордик. Ҳозирги кунда фирмамизда 91 нафар одам ишлаётган бўлса, юқоридаги цех ва завод ишга туширилгандан кейин яна 50—60 нафар қишлоқ ёшлари иш билан таъминланади.

Фирмамиз туман иқтисодийтини кўтаришга муносиб ҳисса қўшмоқда.

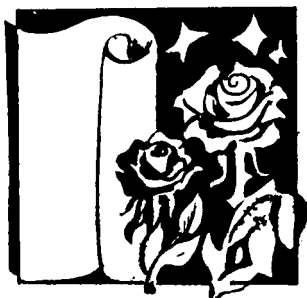
Фирманинг «Акмал» футбол командаси вилоят биринчилигида муваффақиятли қатнашиб келмоқда. Фирманинг халқ дастаси жамоаси Хоразм вилоятида ўтказилган «Ўзбекистон — Ватаним маним» кўрик-танловида фахрли учинчи ўринни эгаллади.

Фирманинг туман марказидаги «Ором» истироҳат боғида болажонларимизнинг кўнгили дам олишлари учун ҳамма шароитлар яратилган. Булардан ташқари фирма 78-ихтисослаштирилган мактаб-интернатни ўз ҳомийлигига олган. Йигирма нафардан ортиқ ночор оилаларга иқтисодий ёрдам бериб келмоқда.

Р. Умиров ҳаётда ҳам ўз бахтини топган. У умр йўлдоши Леяҳон билан тўрт нафар фарзандини замонамизнинг етук инсонлари қилиб тарбиялашга ҳаракат қилишмоқда.

Элим, юртим деб астойдил меҳнат қилаётган Раҳимжон Раҳмонқулович Умировдек инсонларнинг жамиятимиз тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшаётганликларига яна бир ишонч ҳосил қилдик.

Мақсуда Эгамбердиева

Сурмаранг оқшомлар ошиним...

* * *

Суйгулигинг — осмон синглиси,
Оқ булутлар тинглар зорини.
Манзилингда райхонлар иси
Тўсди дардим ихтиёрини.

Ситамгарман сўнги томчидек,
Қуш уйқу бир дуторим бўлса.
Сор бургутнинг кенг қулочидек
Қулочимга узрлар тўлса.

Сархуш симоб — югурик орзу,
Чорраҳада на сен, на бўрон.
Япроқлар ишқ — беканинг арзи,
Япроғи йўқ ишонч саргардон.

Тошлар чўкиб кетган қўл ёниқ —
Ҳаёлларни чайқатди дилхуш.
Ўша эди зангор хўрсиниқ,
Ерга сочиқ бир синиқ товуш.

Ҳавойидир хастадил ҳасрат,
Ҳар гўшада қийқим қасирға.
Бегонами ой акси карахт,
Ёнбошида олтин исирға...

Суйгулигинг — осмон синглиси.

* * *

Боғларинг безавол Хўқанди латиф,
Қизларинг навниҳол Хўқанди латиф,
Кўҳна, дард, кўҳна бол — Хўқанди латиф,
Ним воқе, ним хаёл — Хўқанди латиф,
Эй азиз Ватан!

Асир дил, хур шамол — Хўқанди латиф,
Ҳам сайёд, ҳам ғизол — Хўқанди латиф.
Ҳам коса, ҳам қулол — Хўқанди латиф,
Ҳам ташна, ҳам зилол — Хўқанди латиф.
Эй азиз Ватан!

Қўкраги арслон ёл Хўқанди латиф,
Ўрда, Галабаққол Хўқанди латиф,
Озодлик, Истиқлол — Хўқанди латиф,
Офтобдан бўса ол, Хўқанди латиф,
Эй азиз Ватан!

* * *

Бир лаҳза суҳбат қур мен билан,
Силқинсин қалбимга чўккан тоғ.
Кенгликлар сари юр мен билан,
Қирларда — лолалар қўнғироқ.

Мен баҳор изларин соғиниб,
Чайилдим зангори хаёлга,
Бетаклиф йилларга юкиниб,
Ухлаган боғларим — шамолга.

Сурмаранг оқшомлар ошиғим,
Дардларинг сойларда тўлғонар.
Майсалар бағрида — кўшиғим,
Бошимдан рўмолим сирғалар...

Бир лаҳза суҳбат қур мен билан...

* * *

Сизсиз мен бир хасман, қуриган бир барг,
Мунгайиб яшарман сиздан йироқда.
Бахтиёр кунларим этиб кетса тарк,
Сўлмасми юрагим ғамда, фироқда?!

Атрофимда баҳор мунис куй чалар,
Шаббодалар кезар етти иқлимни.
Осмонимга қайтмай қўйса турналар,
Қандай овутарман ўксик дилимни?!

* * *

Бир қадам,
бир қадам ундан илгари,
Бир қадам,
бир қадам бундан илгари.
Интила-интила чиқсам чўққига,
Хитланмай омаднинг борми-йўғига.
Сукланиб-сукланиб боқсам оламга,
Акс-садолар алик олса саломга.

Осмон — кўнглум бўлса, кўнглум — осмон,
Қолмаса на кўрқув, на зарра армон...
Осмон — кўнглум бўлса, кўнглум — осмон...

Асқар Маҳкам

... Борлик ишқидир поёнсиз...

* * *

Эй покиза хилқат, хуш келдинг,
вожиб бўлсин ишқ дуолари!
Тирноғингга арзимас сенинг
бу дунёнинг бор дунёлари!

Сен кетасан,
кўкда ёлғиз ой,
пастда увлар нобакор итлар.
Тумшуғи қон, панжалари лой
патирлайди қонхўр бургутлар.

Бағринг заҳар-заққумга тўлар,
кимдир отар сўнгги тошини
ва пойингга ташлайди улар
муқаддас деб билан лошини.

Сен кетасан танҳо ва дилхун
гирдоб узра оқ гул мисоли...
Пок танангни асрамоқ учун
лашкар тортар юлдуз қироли...

Эй покиза хилқат, хуш келдинг,
вожиб бўлсин ишқ дуолари!
Тирноғингга арзимас сенинг
бу дунёнинг бор дунёлари!

* * *

Хазонлар шарақлаб ётган боғларда
изгирик аёзда гуллагандек кул,
шамоллар яқосин йиртган тоғларда
сен қандай очилдинг, эй муаттар гул?!

Сен эса очилдинг довуллар аро
япроғинг қиймалаб, бағринг лахчалаб.
Денгизда паридек бўлдинг хувайдо,
қоп-қора бўронни парча-парчалаб.

Аёвсиз хоралар ичра занжилар
Фиръавн қабрига келтиргандек тош,
оёғинг остига қанча бандилар
қурбонлик келтирди иссиқ қонталаш.

Сен олов бағрида Зардушт оҳисан,
Ҳиндукуш тоғларин титратган нола.
Қаҳратон қорларда чирой очибсан,
йиртқичлар ёнингда ҳайрон оввора.

Худонинг бу нечук мўъжизасидир,
шафқатсиз хилқатда асралдинг омон?!
Ё Арши Ёлониинг пок муждасидир,
тоғларга ваҳийдек келган бир пайғом!..

Билмадим,
тулпорлар тупроқ талашган
майдонда осуда кезган, эй оху!..
Эҳтимол, қисматнинг ўзи адашган
ё хушдан айрилган сени кўргач у...

* * *

Рух дашти ястанган тоғ этагида
кезар вужудимдан чиқиб кетган Қайс.
Эҳтироснинг қуюқ чакалагида
ётар бир бор наъра тортмаган йўлбарс.

Сипоҳлар олдиға солиб дунёни
қийратиб ўтишар менинг ёнимдан.
Ётибман, ишқнинг энг сўнги қурбони
ҳалокат оғзида чумоли билан.

Самум чарх уради ҳаловат излаб,
қўл тиқиб шопирар карвонлар қабрин.
Ёнаётган руҳим томчи сув истаб
янтоқ томирига ишқайди лабин.

Кафтимда сиқилган қумлар қирсиллар,
синдиргандек жаллод осий сўнгагин.
Гирдибод тўзонни ютиб тикилар,
шафаққа кўшилиб қон қусар рангин.

Ишқ дашти ястанган осмон тагида
кезар ҳатто Лайло унутган бир Қайс.
Эҳтироснинг қуюқ чакалагида
ётар бир бор наъра тортмаган йўлбарс...

* * *

Хурлар жон узади энди рашкидан,
кўника бошладим мен хатоларга.
Эҳтимол, саргашта руҳим даштидан
сен ўтиб кетгансан Карбалоларга...

Танҳолик мазорин тирнадим, ўйдим,
иссиқ қон танимда тошди тирқироқ.
Эҳтирос жомига лабимни кўйдим,
сўнгагим қорайди сочларинг сиёқ.

Чирмади жонимни маст бир аланга,
узлат дарёсидек ётардим музлаб.
Сен олов уфурдинг тунлар танамга,
гўёки томуғлар ёнди гуриллаб.

Шаҳриёр кўрмаган буни тушида,
ҳеч кимни бунчалик севмаган ҳеч ким.
Мен лаззат саройин олий кўшкида
бир малак бағрида жон бераман жим...

* * *

Балки бу ишк,
балки бу жоду,
мен йўқ бўлдим шу бир қарашда.
Кўзларингда яшайди оху
болаларин йўқотган даштда.

Тарк айладим майхоналарни
совиб қолди қадаҳлар лаби.
Кел, унутган афсоналарни
сўйлаб бергин парихон каби!

Гарчи борлиқ ишқдир поёнсиз,
гарчи қуёш, гарчи ой ҳам ишқ.
Нечун кўмдинг ўзни аёвсиз,
эй хароб, бу хароботдан чиқ?!

Ўчсин ору ваҳму тарс ёддан,
қадим ёрлар азал ёримиз.
Девоналик қилайлик, зотан,
девоналик бизнинг коримиз.

Вужуд хору хазонликдан тон,
ётма узлат хокида бекас.
Бош-адоқсиз фируза осмон
қаландарнинг хирқаси эмас.

Энди кечир, эй аҳли тақво,
мени чорлар қошига аёл.
Бошим узра ой кезар танҳо
тўнтарилган қадах бамисол.

* * *

Қачонлардир, эй зулфизарим,
тошлоқ йўллар қолган ерларда
сенга нидо қилар ҳар сатрим
қамишзордек маъюс шеърларда...

Шовуллаган тераклар ҳазин
зикр этса кўҳна дуони,
мени кўргинг келса излагин
Кофарниҳон номли дарёни...

Соҳилида ўлтир-да, аста
куйла биздан қолган кўшиқни
ва ёд айла дўстим, албатта,
тошлоқ йўлдан ўтган ошиқни...

Оймома Обидова

Насимларнинг муҳаббатда бахт

* * *

Қалбингизни ўқисайдим нафас олмасдан
пойингизга гулдан пойандоз тўшасам

бу не туйғуки кучоқлаб кучоқлаб йиғласам
отаётган тонгни ранжитди кўз ёшим

сизни билмасимдан олдин қандоқ яшадим
наҳотки сиғди экан юракка дунё

хаёл суриш оғир ҳатто муҳаббат ҳақда
соғинчдан сўз очмоқ ундан-да гуноҳ

пулсирот кўприги қилдан ингичка
сиз томонга қарашга ҳам журъатим етмас

* * *

Сизни унутмоқчийдим аммо
кундуз қаҳқаҳлаб кулди устимдан
қуёш ўғлини қаттиқ қучоқлар

сизни унутама дедим битта ғам
сочларим тўрига ёпишди
шаштимдан қайтарди бир соғинч
чидаб бўлмас соҳир муҳаббат

аммо не қилай
биламан
ўзгани севасиз

қалбингиздан юлиб ташланган гулман
унутилган гул

* * *

Севги имлосида битик ёза бошласам
майин ёққан қордай эриди-кетди

севгининг шамойилини ясагим келар
яратгандан қарам кутибман ортиқ

умидни нигоҳим билан кўкартсам
не қилай бевақт сўлишлар олди

сизга атаганим энг ширин сўзни
ювиб кетди бироқ иссиқ ёмғирлар

мен сароб излабман севгидан э воҳ
шафаққа эврилди тонгларим маъюс

* * *

Кулгим жаранглади сўқмоқда
ялтиллаб кетди тиллакўнғиз
мойчечак жимирлади энтикиб
соямда ухлаб қолди хотира
ой тўлишди безовта руҳимда
сирлашгиси келди гуллар гўза-а-ал

насимларнинг муждасида бахт
бўялади гуллар қонига
тушларимни чўмилтирар сой

дарахтни уйғотиб юбордим
яшил рангини тўзғитдим
шабнам томчисида титрадим

* * *

Ялмоғиз супурди мунтазам
нигоҳим ичидаги ҳайратни ортиқ
сояси ёришар басир кўзимнинг

қуёш нурига интиқиб яшайман
қумга сингиб кетаман баъзан
табассум улашаман мовий осмонга

кашф этгим келади қадийм дунёни
девлар қўли етмас сарҳадни топиб
ўстираман оппоқ гулларни

* * *

Қандай узун бўлди бу кеча
умримдан узунроқ туюлди
турнахондан хат олдим

шошиб шамол келтирган муждани
райҳоннинг атрига қўшиб ўқидим
кечанинг узилиб қолган тушларин

балки яна қайтиб кетарман
афсонавий кечадан кечиб
қулоғимга илдим олтин лаҳзани

туннинг юзи оқариб кетди шунда
ҳовучимда тутиб олдим ойдинликни
заррин нурларига сочим илашди

турнахонга деб жавоб битаркан
нигоҳим қирғоғига келиб урилган
жимликнинг қаърига сингди қиёфам

* * *

Қалбим синиқларин доначаларин чегалаб
ой эгилди азалдан содиқ

сайёр қадам отар илдиэларим
ўзини туруб англаб бир кун тупроққа

садоқат қўйлагингни дарров танийди
ечиб ташламасанг ҳам

қора булутлар тарқалди
ганим чарчамади таъқиб қилишдан

* * *

Булутлар сузар кўқда
шамол япроқларни қувратиб
юзимга тонгни сачратди

жийда дарахтини қучдим оҳиста
ҳовузчадан тилла балиқча чиқиб
илоҳий товушни тушга алмашди

шуур узиб олди равшан рангни
кўқдан тушаётган саслар жарангги
нафис жимирлатди туйғуларимни

—————

*Баланд остонанга
етақлар орзу*

* * *

Юлдузлар олқишин оламан илғаб,
Савоб йўлларида боғланган камар.
Йиллар ўтар мағрур бошимни силаб,
Баҳор чечагидан лутфу карамлар.

Одамлар ичида бўлиб беқадр,
Оташин туйғуга боғланган мискин.
Хотиржам ҳаётни эъзозлаб тақдир,
Ваъда беришидан топаман таскин.

Илоҳий муҳаббат,
Илоҳий туйғу,
Киприқлар намланар севинч ёшидан.
Баланд остонанга етақлар орзу,
Ишқ қасрин кураман бардош тошидан.

* * *

Ухлатар ҳис-туйғу уйқуни,
Чўзилади хотира изи.
Тун қорайтар ҳижрон турқини,
Йўл азобин чеккан кези.

Юлдузларни кўк этар нисор,
Чинқириб тун бағрига кирар.
Пишқирганча еларкан висол
Масофасин яқинлаштирар.

Аллалайди бешиктебратар,
Ҳаяжонли кенг хонасида.
Қўлтиқлардан нурлар таратар,
Упсанг ёруғ пешонасидан.

Кўз олайтиб тун дилдирайди,
Ёдга солар эски кўшиқни.
Сур поезднинг гунг ғилдираги
Тақиллатар темир эшиқни.

* * *

Баҳорнинг нафаси кезар, кўнгул тинч,
Кўзларингдан илғаб оламан севинч,
Оғир киприқларни намлади соғинч,
Баҳор элчилари кўнгулни хушлар,
Осмонни тўлдириб учар оққушлар.

Куртақлар юзига югуради ранг,
Зада этган ёмғир чертар деразанг,
Кўёш бир кўриниш бердими аранг,
Оққушлар келди-ку, кўнгулунг эмас тўқ,
«Ахир, турналардан ҳали дарак йўқ».

Алқамоқ сабрга қўша қанотдир,
Кушлар ҳам инсонни севган жонзотдир,
Ҳадеб кўкка боқма, олиб хавотир,
«Қур-қур»даб арғимчоқ ташлаб турланар,
Оққушлар келдими, келар турналар...

* * *

Эсламай дейману яна эслайман,
Ботиний даъватни этолмайман рад.
Завқ олғум уйғонган жўшқин ҳислардан,
Дарду қувончларим сўрайди мадад.

Билмайман манглайда нималар ёзиқ,
Огоҳман илоҳий қудрат боридан;
Фош этар дилдаги муҳаббат розин,
Келади ҳар қандай иш бароридан.

Чинор манжнунтолга сўйлайди тушин,
Калбда қад кўтарган ишқ кўшк-саройи.
Булоққа шўнғиган руҳимнинг куши
Қаноти остига олар ҳур ойни.

Дунёнинг камаймас қувончу ғами,
Ҳеч кимса ҳеч кимнинг ғамини емас.
Дилни муҳаббатнинг сирли оламин
Сеҳридан ажратиш ҳеч мумкин эмас.

Оқилжон Хусан

Ҳикоялар

Қадами қутлуғ келин

Мухтож ва мискинларга қайишиш —
жаннатнинг калитидир.

(Ҳадиси шарифдан)

Абдумажид ёшлигида жудаям бу даражада билиб-билмай гапиравермасди. Усмирлигида рўй берган бир-икки воқеа сабаб бўлди-ю, анча овсарланиб қолди... Тўсатдан отаси ўлди. Акаси Абдувоҳид ҳарбий хизматдан қайтиб келди-ю, икки-уч ой ўтар-ўтмас... бир ғайридинга элакишиб, онасининг ялиниб-ёлборишларига қарамай, шашқатор кўз ёшларига эътибор бермай, ўша қиз юртига кетиб-йўқолди. Катта ўғлининг бу қилмишига чидай олмаган она қанақадир касалга чалиниб, сергап бўлиб қолди:

— Нега бундай иш қилиб қўйдинг, Абдувойит! Бизни кимларга ташлаб кетдинг? Отанг ўлгани бизга каммиди? Ҳеч бўлмаса уканг Абдумажидни ўйласанг бўлмасмиди? Сени бунчалик бетовфиқ бўласан, деб сираям ўйламовдим, болам. Энди болам дейишга тилим бормаяпти сени!..

Онаизор кўни-қўшнилари таскину ачинишларига қулоқ солмай, қариндош-уруғларнинг насиҳату сабр тилашларига аҳамият бермай жаврагани жавраган:

— Ҳа, аттанг-аттанг-а! Сендан шуни кутувдимми, Ардувойит?! Ўзимизнинг юртдаги қизларга қирон келгани йўқ эди-ку! Вой, бетовфиқ болам-а! Берган сутимга рози эмасман қайтмасанг! Ундан кўра ҳарбийдан қайтмай қўяқолсанг — ўша ёқдан қора хатинг келса бўлмасмиди?! Бир кунимиз ўтар эди...

Она бечора шу алфозда жавраб-саннаб... кунлардан бир кун дорилбақога юз тутди. Ҳали ўзини ўнглаб ололмаган Абдумажид, ўн етти-ўн саккиз ёшларида йиғлашини ҳам, йиғламаслигини ҳам билмай, ёлғизлик-етимликка маҳкум бўлди. Кимга нима гапирганини ҳам, нима деб жавоб берганини ҳам ҳис этмай довдираб юраверди... Кишлоқда тўй бўлса тўйга борди, жанозаю маърака бўлса ундан ҳам қолмади, ҳалиму худойиларда ҳам иштирок этаверди. Маъракаю мавридга айтган-айтмаганлари билан иши бўлмасди.

Шуниси ачинарлики, атрофдаги одамлар ҳам: «Худо шуни раво кўрган-дир-да», деган кайфиятда Абдумажидга унчалик эътибор бермай қўйдилар. Абдумажид кимниқига боряпти, тўйгами-азагами, нима еб-нима ичяпти, нима кияпти, кийимлари эскими-янги — бунинг билан ҳам ҳеч ким қизиқмасди.

Абдумажиднинг одати, ўзини тутиши қизиқ эди: қайси даврага кирса, билар-билмас гапга қўшилиб кетаверарди; одамлар ҳам назар-писанд қил-

магансимон: «Келинг, раис бобо!» — деб кутиб олишар, унга ҳар хил ҳазил-мутуйибали саволлар бераверишарди. Агар ундан:

— Бу йил галла қандай бўлади, раис бобо? — деб сўрасалар борми, Абдумажид ўйланиб ўтирмасдан узоқ-узоқларга боқарди-да, раисларга хос кибор билан:

— Далаларни айланиб чиқдим, ҳосилнинг чўғи яхши. Худо хоҳласа, омборлар тўлиб кетади! Арпа-буғдой деганингиз ҳеч ерга сигмай кетади. Галлани удда қилолмай қолганларинг ўзимга айтаверинглар, ўзим саранжомлаб бераман, — деб ҳазиллашиб кўярди.

— Аъзоларингизни унутманг-да, ишқилиб, — дея кимдир мутуйиба қилса;

— Талабгорлар бўлса, идорамга бораверсин, галласи йўқларга бир сентрми, икки сентрми ёзиб беравераман, — деярдди. Енгилгина кулги бўлиб ўтарди.

Абдумажидни машқи паст, кайфияти бузилган аҳволда кўриш қийин эди... Бир пайтлар бўлдики, Абдумажид деганимиз авторучка йиғишни одат қилди.

— Шунча нарсани нима қиласиз, раис бобо? — деганларга, у:

— Пирказ ёзаман, бировларни ишга олишим керак, талабга жавоб бераётганларни ишдан бўшатишим керак, — деярдди ёки шунга яқин гап айтарди.

Эси паст жиннилар бўладикки, бўлмағур қилиғи ёки ножўя гап-сўзи билан кимларнингдир жиғига тегади, кимлардир, у бор жойдан ҳазар қилибми, жирканибми, кетиб қоладилар. Абдумажидда эса унақа ҳолатлар бўлмасди... Яна бир тоифа одамлар бор: мундоғ қарасанг туппа-тузук, аммо қайсидир қилиғи ёки эзмакашлиғи билан кўпчилик энсасини қотириб, жиғига тегиб, даврадан файз кўтарилишига сабаб бўлади. Оқибатда даврада ё жанжал чиқади, ё ҳалиги жонига теккан одам даврадан кетиб кутулади. Абдумажидда эса бунақа иллатлар ҳам йўқ эди, ростки, у ғоятда беғубор ҳазиллари билан кўпчиликка маъқул эди: у иштирок этган давра кулгию қаҳқаҳа билан вақт ўтказарди. Абдумажид ёнидан ҳеч ким ижирганиб ёки норозиларча этак силкиб кетиб қолмасди. Кетиб қолмасдию... лекин... лекин уни чинданам мулоҳазали-мушоҳадали кишилар қаторига ҳам кўшишмасди. Кийим-боши эса кир-чир — қараб бўлмасди.

Кунлар, ҳафталар, ойлар, ҳатто йиллар шу тарзда ўтаверди. Абдумажид деганимиз йигирма саккиз-йигирма тўққизни уриб кўйди. Ёшини суриштирганларга у ҳамшагидек ҳазил-мутуйиба билан жавоб қайтарарди:

— Биз ҳам аллақачон пайғамбар ёшига етдик. Гуноҳларимиз бўлса, Худонинг ўзи кечирсин! Аммо нима гуноҳ қилган бўлсак ҳам кадрлар бўйича бўлди-да! Бошқача гуноҳ бизда йўқ. Тагин ҳам Яратган билади, — деярдди Абдумажид аввалгидек раис ролига кириб.

Бирок уна яхши билган кўни-кўшнилари дарҳол мучалини ўгириб, йигирма саккиздан-йигирма тўққизга ўтаётганлигини айтишарди. Абдумажид ўзини эшитмаганга оларди, улар билан талашиб-тортишиб ўтирмасди, гўё ўзига ҳеч қандай алоқаси йўқ гаплар бўлаётгандек бепарво эди.

— Ҳа, йиллар ўтаверар экан-да! Умр ўтиб кетди, дўстлар, қаридик энди, Азроилнинг келишига маҳтал бўлиб юрибмиз. Келсалар: «Ассалому алайкум!» деб кутиб оламиз. Олиб кетаман, десалар, майли, бажонидил деймиз, кетаверамиз! Ошна-оғайниларга бир оғизгина: «Хайр энди, яхши қолинглар!» — деб қўямиз, холос.

Ота-онасидан мерос уйи-жойидан кўрку тароват кетиб, буткул хароб ҳолда бўлмаса ҳам, кўринишидан қаровсиз бир аҳволга келиб қолганди. Ошхонасининг бир бурчаги кесаклари қулаб, ёғочлари кўришиб ётарди. Ҳовли эгаси эса, яъни Абдумажид бу ҳақда эслатганларга бунақа ишларга вақти йўқлигини айтар, «раислик» мансаби билан «мағруру масрур» юраверарди. Абдумажид аввалгидек тўйларда, қақириқларда иштирок этар, кўп ҳолларда аскияю кулги учун нишон бўларди.

Кўшни қишлоқда Ҳожарой исмли бинойигина бир қиз яшарди. Бошланғич синф муаллимаси эди. Бундан беш-олти йиллар муқаддам унга устма-уст совчилар келган, ота-онаси бир-икки жойга розилик беришган бўлса-да, аммо қизгинанинг раъйига кўра, тўй доим орқага сурилганди. Шундан кейин совчилар ҳам оёқларини узиб кетишди. Дунёнинг ишларини қарангки, эндиликда оғиздан қолган ана шу Ҳожарой Абдумажидга кўнгил боғланган

экан, буни эшитганлар хайрон бўлдилар. Ҳартугул Ҳожарой журъат билан иш тутди.

Аслида Ҳожаройнинг эътибори Абдумажидга анча илгари тушган эди. Ўшанда қизиқ бўлганди. Тошкентдан келган ўртакаш қизиқчи шу қишлоқлик қизиқчи маслаҳатига кўра, Абдумажидни давра ўртасига чиқарди.

Уч-тўртта аскиячи Абдумажидни роса талади: аввалига уни қирчангига қиёсладилар, кейин эса... жувозкашнинг жувозхонадаги кундасига менгзадилар. Абдумажид эса, гўё ўзи эмас, бошқа бир одамни аския қилишаётгандек, бегубор қаҳ-қаҳлаб кулар, бу ҳолати қийқириқ янада кучайишига сабаб бўлар эди. Ушанда бошқа аёллар қатори тўйда ўтирган Ҳожарой Абдумажидга роса ачинди. Эҳтимол, қиз бечора Абдумажиднинг ота-онаси ўлиб кетиб, шу аҳволга тушиб қолганини эслагандир. Қаҳқаҳа авжига мингани сайин Ҳожарой эзилар, қовоқларини дастрўмол билан артиб кўяр эди.

Шундан кейин, бир неча ой ўтказиб, Ҳожарой андиша-уятни йиғиштириб кўйди-да, Рухсатой ва Роҳатой исмли кичик холаларини уларникига чиқарди. Холавар савоб ишга бел боғлашди, ахир, икки сўққабош қовушса ва бахтли бўлса, бунинг нимаси ёмон? Кутилмаган ташрифдан беҳабар, наҳорги ошдан эндигина қайтиб келган Абдумажид кўримсизгина айвондаги сим каравотда — кирдан ялтираб кетган кўрпа-ёстикда ёнбошлаб пинакка кетган эди. Оёқ дупуридан сергакланиб, қувонгандек, кўзларини ишқалаганча ўрнидан туриб кетди.

— Бизлар сизга элчи бўлиб келдик, Абдумажид, — деди холалардан каттаси Рухсатой. — Нима дейсиз шунга?

— Гапингизга тушунмадим, — деди Абдумажид.

— Кизларга бирор йигитдан одам борса, совчи, дейилади, — дея гапини давом эттирди Рухсатой. — Йигитларга қизлардан харидор чиқса, урфимизда қизиқ-да, элси бўлиб борилади. Биз ҳам сизга бир қиздан элчи бўлиб келдик.

Абдумажид бир муддат хаёлланиб ўтирди-да, сўради:

— Ким экан айтган қизингиз? Мен танийманми-йўқми?

— Танисангиз керак, Каттамачит қишлоғидан Ҳожарой деган қиз, — жавоб берди кичик хола Роҳатой. — Бизни сизга Ҳожаройнинг ўзи юборди.

— Ҳожар... Ҳожар, — дея ўйланди Абдумажид. — Эслолмаяпман. Кўрсам танирман...

Шу гапдан кейин Абдумажид тўрсайгандек жим ўтираверди. Ноқулай аҳволга тушган Рухсатой эса дабдурустан:

— Бўлмаса Ҳожаройнинг ўзини олиб келиб кўрсатамиз, гаплашасизлар, — деди-да, ўрнидан турди.

— Майли, майли, — дея уларга жавоб берган бўлди Абдумажид.

— Эртага худди шундай маҳалда келсак бўладими?

— Майли, майли.

— Яхши қолинг. Биз кетдик.

Элчилар эртасига чошгоҳ маҳали яна ташриф буюрдилар. Бугун уларнинг ёнида атлас кўйлак кийган Ҳожарой ҳам бор эди. Қошларига ўсма кўйиб, ҳар қалай озгина ясанган Ҳожарой Абдумажиднинг аҳволини кўриб бироз уялди.

— Ассалому алайкум, Абдумажид ака, — деди Ҳожарой холаларидан кейин.

— Салом, салом! Ҳожарой сизмисиз?

— Ҳа, манман, — деди Ҳожарой жилмайиб. — Танияпсизми мени?

— Сизни танимас эканман. Кимнинг қизисиз?

— Райим почтачининг.

Рухсатой ўртага гап ташлади.

— Жиянимиз яхши қиз-да! Яхши қиз бўлмаса келиб-келиб сизни танлармиди?... Майли, сизлар гаплашаверинглар, биз боғингизни бир айланиб келамиз...

Абдумажид билан Ҳожарой ёлғиз қолишди, Абдумажид каравотда, Ҳожарой курсида. Абдумажид дабдурустан пичинг аралаш сўради:

— Сизлар кўпчилик бўлиб мени аҳмоқ қилгиларинг келдими?

— Нимага ундай дейсиз, Абдумажид ака? Бировни аҳмоқ қилган одам охирида ўзи аҳмоқ бўлиб қолади-ку.

— Ахир мен ҳеч кими йўқ, ҳеч нимаси йўқ бир ғариб, девонасифат одам

бўлсам. Қўлимдан бирор иш келмаса... Сизни яхши кийинтиролмасам, яхши едириб-ичиролмасам...

Ҳожарой ҳам бўш келмади.

— Кийдиришда, едириш-ичиришда эмас ҳамма гап, Абдумажид ака. Ниятим шу эдики... Сиз мени тарбияласангиз, мен сизни... Иккаламиз бир бўлсак, гапни бир жойга қўйсак, бутун бир одамга ўхшаб қоламизмикан, деб ўйловдим. Фақат... уятга йўйманг, сизга ҳам осон эмас...

Абдумажид ўйланиб қолди. Жон бор мулоҳазасида!..

— Ҳамма нарса ниятга боғлиқ, тўғри айтдингиз. Ният холис бўлса яхшида, — деди ниҳоят Абдумажид. — Хўш, қандай тўхташга келамиз энди?

— Узингиз айтдингиз-ку яхши ниятнинг хосиятини. Шундай яхши ният билан... оила қурсак, ҳамма нарсага эришамиз. Худо хоҳласа, ота-боболаримиз айтганидай икки ёрти — бир бутун бўламиз-да.

— Сизнингча нима қиламиз энди?

— Аввало уйингизни сал-пал ремонт қиламиз.

— Ремонт дейсизми?

— Укаларим бор қарашадиган. Керак бўлса бозордан устами, мардикорми олиб чиқишади. Ишқилиб бировлар кўрса кулмайдиган жой бўлса дейман-да.

— Бу гапингиз тўғри, мендаям озгина пул бор.

— Ҳа, ўлманг, Абдумажид ака... Ана ундан кейин унча катта бўлмасаям тўй қиламиз. Шу билан мен сизнинг ихтиёрингизга ўтаман, сиз менинг ихтиёримга ўтасиз. Шундай келишсак бўладими?

Абдумажид ўйланиб ўтирарди.

— Бўлади, — деди ниҳоят.

Бу орада холалар боғни айланишган бўлиб, улар ёнига қайтиб келишди.

— Ҳа, нима гап, келишиб олдиларингми? — деди Рухсатой. — Қиз билан йигит келишса совчиларга ҳам ҳожат қолмайди. Замона талаби ҳозир бошқача!

— Тўғри айтасизлар, тўғри айтасизлар, — деди Абдумажид.

Ҳожарой ўрнидан турди-да:

— Эртага укаларим келишади, ремонтни бошлайверишади, Абдумажид ака, — деди. — У ер-бу ерларда ишлаб, қўли келишиб, кўзлари пишиб қолган.

Абдумажид ўша заҳоти жавоб айтди:

— Аммо... мен қарашолмайман-да... Ишларим кўп.

— Укаларим сизнинг қўлингизни совуқ сувга ҳам урдиришмайди...

Воқеалар Ҳожаройнинг изми-ихтиёрига кўра давом этди: Райим почтачининг икки ўғли — Ўктамжон билан Адҳамжон Абдумажид уйини шамоллатиб, парпанак босган бурчаклари, шифтларини супириб-тозаладилар. Сўнгра деворларига бироз сайқал бериб, оҳак уриб чиқдилар. Бунинг учун иккала ўсмир икки кун вақт сарфлади.

Сўнгра тўй бўлиб ўтди. Тўйдан кейин ҳафта-ўн кунгача Абдумажид ҳеч қаерда кўринмади — ҳовлисидан ташқарига чиқмади. Охири кўриниш берди, уни ҳамқишлоқлари аранг танидилар. Кийиниши ҳам, кўринишию гап-сўзи ҳам бутунлай бошқача эди. Йигит энди дазмолланган оппоқ кўйлак, яп-янги, оҳори тўкилмаган костюм-шим кийиб олганди. Оёғидаги туфли эса тозалигидан ярақларди.

Одамлар феъли ғалати: бирор кўчада бирор янгилик бўлса, ўша янгилик яшин тезлигида тарқалади. Янгиликни ошиғич бир-бирларига етказмагунларича қишлоқдошлар тинч ўтиришмайди. Абдумажиднинг бу галги кўчага чиқиши чиндан кутилмаган ҳодиса бўлди. Абдумажиддаги ўзгариш гапирган билан тугамасди. Бунинг устига куёв юриб ўтаётган кўчаларни томошабинлар лиқ тўлдиришди.

Ҳатто жамоа ҳўжалиги раиси Маннобжон ва шериклари ҳам томошабинга айланишди. Ишхонасига ташвишга кўмилиб ўтирган Маннобжон раис, қизиқиш устун келиб, суҳбатдошлари ҳамроҳлигида кўчага чиқди. Абдумажид бугун кўчада учраган кишиларнинг айримлари билангина саломлашиб-сўрашар, айримларига эса шунчаки бош қимирлатиб кўяр эди. Маннобжонлар тўдасига яқин қолганида йўлни озгина қия солиб, бафуржа бораверди. Ҳамма билан бирма-бир рисоладагидек сўрашгач, қайтадан яна Маннобжон раисга юзланди.

— Бугун сизда кутилмаган иш юз беради, — деди Абдумажид. — Фақат

ўзингиз эмас, уйдаги бола-чақангиз ҳам, мана бу ёнингиздаги ёрдамчиларингиз ҳам хурсанд бўлишди.

— Оғзингизга асал, Абдумажид, нима гап, тинчликми? Туш-пуш кўрдингизми дейман?

— Туш кўрганим рост, тушимда сиз эшакка миниб юрибсиз. Эшакка миниш — муродга етиш белгиси. Ҳа, билиб қўйинг... Хайр, соғ бўлинглар.

Абдумажид хайрлашиб, нарилаб кетди. Сўнг, Абдумажид ҳақида, унинг муомаласию ҳозир айтган гапи ҳақида муҳокама бошланди. Ҳар ким ҳар нима деди. Жумладан, кўзойнакли бухгалтер Абдумажид фикрига ишончсизлик билдирди. Таваккали сурди, деди. Айримлар эса, Абдумажидда қандайдир ҳикмат бор, деган фикрни билдиришди. Маннобжон раис эса фикр билдирмади. Чамаси у нимадандир умидвор одамдек сукут сақларди...

Ўша куни кечга томон Маннобжон раисни туман ҳокимиятига йиғилишга чақирдилар. Шошилиш йиғилиш туман ҳокимини ишдан озод этди ва Маннобжон раисни ҳоким этиб тайинлади. Орадан бир кун ўтиб эса, Маннобжон раиснинг кўзойнакли бухгалтери — кечагина Абдумажидда ҳикмат борлигига шубҳа билдирган инсон юрак инфаркти касали билан вафот этди...

Абдумажиднинг Маннобжон раис ва унинг шериклари билан учрашуви, раисга айтилган гап, унинг гапига бухгалтер ишонқирамагани ва бу шубҳанинг мудҳиш оқибати ўша кунидек қишлоққа тарқалди. Ҳамма ҳайрон бўлди. Бир оғиз яхши ниятдан сўнг туман ҳокими мартабасига эришган раис башорат эгасини беэътибор қолдирмади: эртасига кечқурун Абдумажидларникига машинада ташриф буюриб, ҳовли эгасини янги тўн, белбоғ, дўппи билан сийлади ва ҳатто унинг чўнтагига ўн минг сўм пул солиб қўйди.

Абдумажид навбатдаги кўчага чиқишида анча-мунча қишлоқдошлари билан мамнун кўришиб-сўрашиб ўтди. Айниқса қишлоқ савдо дўкони мудирри Бурҳонжонга дуч келиши эсда қоларли бўлди. Абдумажид дўкон мудирри билан сўраша туриб:

— Олтин узук муборак бўлсин, Бурҳонжон! — деди. Мудир ҳайрон бўлди.

— Қанақа олтин узук, Абдумажид ака?

— Сиз олтин узук топиб олдингиз. Демак нимагадир эришасиз.

— Айтганингиз келсин, Абдумажид ака, — деди севинган дўкон мудирри. — Ҳар ҳолда хислати бор одамсиз.

— Омин, Оллоҳ қўлласин, пирлар мададкор бўлсин!

Абдумажид бу сўзларни айта туриб қўлларини юзига тортди. Сўнг пештахталарни томоша қилиб, маҳсулотларни кўриб чиққан бўлди-да, чиқар маҳали:

— Дўстликнинг ундан борми? — деб сўради.

— Ҳа, ҳали уч-тўрт қоп бор, — деб жавоб берди мудир.

— Бизга бир қопгина олиб қўйсангиз, илтимос, — деди Абдумажид. — Кечга томон бирорта улов топиб олиб кетарман. Майлими?

— Майли, ака...

Ўша куни дўконга туман матлубот жамиятидан душхабар келди. Унда айтилишича, юқори идора қарорига биноан маҳсулотларни аҳолига узлуксиз етказиб тургани учун дўкон мудирри Бурҳонжон Хайруллаев яширин мусобақада биринчи ўринни эгаллаган ва махсус нишон билан биргаликда йигирма минг сўм пул мукофоти билан тақдирланган эди...

Ўша куни тахминан намози аср пайтида Абдумажидлар уйида бир қоп ун мухайё бўлди. Уни дўкон мудирри Бурҳонжон ўз энгил машинасида етказиб берди. Бурҳонжон хайрлашар чоғи Абдумажид раҳмат айтиб, ичкари уйдан ун пулини обчиқиб берди. Аммо дўкон мудирри пулини қайтарди. Абдумажид сабабини сўраган эди, Бурҳонжон жавобан:

— Абдумажид ака, мен тўйингизга келолмаган эдим, бу ун менинг тўёнам, — деди...

Ўша кунлардан эътиборан Абдумажид бутунлай сафга қўшилди — қишлоқдошлар энди уни тўйга ҳам, азага ҳам, бошқа маърака-мавридларга ҳам айтадиган бўлишди, рўйхатларга киритадиган бўлишди. Авваллари: «Ҳа, қалайсиз, раис бобо!» — деб ҳазил-мутойиба билан кутиб олинадиган Абдумажид эндиликда: «Бу ёққа ўтинг-бу ёққа ўтинг!» деган манзиратларга сазовор бўлди...

...Қишлоқ чойхонасида давра қуриб ўтирган чойхўрлар ўртасида Абдумажиднинг оиласи ҳақида гурунг борарди. Қишлоқ оқсоқоли Қувват бобо мавзуну яқунламоқчидек қадимгилар тили билан сўзлади:

— Машойихлар, бошинг иккита бўлмагунча молинг иккита бўлмас, деганлар. Бу гапнинг чинлигини Абдумажиднинг оиласи мисолида кўрсак бўлади. Мана, қаранг, Абдумажид деганимиз уйландию дуппа-дуруст одам бўлди-қолди...

Гулбахор

1

Ярим тунда маст-аласт аҳволда, улфатлари кўмагида келиб, айвон уйда ётиб қолган ўглини Фазилатхон учинчи марта уйғотди. Аваз уйқусираган, гаранг ҳолатда бошини кўтарди, кўлини ёстиқ тағига юбориб, соатини олиб қаради. Соат ўндан ошиб кетганини кўриб, кўзларини каттароқ очди. Аммо боши ғувиллаб тургани сабабли тўзғиб ётган сочлари аралаш бошини, юзларини ишқалади. Ойиси ҳовлига чиқиб кетганидан кейин ўрнидан туриб кийинди...

— Сут обкемадингизми? — деди Аваз ювиниб келиб, хонтахта ёнига ўтирар экан. — Анави қани?

— Сут ҳозир қайнайди, обкеламан... — деди Фазилатхон ювилган пиёларни сочиқ билан артар экан. — Ҳовлидаги қор икки кундан бери шундоқ турибди — куралгани йўқ. Мен ўзим супурги билан фақат йўлакларни очдим. Барвақтроқ келсанг бўлмайдимми? Ҳар куни мас-алас, ҳар куни мас-алас келасан... Ҳе, ўша ароқ деганиям қуриб кетсин!.. Уялмайсанми?

— Сиз айтмасангиз ҳам қуриб кетаяпти ўзи, топиш қийин...

Фазилатхон ўглининг гапини тинглай-тингламай ҳовлига чиқиб кетди-да, нон тўғралган косада тўлдириб қайноқ сут олиб кирди ва Авазнинг олдига қўйди.

— Анови қани? Нега кўринмайди? Қорни ўша курасин-да, шунақа майда-чуйда ишларни бажармаса нима қилиб юрибди? — деди Аваз косадаги нон тўғрамларини бармоқлари билан нари-бери сурар экан.

— Келинни сўраяпсанми?.. Кечаси ётаётганинда айтдим-ку, хотининг роддомда, ўғил кўрдинг, деб. Эшитмадингми?

Аваз ойисига қаради-да, кулимсиради:

— Эшитган бўлсам керак... Ўғил кўрибмизми-а? Қизиг-а...

— Нимаси қизиқ? Ёш бўласанми энди, болам? Бир гап гапирсам, мени аҳмоқ қилиш билан оворасан! Кўрсатмасаям кеча кечқурун бориб келдим.

Ўғил онасининг гапларига пинагини ҳам бузмасдан кинояли тарзда деди:

— Авазбек ўғил кўрибдилар! Хотинлари ўғил туғиб берибди!

— Ўғил туғиб берса ёмонми, нега лабингни чўччайтирасан? Қиз бўлса яхшимиди сенга?

— Мен учун барибир — қизми, ўғилми...

— Вой, оғзингдан ел олсин сени, баттол, нега ношуқурчилик қиласан? Сендан бошқа одам бўлса, хурсанд бўлиб менга суюнчи берарди, ўғил туғиб берган хотинини аллақачон кўриб келарди!

— Бориш-бормасликни бир ўйлаб олишим керак, — деди Аваз яримлаб қолган сутли косани хонтахта ўртасига суриб қўяркан. — Келин сизники, сиз бораверинг ҳозир... Иштаҳаям йўқ, падарига лаънат!

— Жинни-минни бўлдингми, нега бунақа тайсаллайсан?

Аваз иккала кўлини юзига суриб — ўзича дастурхонга фотиҳа ўқиган бўлиб ўрнидан турди.

— Иш кўп, ая. Ҳозир ҳам, мана, бирор соат кечиқиб бораман ишга. — У кўча кийимларини кийиб чиқиш учун ўз хонасига кириб кетди ва тахминан беш дақиқаларда яна айвонда кўринди; чўнтагидан сигарет олиб тутатди, бурқсатиб бир тортди-да, йўлга тушди. — Гуд бай, ая, мен кетдим!

— Менга қара, ҳай, Аваз, ўғлингга нима деб от қўямиз? Ўйлаганинг бўлса айтиб кет... Уч кило саккиз юз грамм эмиш, нега қизиқмайсан, бир оғиз сўрамайсан ҳам?..

— Отини ҳам, эшагини ҳам ўзингиз қўяверасиз, — деди Азиз дарвозадан чиқатуриб.

— Сендан фақат тескари гап чиқади ўзи, — дея тўнғиллаб қолди Фазилатхон.

Онаси қистайвергач, Аваз хотинини тўртинчи куни кўргани борди. Кутиш хонасида одам кўп экан, бозордан харид қилган ноз-неъматларини Гулбаҳорга бериб юбориш учун навбатга туришга мажбур бўлди. Ҳали навбат келишига ярим соатлар борлигини билиб, чекиш учун ҳовлига чиқди. Сигаретани тутатиб, устма-уст тортиди-да, яна ўй-хаёлга берилди: «Бундоқ ўйлаб қарасам, уйланганимга роппа-роса ўн беш ой бўлибди, — дилида ўзига ўзи сўзларди у. — Аввалига бир-икки ой яхши яшадик. Кейин анави Гулфияга илашиб қолдим — пушаймон эмасман албатта. Лекин Гулфияга боғланиб қолганимда кейин Гулбаҳор билан алоқа қилганимни ҳеч эслолмайман-ку... Тўққиз ой тўққиз кунда бола туғилади, дейдилар. Ёки бўлмасам... уйга маст бўлиб келган кечаларимда, ўзим билмасдан, Гулбаҳор билан... Бордию шундай бўлган бўлса, унда бола ақлан ёки жисмонан заиф туғилади-ку... Қизиқ яна бир тарафи, кайф билан келган кунларим Гулбаҳорга ҳазиллашсам, рўйхушлик бермасди... Нима бўлиши мумкин? Туғруқхонадан чиққандан кейин чақалоқнинг афти-ангоридан билиб олса бўлар?.. Агар менга бир грамм ўхшамаса, катта холангникидан обкелдингми буни, деб кетига тепаман!.. Лаънати Гулфия ҳам тезроқ иккиқат бўлақолмайди. Иккиқат бўлса ёки шу вақтгача туғиб берса, бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмасдим...»

Рўйхат бўйича Авазнинг фамилиясини айтиб чақиринди. Аваз қоғоз халтани ҳамширага топшириб, иморат ёнига ўтди. Бзовга аланглаб, таниш сиймони тополмай тураркан, бир маҳал деразалардан бири олдида Гулбаҳор кўринди. Ё, тавба! Авазнинг назарида Гулбаҳор ҳозир бамисоли келинлик пайтидагидек хушрўй ва бахтиёр эди. Фарзанд кўриш бахти шу бўлса керак-да. Бироқ Гулбаҳорнинг табассумли юзида гина, ўксиниш ифодалари зухур этиб турарди. Гулбаҳордан орқароқда турган уч-тўрт нафар аёл эса, чамаси, Авазнинг келганидан хурсанд, демак, Гулбаҳорнинг қувончига шерик бўлишиб, дам оғизларини йиғолмасдан кулишарди, дам Гулбаҳорга қараб нималардир дейишарди.

— Мен келдим, Гули, — деди Аваз иккала қўлини оғзига карнай қилиб. Гулбаҳор яхши иш қилибсиз, дегандек бошини силкитиб қўйди.

— Ўғлимиз қалай, катта бўлаяптими?

Гулбаҳор, эшитмаяпман, дегандай қулоғини кўрсатди. Орқада турган аёллардан бири яна деразанинг туйнукчасини очиб қўйди. Аваз саволини тагин қайтарди.

— Ҳа, яхши, — деди Гулбаҳор оҳиста товушда. — Ўзингиз яхшимисиз?

— Ҳа, яхшиман. Ойим салом дедилар. Ўзлари ҳам келиб қолсалар керак.

— Овора бўлиб нима қилардингиз?

— Гина қилма, Гули, энди келиб тураман... Чақалоқнинг соғлиғи яхшими ўзи?

— Яхши, тузук... Яхшию... ҳалиги... оғзинг бир тарафи сал қийшиқроқ, йиғлаганда билинади...

— Ия, нега унақа экан? Дўхтирлардан сўрамадингми? — деди Аваз. Шу тобда миясидан: «Ростдан ҳам ненормальный бўлса-я?...» — деган фикр зувиллаб ўтди.

— Билмасам, — деди Гулбаҳор, — дўхтирлар иккиқат пайтингизда асабийлашгансиз, дейишяпти.

— Қачон жавоб беришар экан? Эҳтиётдан билиб қўйишим керак.

— Йигирма тўққизинчида жавоб беришса керак, жума куни, — деди Гулбаҳор.

Аваз, қандайдир айтилмай қолган гапи бордек, уч-тўрт қадам одимлади-да, яна бояги жойига қайтиб келди. Миясида: «Агар бола ақлан ёки жисмонан заиф бўлса, келгусида шундай боланинг отаси деган ном олиб юраманми?» — деган савол бот-бот такрорланаётган эди.

Аваз улфатлари сафига бориб қўшилган пайтда аллақачон ошга гуруч солиниб, дамланган, пиёлалар даврани икки марта айланган эди. Утирган заҳоти Авазга ҳам узатишди. Аваз беихтиёр пиёлага кўз ташлади: кўп эмас, бор-йўғи ўттиз-қирқ граммча келадиган ароқ унга мунтазирдек чайқалиб

турарди. Бошқа пайт бўлганда-ку Аваз бу савилни дарҳол оғзига ташлаб юборарди ёки соқийга қараб: «Қуядиган бўлсанг, дурустроқ қуй-да, ёнингдан бераяпсанми?» — дея танбех ҳам берарди. Лекин ҳозир пиёлани олишга негадир юраги бетламай турарди.

— Ҳа, нима бўлди, бунақа одатинг йўқ эди-ку, акаси, — деди улфатларнинг улуғроғи.

— Кўнгил тортмай турибди, — деди Аваз ўзига хос бўлмаган мунисроқ оҳангда. — Сал ўзимга келиб олай...

— Билиб қўй, бу ўтириш асли сен туфайли бўляпти.

— Ана шу гапнинг ўзи бизга етарли, раҳмат!

Аваз гапираётиб илжайди, аммо юзи кулимсираб тургани билан дили нотинч эди. Нега бунақалигини ўзи ҳам билмасди. Аслида, ростдан ҳам, мана шу зиёфатда Авазнинг катта ҳиссаси бор: ҳалокат туфайли дабдала бўлиб кетган «Жигули»ни Аваз ўз шериклари билан икки кунда илоннинг оғзидан чиққандай қилиб берди. Одатда бунақа ишларга камиде ҳафта вақт кетарди. Машина эгаси қайсидир амалдорнинг жиёни экан, ўша йигит мана бугун «эрияпти». Бу иши яхши-ю, аммо Аваз зиёфатга оёғи тортмайроқ келди. Фақат ҳозир эмас, куни билан бошқачароқ бўлиб юрибди: дили ўйнайди, кўнгли алланимадандир хижил. Тушида ҳам аллақандай ваҳший қушларни кўрдими-ей, портсигарини кимдир олиб қўйдими-ей...

У улфатлари орасида ўтирганча хаёлга берилди: «Бугун яна ичсам, қизиқиб унча-мунча ичиб қўйсаму кайфим тарақ бўлиб Гулфияниқига борсам... Утган галгидай тузукли эркаламасам... ранжийди-да. Шунинг учунмикин-а, ўша ўтган гал сал кўполроқ муомала қилди менга. Нега шунақа қилдийкин-а? Ҳар ҳолда, энди Гулбаҳор билан яхшироқ муносабатда бўлишим керакка ўхшайди. Эртага уни ўзи айтган вақтда — соат иккида туғруқхонадан олиб келишим керак. Айтишларича, энди туққан аёлга қирқ кунгача яқинлашиб бўлмас эмиш — чилла деган гап бормиш. Бўлса бўлар-да, шунга ҳам ота гўрими?.. — Унчага Гулфияни алдаб-авраб, қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб юраверман-ку, тантиклигини ошираверса, ялиниб ўтирмайман! Ундан бутунлай кўнгил узиб, ўзимнинг Гулбаҳоримга қайтақоламан... Нима дедим? «Ўзимизнинг Гулбаҳорим» дедимми? Наҳотки шу сўзларни чин дилдан айтаётган бўлсам? Ҳа, дилимдан айтмай нима, ўзимнинг чиндаки — никоҳдан ўтган хотиним-ку. Ҳатто эскичасига ҳам никоҳ ўқиттирганмиз тўйдан бир кун олдин. Шундай бўлгандан кейин ўзимнинг Гулбаҳорим бўлади-да! Бунинг устига, Гулбаҳор менга ўғиб туғиб берди! Энди мен ўғилли йигитман! Гулбаҳор оғзи сал қийшиқроқ дедими? Бўлса бўлар, бу дунёда оғзи қийшиқлар озми?.. Ҳа, айтганча, ўғлимга нима деб исм қўйсам экан-а? Ҳозиргача мен ҳам айтмадим, Гулбаҳор ҳам мenden сўрамади... Ахир у шўрлик қачон сўрасин, фақат бир мартагина кўргани бордим-да туғруқхонага тушганидан бери. Асли бугун ҳам борсам бўларкан-а. Майли, энди эртага уйга олиб келиш учун бораман!.. Мен нодон хатоликка йўл қўйдим. Уғил кўрганлар кўпинча жўраларига зиёфат берадилар, ҳатто тўй қилиб берадилар. Мен бўлсам, Худо берган ўғилнинг қадрига етмагандай бўлиб юрибман! Энди хатоимни бўйнимга олийшим, Гулбаҳорнинг қадрига етишим керак. Ҳа, энди кўп ҳам ўзингиздан кетаверманг, ўғилли йигит! Гулфия — сиз учун вақтинчалик мижоз, шуни унутманг! Аста-секин дайди итларга ўхшаб юришни ҳам бас қилинг!..»

Авазнинг иштаҳаси ҳам тузук эмасди. Боя — қўлини ювиб келган заҳоти стол устидаги устига пиёз тўғралган жиззага икки бора узалди. Шундан бери ҳар замонда косадаги сув ичида турган турп бўлақларидан олиб, хаёл ичида қарсиллатиб чайнайди. Даврадаги гап-сўзларга ҳам унча аҳамият бермайди. Кўзи йўл кўриб, хаёл суриб ўтирибди.

Кичик пиёлалар даврада учинчи марта айланди. Даврабоши бу орада: «Авазбек, бугун сал бошқачароқсиз?» — дея танбех бергандек бўлди. Йигит тўғри гапни — юраги бир оз безовта бўлаётганини айтди. Шундан кейин ҳеч ким уни, ичгин, деб қистамади.

Вақт ўтиб борарди. Ошпаз йигит яна бир гал эшик олдида кўринганида даврабоши ундан сўради:

— Ош қачон сузилади, оғайни? Қоринлар чулдираб кетди-ку!

— Билмасам, ошнинг муаллифлари келишмаяпти-ку ҳали, — деди ошпаз иккала қўлини ёзиб, даврадагиларга бирма-бир қарар экан. Даврабоши стол атрофида ўтирганларга назар ташлади:

— Муаллифлар? Улар кимлар?

Пойгакроқда ўтирган нотанишроқ йигит жавоб берди:

— Шухрат билан Шавкат-да, ҳалиги бор-ку... аканинг жиянлари. Ҳамма харажат ўшалардан бўлган-да. Шунинг учун озгина кутамиз. Аллақачон келишлари керак эди, негадир кечикиб қолишди...

Шу пайт қия очик эшик олдида аллакимлар кўринди.

— Келишди, келишди, — деди даврадагилардан бир неча киши.

«Муаллифлар» ичкарига кириб, ўз ўринларини эгаллашди. Қисқагина сўрашувдан кейин даврабоши уларга танбех берган бўлди.

— Ошни уюштириб, шунча одамларнинг бошини қовуштириб қўйганларингиз яхши, аммо кутдириб қўйдиларингиз-ку кўпчиликни?

Ака-укаларнинг каттароғи шунга яраша узр сўраган оҳангда деди:

— Кечирасизлар куттириб қўйган бўлсак... Бензин олишга бир оз қийналдик, овора бўлиб қолдик. Битта заправкада навбатимиз етай деганда бензин тугади, иккинчисининг бир ходими қочиб кетибдимишми-ей, бир бало бўлибди. Учинчи жойдан бензин олиб келишимиз...

— Шунақаси ҳам бўлади. Майли, зарари йўқ, — деди даврабоши.

Ош эгалари овора бўлиб қолишлари чиндан ҳам даврадагилар учун зарарсиз эди-ю, аммо улар айтган битта гап Аваз учун зарарли бўлди дейилса арзийди. Чунки Аваз аллақайси бензаколонка ходимининг қочиб кетганини эшитган заҳоти кўнглига гулгула тушди. «Қизиқ-ку, қайси заправкани айтдйкин булар? Гулфия ишлайдиган жой бўлса-я? Ҳозир булардан қанақа ходим қочиб кетибди, деб сўраб бўлмайди, — Авазнинг Гулфия билан гуфтигу қилиб юганини кўп ошналари билади... — Наҳотки Гулфия қочган бўлса... Нега қочади? Қўлга тушиб қолганмикин? Ёки...»

Ош сузиб келиниб, еб бўлинди ҳамки, Аваз очилиб-ёзилиб ўтиролмади. Бамисоли ичини ит тирнаётгандек фотиҳагача аранг чидади. Қўлини ҳаммадан олдин туриб чайди-да, кўпчиликдан узр ва рухсат сўраб, кўчага чиқди. Аллақачон соат саккизларга яқинлашиб қолган, қоронғулик тушиб улгурган эди. Аваз тўғри келган енгил машиналардан бирини тўхташиб йўлга тушди...

У бензаколонкага етмасданок бу ерда ўзи учун нохушлик юз берганини сезди: темир қувурлардан ясалган пастқам деворлар атрофида бирорта ҳам машина йўқ, дарвоза бекилиб турарди. Бензин тарқатиладиган дўконча пешонасида битта, «ҳовли»нинг рўпара тарафида яна битта — бор-йўғи иккита чироқ ёниб турарди. Қисқаси, ҳар куни ғала-ғовурга тўла бўладиган кенг майдон ҳувиллаб ётарди.

Аваз ўзи ўтириб келган машина ҳайдовчиси билан ҳисоб-китоб қилди-да, жавоб бериб юборди. Қувур деворни бир-бир ушлаб, дарвоза тарафга борар экан, ўзича: «Боягиларнинг гапи шу бензаколонкага тегишли шекилли, — дея ўйлади. — Ишқилиб қочиб кетган ходим Гулфия бўлма-син-да!»

У дарвозага етиб, таққа тўхтаб қолди: иккита қувур туташган жойда катта қулф осилиб турарди. Аслида майдонни ўраб олган девор ҳам, манови дарвоза ҳам ғоят пастқам эди, катта одам у ёқда турсин, ўн яшар бола ҳам ичкарига сакраб ўта оларди. Бироқ у тарафга ўтишга Авазнинг юраги дов бермади.

— Ким бор? — деди у. — Бу ерда одам борми?

Бензин тарқатиладиган дўкон ёнидаги пастқам фанер хоначанинг эшиги ғирчиллаб очилди. Пўстин кийиб олган қоровул кўринди. Авазнинг рўпарасига юриб келди. Саломлашдилар.

— Хўш, хизмат? — деди қоровул кўрслик билан.

— Гулфиянинг сменаси қачон? — деди Аваз. Қоровул яна кўрслик билан жавоб берди:

— Гулфия йўқ!

— Йўқлигини билиб турибман, амаки, қачон келишини сўраяпман.

— Айтяпман-ку, келмайди! Катта холасиникига кетган!

— Мен сиздан тўғрилиқча сўраяпман-ку, амаки, нега кўполлик қиласиз?

— Нега кўполлик қилмай? Ҳозиргача сенга ўхшаганлардан саккизтаси сўраб келди Гулфияни! Ҳе, ўша...

Қоровулдан хафа бўлиш ўринсиз эканлигини сезган Аваз, юмшоқроқ гапириб, аниқ жавоб эшитмоқчи бўлди:

— Амаки, очикроқ айтинг, нима бўлди ўзи Гулфияга?

— Гулфия, Гулфия!.. Қочиб кетди ўша Гулфия! Сайфиддинов деган шофёр

билан кетибди. Россияга кетибди. Аллақанча пулни ҳам ўмариб кетибди! Бўлдимми?!

Аваз хаёли қочиб амакига тикилиб қолди, сўнг изига қайтди...

4

Тушлик маҳалигача шериклари орасида гунгу лол аҳволда ишлаган Аваз ошхонада номигагина овқатланган бўлди-да, шоша-пиша кўчага чиқиб, таксига ўтирди.

— Тўққизинчи туғруқхонага ҳайданг, — деди у ҳайдовчи йигитга. У эса Авазнинг гапини яхши эшитмади шекилли, қайтадан сўради:

— Тўқсон тўққизинчи туғруқхона дедингизми?

Бу савол Авазга гўё эрмак қилишдек туюлди, гаши келди, аммо ҳозир ҳайдовчи йигит билан олишиб-тортишиб ўтириш мавруди эмасди.

— Тўққизинчи туғруқхона дедим сизга!

Машина йўлга тушди. Аваз орқа ўриндикда хомуш ўтирар эди. Ҳайдовчи, йигит кўнглига қарадими, йўл-йўлакай кўл кўтарган биронта ҳам одамга аҳамият бермади. «Нималар бўляпти ўзи менга? Омадим кетгани шумикин? — дея хаёл сурарди Аваз шу тобда. — Шунчалик ишонганим Гулфия тўсатдан бошқа одам билан... Ё тавба, ҳеч тасаввуримга сиғмайди-я! Мен нодон Гулбаҳордан қонуний ажралиб, Гулфияга уйланишни хомхаёл қилиб юрибман-а! Шунчалик ҳам бевафолик бўладими?! Агар уни бирор жойда кўриб қолсам, тескари қарайман, салом берса, алик олмайман, ёндашиб келса, кетига тепаман!.. Ия, нималар деяпман мен галварс... Гулфия менга қаёқдан кўрилади? Менга кўриниш учун атайлаб Россиядан келадими? Келиб бўпти! Энди тамом! Энди фақат Гулбаҳор билан қолдим! Яхшиямки, Гулбаҳордан ажралиб, Гулфияга уйланмоқчи бўлганимни ҳеч кимга айтмаганман. Айтганимда борми, роса кулги бўлардим кўпчилик олдида!.. Мен энди тақдирга тан беришим керак — пешонамга ёзилгани Гулбаҳор экан... Дўхтирлари жавоб беришган бўлса, менга кўз тикиб ўтиргандир Гулбаҳор. — Аваз соатига қараб қўйди: беш дақиқа кам икки бўлибди. — Хайрият, ҳали вақт бор. Ҳозир етиб бораман, Гулбаҳорим! Сўнгра иккаламиз хурсандчилик билан уйга кириб борамиз... Чақалоқни бирга эркалатамиз...»

Аваз таксини тўхтаттирди-да, ҳайдовчига ҳеч қаёққа кетиб қолмасликни буюриб, ўзи туғруқхона тарафга тезлаб кетди. Йўл-йўлакай яна соатига қаради: иккидан уч минут ўтибди. Аваз илгари ўзи уч-тўрт кирган хонада пайдо бўлди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси хотиржам, бетаҳлика кайфиятда — оналарга ноз-неъмат ташийдиган ҳамширани кутиб ўтиришарди.

— Уйига кетадиган оналар қаерда бўлишади? — деди Аваз беихтиёр. — Чақалоғи билан кетадиган оналар?

— Сиз бу ерга адашиб кирибсиз, — деди улкан сумкани тиззалари устига қўйиб олган ўрта яшар аёл, — ҳозир кўчага чиқасиз-да, ўнг қўлга юрасиз, зина билан кўтариладиган катта эшик бор — қабул бўлими. Уша ерга кирасиз...

Аваз ҳам шоша-пиша, ҳам иши юришмаётганидан хуноби ошганча қабул бўлими зиналаридан кўтарилиб борди. Зиналар юқорисидаги ихчамгина су-пасимон саҳнда узала тушиб қолган хризантема гулига кўзи тушди-ю, яна ўзини яниди: «Ахир чақалоқни онага гул тақдим этилмасмиди, каллаварам?! — деди ўзига-ўзи. — Ҳушинг қаёқда қолди? Уша — саксонтадан қолган Гулфияннга андармон бўлиб, бутун дунёни унутган экансан-да!.. Ҳамширларга ҳам, даволовчи дўхтирларга ҳам атирми, рўмолми — аллақанақа совғалар келтириш керакмасмиди? Биринчи марта фарзанд кўраётган бўлсангу, она-болани олиб кетиш учун қуппа-қуруқ келсанг!.. Ҳаммасига лаънати Гулфия айбдор. Агар ўша расвога илашмаганда шу қўйларга тушмасдим!..»

Аваз икки тавақали катта эшикка яқинлашди, тутқичдан ушлаб тортди. Аммо эшик ичкаридан илгак билан қулфлаб қўйилганди. Аваз ўнг қўлини пешонасига қўйиб, ингичка ойналар орқали ичкарига кўз ташлади. Ичкарида қандайдир шарпалар кўрингандек, кимлардир гўнғиллаб гаплашгандек бўлди. Аваз эшик ойнасини бир неча бор чертди. Оппоқ халат кийган ҳамшира эшик олдига келиб, илгакни олди. Эшикнинг бир тавақаси ташқарига очилди.

— Келинг, папашаларданмисиз? — деди ҳамшира. Авазнинг ҳеч нима

тушунмагандек довдираб турганини кўриб қўшимча қилди. — Оталарданмисиз?

— Ҳа, — деди Аваз.

— Кириг, ичкарига.

— Мен ҳалиги... обкетишга... — деди Аваз ичкарига кирганидан сўнг.

— Сиз нима масалада келдингиз? — деди ҳамшира. — Бирорта шифокоримизга шикоят қилиб келдингизми?

— Йўқ, — деди Аваз гоҳ рўпарасидаги ҳамширага, гоҳ нарироқда каттагина дафтар варақлаб ўтирган оқ халатли аёлга назар ташлаб. — Хотиним билан чақалоқни олиб кетмоқчи эдим. Бугун жавоб беришмоқчи экан...

— Кетадиганлар кетиб бўлди, — деди дафтар варақлаб ўтирган аёл. — Қолганларга эртага жавоб берилади энди.

Аваз ҳайронлик билан кўзларини жовдиратди:

— Қизиқ-ку, шу бугунни айтувди-ку... жавоб беради деб...

Авазнинг рўпарасида турган ҳамшира дафтар варақлаётганга мурожаат қилди:

— Санобар, сен дафтарни кўргин-чи, балки бу йигитчанинг хотини кетиб бўлгандир.

— Фамилияси нима? — деб сўради Санобар дафтар варақлаган кўйи.

— Соҳибова, — деди Аваз.

— Ҳа, Соҳибовами? — деди Авазнинг яқинидаги ҳамшира жонланиб. — Соҳибова Гулбаҳорми?

— Ҳа, ўша.

— У кишининг кетганига икки соат бўлди. Ҳамма билан хайр-хўшлашиб, бизгаям совға-саломлар бериб... кетди.

— Ким билан кетди? Бир ўзими? — деди Аваз кўзлари аланг-жаланг аҳволда.

— Нега бир ўзи бўлар экан; эри билан кетди.

— Қанақа эри? Ахир унинг эри мен-ку?

Ҳамшира лабини буриб, елкасини қисди:

— Билмасам, балки акаси билан кетгандир.

Дафтар варақлаб ўтирган Санобар хиёл бурилиб сўради:

— Сиз ўзи хотинийиз била қандай келишувдингиз? Соат неччига келинг, деб айтувди.

— Йигирма тўққизинчи феврал куни соат иккида келинг, девди-да.

— Афандимисиз? Йигирма тўққиз кунлик феврал ҳар тўрт йилда бир келади. Бугун, ахборотингиз учун, биринчи март... Уйингизга бораверинг, хотинингиз аллақачон сизни кутиб ўтиргандир.

— Биринчи март эмас, Санобар, биринчи апрел бўлганга ўхшайди бу киши, — деб кулди Авазнинг яқинидаги ҳамшира. Санобар ҳам ҳамкасбининг гапига жилмайиб қўйди.

Аваз мулзам бир аҳволда изига қайтди ва ташқарига чиқди. Кўнглида қандайдир шубҳа-гумонлар пайдо бўлиб, оёқлари дармонсизланиб, зиналарда тушиб бораркан, нима учундир, ўтган гал шу ерга келгани, хотини билан гаплашгани, Гулбаҳорнинг ёнидаги аёллар тиржайиб туришганини эслади. Зинадан тушиб бўлди-ю, бамисоли адашиб қолган одамдек серрайиб туриб қолди. Машина сигнали эшитилди, қараса, боя ўзини олиб келган такси ҳали ҳам уни кутиб турган экан.

Аваз хиёл хўшёр тортиб ўша тарафга юрди. Машинанинг орқа эшигини очиб, боягина ўзи ўтирган ўринга чўқди, ҳайдовчига борар манзилени — маҳалласининг номини айтди. У тезроқ уйига етиб олиб, гарчанд ўғил туғиб берган бўлса-да, Гулбаҳорга бир-иккита нордон гап айтиб, сал хумордан чиқишни мўлжаллади.

Такси ҳайдовчиси туғруқхона яқинида Авазни кутавериш зериккан бўлса керак, радиони очиб, «Машъал» тўлқинига тўғрилаб қўйган экан шекилли, аёл киши айтаётган алла қулоққа чалинади:

Бевафони севмайман, ёр-е,
Чин вафодор ёрим бор...

Назарида бугун уни ҳамма одам ва ҳамма нарса калака қилаётгандек эди. Тез орада уйга етиб борди, Гулбаҳор келмаганини билди-да, бошини чангаллаганча, остонада туриб қолди...

Раъно Розикова

Ҳикоялар

Чақимчи

Аёл киши дам олиш, байрам кунлари ошхонага субҳи-саҳар кириб кетса, куни бўйи у ердан чиқмаслиги ҳам мумкин. Ҳаммаёқ саранжом-саришта, тушлик тайёр, кечки овқатнинг ҳам аллақачон ғами ейилган. Лекин қўл остидан қутилмаган майда-чуйда юмушлар «мана мен!» — деб чиқиб келаверади. «Кел, бир йўла шуни ҳам беш-ўн дақиқада тугатиб қўяй», — дейсан-да, яна ишга шўнғиб кетганининг ўзинг ҳам сезмай қоласан.

Тенгқурлари билан кўча чангитиб юрган ўғлим онда-сонда ошхонага югуриб киради-да, ҳали майиз, ҳали қанд-курсдан сиқимлаганича дарҳол физиллаб изига қайтади.

— Тўхта, асалим, совуқ қотибсан, бир оз исиниб олгин, бундайда тобинг қочиши турган гап! Кейин... Одам деган таомни ўтири-иб, увоқларини ерга туширмасда-ан ейди.

— Ўртоқларим...

— Улар қочиб кетишмайди! Ўтир! — жаҳлим чиққан бўлиб, кескинроқ гапиришга ҳаракат қиламан. — Озгина иссиқ ичиб олгин, мен идиш-товоқларни ювиб бўлгунимга қадар ўртоқларинг билин ўйнаб, тўйиб оласан. Сўнгра бувингникига борамиз.

— Қишлоққами? Ур-ра!

Қўлларини ювиб, столга яқинлашади. Қани энди бир лаҳза тинч ўтирса! Ҳали у ёнига қийшаяди, ҳали бу ёнига. Қаердадир: «Дастурхон атррфида фарзандингиз осойишта ўтирмаса, хижолат бўлманг, демак, болангизни соғлиғи ва асаблари жойида», — деганга ўхшаш гапларни ўқиганимни эслаб, ўғлимни ҳадеб койимасликка тиришаман.

— Бугун уни чимчилаб, буни чимчилаб кунинг ўтди, кеча бир яхши овқат еган эдинг.

— Мен кун ора яхши овқатланаман, майлими? — чайналиб жимиб қолди ўғлим, сўнгра туйқус бир нима ёдига тушди шекилли, қошиқ ушлаган қўли коса томон қайтди, менга юзланди: — Айтинг-чи менга, мана биз шаҳарда яшаймиз, бувим — қишлоқда, холам — Тошкентда; ҳаммамиз бир-биримиздан узоқ-узоқда яшаймиз-у, қандай қилиб бирданга ҳаммамиз танишиб қолганмиз?

Унинг саволига ишонарли, асослироқ бир жавобни ўйлаб топгунимга қадар, қошиқни тўғри ушла, деган баҳонада уни қойий бошладим:

— Ҳозир шўрвани тўксанг, йиғиштириб, артишга ўзингни мажбур этаман, ана шунда ўртоқларинг ҳам кетиб қолишади, бувингникига боришга ҳам кечикамиз.

— Майли-и, йиғиштириб, артиш унча қийин эмас. Боғчамизда тарбиячимиз шўрвани озгина тўкиб қўйсак ҳам ялаб тозалашни талаб қилади-ю. Артиш қийин эмас унча.

Қандай ҳолатга тушганимни таърифлашнинг ҳожати йўқ. Туни билан: «Тезроқ тонг ота қолсайди», — деган ягона тилак менга тинчлик бермади. Хаёлан ана шу аёлга шундай «чиройли» сўзлардан «гулдаста» ясаб чикдим. Афсус, минг афсуски, бахтига у бетоб экан. Ўша куни ишга чиқмабди.

— Во-ой, шунақаям қиладими?! Тарбиячи эмиш! Чора кўрамиз! — деб боғча мудираси мени дарвозагача кузатиб қўйди.

— Фақат... бу ҳақда гап бўлганини ўғлим билмайди. У менга арз қилмади... — ўғлим билан бўлиб ўтган суҳбатни мудирага батафсил сўзлаб бердим.

— Тушунаман. Асло хижолат бўлманг, — тинчлантирди мени яна аёл.
Кунлар ўтди. Мудира тарбиячига қай тарзда танбеҳ бергани билан қизиқмадим, албатта. «Сухбатлашгандир, тушунишгандир, энди бундай ҳол такрорланмас, ҳарҳолда улар ҳам аёллар, уларнинг ҳам болалари бор-ку». Шунга ўхшаш ўйлар билан у воқеани унутишга ҳаракат қилдим.

Аммо...

Ўғлим расм чизишга жуда қизиқарди. Ўзи миттигина бўлишига қарамай, қўли анча келиб қолган. Шунга дадаси кўрган ерида расм дафтарлар олиб юради. Бир гал қайтимига жазвар қўшиб беришипти.

— Аёв, бу нимага керак? — ўғлим жазварни кўриб, қўлида ушлаганча ёнимга ошиқди. — Дадам буни нима учун олиб келди?

Жазварнинг вазифаларини унга батафсил тушунтирдим.

Истеҳзоли кулди, жазварни у ёқ-бу ёққа буриб кўрди, қўлчалари орасига олиб силаб қўйди.

— Демак, боғча опамиз жазварни қаерда ишлатиш кераклигини билмас эканда, — афсуслангандек бош чайқади ўғлим. — Жазвар нимага кераклигини тушунтириб қўйиш керак экан. Бундай жазвар билан боғчада бизларни нуқул бошимизга уришади. Уларга тушунтириб қўйиш керак экан!

Жазвардан нигоҳини кескин олиб, хавотирланиб менга боқди:

— Ана! Яна сизга айтиб қўйдим! Сиз бориб яна боғча мудирасига арз қиласиз. Улар мени яна «Чақимчи!» деб калака қилишиб, бурчакка тургазиб қўйишадди!..

Тухумдан чиққан бола

Ўғлимнинг бир оз тоби қочиб, салгина иситмаси чиқса, сўраган нарсаларини ҳам, дориларни ҳам ётган ерига келтириб беришга ҳаракат қиламан. Эрта баҳор нимжонлигини инobatга олиб, наъматак қиёмидан ичказиб тураман.

— Эрка қилиб юборяпсиз! Ҳаддан ортиқ эътибор болани фақат бузади, — танбеҳ беради менга дадаси.

Бир кун ўзимнинг тобим қочди. Бошимни кўтара олмай ётиб қолдим. Қадам товушини эшитиб, кўзларимни очдим. Қарасам, хонага қисиниб-қимтиниб ўғлим кириб келяпти. Бир қўлида қошиқ, бир қўлида пиёла.

— Нима гап, асалим?

— Мана бу наъматак қиёми, кетидан дарҳол минерал сувдан ичинг, — деб менга қошиқ ва пиёлани тутди. Кўнглим алланечук бўлиб, айтганларини бажардим.

— Ўзингизни енгил сеза бошладингизми? Бошингиз оғримай қолдими? — бидирлай кетди у кўзларимга термулиб.

— Бир зумда бошим оғримай қолди, раҳмат жоним! Энди тонггача бутунлай соғайиб кетаман, ахир яқинда сенинг туғилган кунинг, бешга кирасан, меҳмонлар келишади.

Хонадан чиқиб кетаётган ўғлим дарҳол изига қайтди.

— Мен қандай туғилганман? Магазиндан сотиб олганларингиз ростми?

Кутилмаганда берилган савол мени довдиратиб қўйди. Бир фикрга келиб олгунимга қадар, гапни узокдан бошладим:

— Катта бола бўлиб қолдинг, энди бундан буён унақа гапларга ишонмайсан албатта. Шу вақтгача биронта магазинда болалар сотилаётганини кўрмагансан-ку, тўғрими?

— Тўғри-и, — хаёлга толиб жавоб берди у ва шу заҳотиёқ шошиб сўради. — Бувимнинг жўжаларидек мен ҳам тухумдан чиққанманми?

Кулиб юбордим, у ҳайрон бўлиб менга термулди.

— Ҳа, тухумдан чиққансан, — ҳазилга бурдим.

— Сиз ўша тухумни қаердан олгансиз? Уни сизга ким берган?

— Кимдир деразамдан ташлаб кетган, — ҳазиллашаётганимни билсин деб яна кулдим.

— Тухумни топиб олиб сиз нима дегансиз?

— Суюнганман! Менинг ҳам ўғлим, Хуршидим бўлар экан деб суюнганман!

— Менинг исмим ундайлигини сиз қайдан билгансиз?

— Дадан шу исми ўғлимизга қўямиз деб орзу қилиб юрарди-да.

Бирданига у хомушланиб, яна хаёлга толди.

— Афсус! — оғир хўрсинди у. — Афсус, ўшанда учта-тўртта тухум ташлаб кетишмаган экан-да деразадан!

Қизиқсиниб, унга термулдим.

— Нега ундай деяпсан? — уни ўртаётган армонни билгим келди.

— Учта-тўртта тухум ташлаб кетишганда менинг ҳам укаларим, сингилларим бўлар эди-да! Афсус!..

Абдулла Шер

ЁНАЁТГАН

Йўл

Достон

Қатагон қилинган шоир-ёзувчилар хотирасига

... Улар Улуғ Октябрнинг йигирма йиллиги «шарафига» Соловкидаги лагерда отиб ташландилар...

Отилган, таъқиқланган ва кейинчалик оқланган ўзбек шоир-ёзувчиларининг қатагон қилинганлар рўйхатидаги сони етмиш икки нафар...

«Правда» газетаси, 1990 йил, 29 декабр.

МУҚАДДИМА ўрнидаги бағишлов

Репорт учун, овоза учун
Совға Соловкидан бошланди:
Йигирмата шоир-ёзувчи
Қурбонлиққа отиб ташланди!

Октябрнинг йигирма йиллик
Байрамини бу шонлаш эди;
Рақамдаги қонли бир хиллик
«Ўзига хос» нишонлаш эди.

Ўша қуни пешоналардан
Асрларга тизиллади қон.
«Доҳиёна» афсоналардан
Бадарғада изиллади ном.

Лекин жаллод тигига инмай
Ўтди номлар не-не чўнг говдан,—
Рухимизни уйғотиб тинмай
Бонг уради ҳануз безовта.

Азиз номлар! Ишонинг бизга,
Қалблардадир сизнинг хокингиз!
Шу дostonни бахш этдим сизга,
Шод бўлсин деб руҳи покинғиз!

БИРИНЧИ БОБ

Дудама тишлари қарсиллаб чунон
Мовийликни қопар қора булутлар, —
Йиғлаб юборади оғриқдан осмон,
Оғриқдан йиғлайди сўнгсиз худудлар.
Кеч кузак сўнггида бундай қалдирик,
Чақмоқдан ҳайратда ҳатто кексалар;
Гўёки минг йиллик тоғлардан гоҳ-гоҳ
Тунда тушиб келар асрий ғуссалар.
Қадимий Эриван кўчаларида
Фонуслар запитдан титрар деворлар.
Шаҳарнинг аёзли кечаларида
Қалтираб, ивийди қувноқ шиорлар.

Кўча бўйидаги уйлардан бири,
Иккинчи қаватда милтиллар чирок,
Қадимий шаҳарнинг кўп эрур сири:
Ярим тун кўйнида икки дўст уйғок.
Икки дўст ўлтирон — кўлларда қадаҳ,
Шарқона дастурхон, алвон мусаллас.
Гоҳ китоб очилар, шитирлар варақ,
Гоҳ ташга боқарлар ўйланиб бесас.
Бири сўз бошлайди:

— Дўстим Хачикжон,

Хаммаёқ — тантана, лекин кўнглум ғаш,
Хавотир тарк этмас мени бирор он,
Борлиғим даҳшатли шубҳага талаш.
Йил ўтар, ёш кетар... Қани ул орзу?!
Қани у хаёллар?! Мен бугун кимман?!
Бирор гап айтишга йўл бермас кўркув,
Ким бўлдим? Бор-йўғи чала олимман!
Пашшага ўхшаган шоирлар бисёр,
Уларни фил қилиб мақташим керак.
Сабаби — пашшанинг хартумчаси бор,
Ана шу хартумча «асос» бўлажак.
Гапирганим ёлғон, ёзганим ёлғон,
Наҳот, ҳақиқатнинг йўли шу бўлса?!
Ёки ўзингни ол, мана, Хачикжон,
Наҳот, тақдирингдан, айт, кўнглунг тўлса?!
—

ХАЧИК

Аввало шуни бил, Месропжон, дўстим,
Ҳаттоки деворда дерлар, қулоқ бор.
Сўнг, дунё — бир бозор, усти ёпиқ тим,
Бу тимда ҳеч бир нарх эмас барқарор.
Умр — бир тегирмон, йиллар — оқин сув,
Тақдирнинг тошини айлантиради:
Гоҳ алам, гоҳ қувонч — минг бир хил туйғу
Инсоннинг бошини айлантиради...

МЕСРОП

Хачикжон, сен доим шунақа оқил,
Фалсафий қарайсан ҳамма нарсага.
Хотиржам боқасан, сабринга қойил,
Юзингга тортсалар ҳамки тарсаки.

ХАЧИК

Ошириб юбординг, Месропжон, бекор,
Тарсаки бошқа гап, фалсафа — бошқа.
Манглайнинг зарбидан ёрилмас девор,
Фақат шўрлик манглай бўлади қашқа!

МЕСРОП

Майли, фалсафани бир ёққа қўйиб,
Бугунги гапларга қайтайлик, ошнам:
Ахир, бир пашшани ўн филга йўйиб,
«Урра!»дан бўшамас оғзимиз бу дам!
Лекин асл филлар четда қолмоқда,
Нафақат бир четда! Яхши биламиз...
Маҳатма Чаренц! ҳам ҳатто қамоқда,
Қамоғу сургунда не-не филимиз.
Ҳаммамиз биламиз, ахир, Егише
Ҳеч қачон миллатчи бўлмаган-ку, бас.
Унга «Космополит», «Дашноқлар иши»
Ва ҳоказолар ҳам тегишли эмас.

ХАЧИК

Ишонгинг келмайди, бор эмиш унинг
Хуфя алоқаси Эрон билан ҳам...

МЕСРОП

Не билан тугайди бошланган кунинг, —
Ҳеч кимса билмайди, э воҳ, дўстгинам!
Тушунган одамлар йўқотди тинчин...
Ана сенга эрку озод, хур диёр!

ХАЧИК

Бу гапни бир айтдинг, айтма иккинчи,
Бунақа мардликнинг кимга нафи бор?!
Яхшиси, қадаҳни тўлдир, Месропжон,
Соғлиғу омонлик тила айёмдан.
Беҳуда ҳасратни ўлдир, Месропжон,
Кел, ўрнак олайлик доно Хайёмдан.
Боя айтганимдек, дунё бозор-ку,
Ҳаммаси сотилар — ҳатто номуслар...
Ҳар ҳолда кўчада ёруғлик бор-ку,
Чайқалиб турса ҳам бор-ку фонуслар!..

Дераза ёнига борар икки дўст,
Чайқалган фонуслар тортар диққатни.
Ногаҳон бузади олисда бир суст
Моторнинг овози бу сукунатни.
Кўринди сал ўтмай чироқлар аввал,

Сўнгра — машинанинг ўзи гўнғиллаб, —
Гўё баҳслашарди уни бемаҳал
Уйғотган ташвишлар билан тўнғиллаб.
Яқинлаб келаркан машина, улкан,
Қоп-қора яшиқдек лопиллар эди;
Изғирин чайқатган фонус нуридан
«Нон» деган ёзуви чопқиллар эди.
Хачик дер дўстига:

— Қоқ тунда ҳатто

Олиб кетишмоқда, мана, иссиқ нон.
Болалар уйининг ризқиқиди бу, ё
Қанчалаб беморга наҳорги дармон.
Яшаса бўлади, ҳар ҳолда, дўстим,
Нуқсондан холимас ҳамма замон ҳам...
Машина кетидан тикиларкан жим
Месропнинг дилидан аримасди ғам.
Тўхтамай борарди машина, бироқ,
Болалар уйи ҳам қолди панада.
Боғча, шифохона... Иккала чироқ
Илгари бошларди «Нон»ни янада.
Шаҳардан чиқиб, сўнг, олис овлоққа
Етганда тўхтади, охир, машина,
Шофёр (бир одат-да) қараб чироққа,
Машина ортига ўтди жимгина.
Кейин кабинадан тушди ҳамроҳи,
Ўнг ёндан ўтди у ортга айланиб.
Новвойга ўхшамас унинг сиёғи.
(Бу тунда ҳеч кимни бўлмайти таниб!..)
Икки табақани шофёр ланг очиб:
«Хўп-па!» — деб умтилиб, кузовга чиқди.
Шериғи: «Ташлайвер!» — деди сал қочиб,
Шофёр бир нарсани ерга итқитди.
Қоп эмас, нимадир ундан узунроқ, —
Тупроққа қоришиб ётарди ерда.
Нонга ўхшамасди, ҳайҳот, у бироқ, —
Тупроқда ётарди хор бўлган мурда!
Сўнг тушди тарақлаб ерга белкурак
Ва шофёр сакради қилиб иддао:
— Нега мен қабрини қазизиш керак?!
Тавба! Бунисининг шохи борми ё?!
— Ҳакоп, гапни тўхтат! Тезроқ бўлақол!
— Тун, ўртоқ лейтенант, ояпти, ахир!..
— Хўш, нима қилибди! Одатий бир ҳол,
Биринчи тунмас-ку! Ҳар галги тадбир!
— Тадбир эмиш! — деди қотиб энсаси
Ҳакоп белкуракка делварин ташлаб.
Қум, тупроқ, шағалнинг омухта саси
Бир зум тегиб турди гичирлаб ғашга...
— Бўлди! — деди Ҳакоп. — Олайлик, қани! —
Белкуракни суюб, охир, қутилиб.
Қўлу оёғидан олиб мурдани
Чуқурга ташлашди аргамчи қилиб.
Ҳа, лаҳад эмасди бу юза чуқур,
Шошиб, апил-тапил тортдилар тупроқ.
Фақат машинадан тушган хира нур
Сирли фожиани кузатди титроқ...

ИККИНЧИ БОБ

Физиллаб ўтади «Нон» машинаси
Зулматда йилтираб кўша чироғи.
Кузатган-қўрганнинг келар ҳаваси,
Нон хидин сезгандек бир зум димоғи

¹Егише Чаренцининг бағри кенглиги, эзуликпар-варлиги, фалсафий мушоҳадакорлиги учун уни дўстлари донишманд, Маҳатма деб атаганлар.

ПАПОЯН

Ва лекин, аслида, борар тарақлаб
Даҳшатли қоп-қора, тўртбурчак ёлгон.
Чайқалган фонуслар нуридан сакраб,
Гоҳ бортдан чиққудек силкинади «Нон».
Мунча кўп шаклию хили ёлгоннинг:
Пештоқда ҳилпирар ёлгон — қип-қизил!
Ҳаттоки ўрнини олди у ноннинг.
Кўз — қизил,

сўз — қизил,
ҳатто «ип» — қизил!

Қип-қизил

бу ёлгон бўялар, лекин,
Қорага мана шу машинасимон,
Уззукун халқ учун бўлса ҳам текин,
Қимматга тушарди тунда бу ёлгон!..

— Маргар Погосович! Ўртоқ лейтенант! —
Ҳакопнинг ҳамроҳи, лекин, миқ этмас.
— Хой, ўртоқ Папоян! Уйку билан банд! —
Босару тормозни қўйворар, шу бас, —
Маргар Погосович кўзини очар,
Бир муддат беҳушдек Ҳакопга қараб, —
Сўнг англар. Шофёрга ғазабин сочар:
— Қанақа жин урди?! Яна нима гап?!
Кўзингга қарасанг ўласанми ё?!
— Хеч гап йўқ. Йўл ёмон, ўйдим-чуқур кўп, —
Яна жимлик чўқар орага, аммо
Мақсадга ўтади сал ўтмай Ҳакоп:
— Бу, дейман, бояги катта одамми? —
Бутун бир машина овора унга?!
Ўз гўрин қазийди одатда ҳамма, —
Биласиз, бу эса... Ҳайронман шунга.

ПАПОЯН

Каттакон эмас-у... не десам экан? —
Бироқ у доврўқли, анча машхур шахс.
Баъзилар фикрича, у худо берган
Истеъдод эгаси... Лекин асли нахс.
Падарига лаънат истеъдодни,
Бундайларни фақат йўқ қилиш керак.
Фасоддан иборат асли-ботини,
Ҳамма гап шундаки, эмасмиз сергак.
Шоир деб кўкларга кўтариб, мақтаб,
Уларни шиширган ўзимизмасми?!
Ўлгудек соддамиз. Мана қайда гап,
Софдил деб ишонган унга бизмасми?!
Ким бўлиб чикди у охири? Ёвуз —
Қўйнинг терисини ёпинган бўри.
Даставвал миллатчи, кейин у жосус,
Ичимизда юрган душманнинг зўри.
Капиталистлар билан алоқа қилган,
Эронга сотилган ноинсоф! Аблах!
Ҳа, НКВДнинг билгани — билган:
Фақат отиш керак, фақат «тах-трах!»

ҲАКОП

Маргар Погосович, нега, ҳайронман,
Кўпайиб бормоқда улар кундан-кун?

Ўртоқ Сталинни ўқи кунт билан, —
Бу сир аён бўлур шунда сен учун,
Доҳиймиз деганки, социализм
Тобора ғалаба қилиб бораркан,
Индан чиқаверар эскича тузум
Тарафдори бўлган турли хил душман.
Бунинг ҳам ана шу жон аччиғида
Бошини кўтарган унсур, ҳа, балли,
Уларни вақтида тутиб жигидан,
Қанча кўп йўқ қилсак — шунча фойдали.

ҲАКОП

Агар сир бўлмаса, айтинг, ким эди
Шеърый ниқоб кийган у халқ душмани?..

Папоян бир сирли шивирлаб деди:
— Шудир, бил, Егише Чаренц дегани!..

ҲАКОП

Егише, Егише... «Чаренц» дегани
Бу — саркаш ё ўжар, бўйсунмас демак,
Отидан ҳам маълум у ким экани...

ПАПОЯН

От эмас, тахаллус, билишинг керак!..

Ҳакоп жим қолади эслаб дафъатан
Неча йил аввалги бир учрашувни:
Чаренцни кутларди халқ меҳр билан,
Эслади қийқирик, қарсак, шов-шувни.
Зал қарсак урганди нақ ярим соат,
Оёққа қалққанди меҳнаткаш ахли.
Шоирнинг овози, жўшқин кироат,
Ёдиди ўша шеър то ҳали-ҳали.
Ҳакоп шеърятга эмасди мойил,
Бир пайт Туманяни ўқиган, холос.
Аммо у Чаренцга қолмишди қойил.
Ҳануз кулоғида мўъжиза овоз:

«Ким дуч келар, «Салом!» дейди ким,
Ким кўнглимни этар чароғон?
Ким ниш урмай, қилмай қочирим,
Ширин калом айлар армуғон?

Ким кучоқлаб йиғлар бемажол, —
Кимга таниш қалбимдаги дод?
Ким билади бордир, эҳтимол,
Қайлардадир менга дарддош зот?

Эҳтимол, бу ҳаяжон, истак, —
Нимаики менга бўлса хос, —
Фақат ўнгда содир бўлажак
Бир алдамчи рўёдир холос.

Эҳтимол бу, жон аччиғида
Куйлаганим — етти ёт қайғу;
Қора олам қорачиғида
Ўз дардимдек кўрингандир у...

Менга ҳам нотаниш ҳислар қуюни, —
У баҳор гулида чақнаган қиров.
«Сарлавҳасиз шеър» деб атадим уни:

«Мен ўлган кун, азизам, қораяр олис осмон,
Хира нур аллалаган шаҳарга чўкар сукут.

Газетлар устунига кўнган фалокатсимон,
Бамисли қадимий мунг, бамисли қора булут,

Бамисли куни кеча бева қолган суманбар —
Изтироб туманидан кўзлари хира жувон, —

Кўприқдан чайқалганча ўтар-да бу шум хабар,
Девору эшиқлардан сизиб кирар, сўнг, гирён.

Ёки газет сотувчи таниш шилпиқ чол мисол
Оёгин тапиллатиб дарча остида турар,
Боши берк кўчага ҳам киради афтодаҳол,
Хар бир уй, ҳар ҳовлига, кейин, ўзини урар.

Худди кўланка каби сирғалиб томдан-томга,
Мажхул бир илинж билан ўтар кўзга кўринмай,
Ўхшар у шаҳрим узра энгашган қорли шомга,
Боқар у киш тунининг соқов сукунатидай.

Ана шу тун чоғида олишиб уйқу билан,
Хар юракда ярқираб, қотиб туражак бир дам —
Шом еган ой сингари асрий бир қайғу билан
Энди мангуга сўнган менинг заъфарон чехрам.

Мени ҳатто умрида бир бора кўрмаганлар,
Ёки кўзга илмасдан зарра деб билганлар ҳам,

Ёки бир эрмак дея тарзимни сўрмаганлар,
Афсона тўқиганлар, ғийбатим қилганлар ҳам,

Лоқайд томошабиндек — ҳаётимдан бехабар,
Жўн акси садо бўлиб умримдан сўйлаганлар,

Ё ҳеч китоб тутмаган, баётимдан бехабар, —
Аллақачонлар мени ўлган деб ўйлаганлар, —

Бари-бари ҳис этиб, йўқлигимдан эгар бош,
Бош эгар ҳайратланиб ногаҳоний титроқдан,
Бўлмасам-да уларга ё дўсту, ё қариндош,
Қондошдан-да азиброқ кўрингайман шу чоқда

Ва ер узра қуюнга ўралган бир гардсимон,
Қалблар ичра кечмишнинг кўланкаси бўлароқ,
Кунларнинг кукунидан бош кўтариб ногаҳон
Ўлимни енгган руҳим зулматга сингар шундоқ.

Улкан шаҳарларда ҳам, олис қишлоқларда ҳам,
Зиналардан тойилиб, уйга кирар бу хабар;
Бир-бирига тикилиб ҳар бир ўткинчи одам
Маъюс кўзлар тубида бир хил аламини кўрар.

Барча кўз сукут сақлар қатра ёшсиз қовжираб,
Гўёки юракларда азобдан ўзга гап йўқ.
Сўнг ҳамма гуноҳимни унутарлар довдираб, —
Шеъримни кечиргандек мени кечириб шафик

Ва олиб китобимни очажаклар таваккал,
Сўзларимни ўқирлар оҳиста варақлаб, сўнг —
Қоронғуга тикилиб ўйга толарлар маҳтал,
Менинг хотирам эса уфурар бир жонли мунг.

Эҳтимол, ярим тунда, тунд кечада, эҳтимол,
Ортиқча оҳ-воҳларсиз, оҳиста эгганча бош,
Соғинч билан тикилар кўзларимга бир аёл,
Сарғайган суврат узра жимгина тўкиб кўзёш.

Ўшанда бир лаҳзага тирилиб ёруғ кечмиш,
Ўчган тақдир қирраси ярқ этар ёғдусида:
Йилма-йил ўта бошлар ҳаётим — баҳор, ёз,
киш —
Аёл хотирасининг нотавон кўзгусидан.

Бироқ мен қандай бўлсам, нени кечирган бўлсам, —
Тирилтирмоқ мумкинмас уларни ҳатто бир он.
Улар такрорланмагай бирор-бир қўшиқда ҳам,

Бирор-бир китобда ҳам такрорланмас ҳеч қачон».

Тугатган пайтида шоир шеърини
Ўрин қолмаганди сира сўз учун.
Аста кучоқлади Белла эрини...
Иккиси ўксиниб йиғларди дилхун.
Бир-бирин кучганча ётоққа эмас,
Болалар бўлмаси томон юрдилар.
Борлиқни унутиб гўё бир нафас,
Иккала қизалоқ узра турдилар.
Сўнг яна кирдилар, сўзсиз, ётоққа
Юрак оҳангини бузмай гап билан...

Бир пайт эшитилди дупур кулоққа,
Кейин тақиллади эшик забт билан.
Остонадан ўтди уч киши, ажаб, —
Тантана ярақлар тошдек юзларда.

Вожаб! Ланг очик икки табақа!
 Эсимда илганим, ёпганим — бари:
 Қанақа туш бўлди, ё раб, қанақа?!
 Дераза остида топталган майса...
 Кўрдим-у, тахтадек қотиб қолдим мен.
 Ўзимга келиб: сўнг, эсладим аста, —
 Кечмишу бугунни ёдга олдим, мен.
 Бу арвоҳ, кечаги хор бўлган мурда
 Жулқунбой — Абдулла Қодирий эди.
 Тўрт газли кафанга зор бўлган мурда
 Ўзбекнинг гавҳари — нодири эди!
 Жаннатий инсонни, демак, кўмибман,
 Кеча тонготарда шу қўллар билан.
 Энг улуғ савобга эга бўлибман,
 Шукур, эй Худойим! Ўзинг Эгамсан!..
 Ва лекин то хануз ёдимдан ўчмас
 Жарлиқдан ўрмалаб чиққан машина.
 Қоп-қора, тўртбурчак ҳавосиз қафас,
 Жаллодлар тузуми туққан машина.
 Бугун ҳам юрагим шув этиб кетар
 Ёпиқ машинага кўзим тушса гоҳ:
 Ундай замонларни бир кўрдик, ётар,
 Қора машинадан асра, эй Оллоҳ!..»

ЕТТИНЧИ БОБ

Эслаб ҳикоясин Уста Назирнинг
 Аламли йўларим чувалашади;
 Қонли йўлларида қонли асрнинг
 Қора машиналар қувалашади.
 Гоҳ қора машина кетидан дарров
 Тушимда ўт кўяр кўринмас бир қўл.
 Ўша он қаршимда гуриллар лов-лов
 «Иттифоқ» аталмиш ёнаётган йўл.
 Миллионлаб оёқлар боради чопиб,
 Болдирлар ловулар, ёнади тоvon:
 Галма-гал, ҳавода бир зум тин топиб,
 Яна алангага чулганар шурон.
 Миллионлар азоби қисар бўғзимни,—
 Қўшилиб чопаман, олов ўнгу сўл:
 Жизғанақ қилади ҳатто сўзимни
 Тушни ҳам ёндириб ёнаётган йўл;
 Тақдирлар қуяди, қуяди умр,
 Бир бадбўй куюнди ўхчитар мени;
 Давр — кўз ўнгимда қоп-қора кўмир,
 Даҳшатли манзара чўчитар мени;
 Қонли томошалар саҳналарида
 Улуғлик талашар артист-доҳийлар.

Сўнг ётар шайтоний даҳмаларида
 Мўмиёга бурканиб разил «боқийлар».
 Кимлардир уларни мақтар то хануз
 Ёвуз ниятига кўмакчи билиб.
 Беғуноҳ қонларни тўқар шов-шувсиз
 Уларнинг номини жўмракча қилиб
 Ва лекин замона фиръавнларин
 Руҳлари дардини ҳеч ким билмайди.
 Аросат кунжида додлар сарсари,
 Ер улар вужудин қабул қилмайди.
 Бундан-да огирроқ бормикан жазо,
 Иккала дунёда одам зотиға?!
 Фақат чидай олғай биргина Худо
 Чириллаб айланган руҳлар додига!
 Ачиниб кетасан, шўрлик руҳ нигун,
 Дўзахий азоби мангу, мангудир...
 «Тириклик чоғида ўзгалар учун
 Дўзах яратганнинг қисмати шудир!»—
 Қайдан, бу, келмоқда ҳукмрон овоз?!
 Шу захот ачиниш қалбдан кетади.
 Теграмда ҳаёт, эрк, пишиқчилик, ёз,
 Қалбимни гўзал шеър мафтун этади:
 Кўлимда Чаренцнинг кўкиш китоби,
 Китобда шоирнинг ноёб суврати.
 Ток барги оралаб Тошкент офтоби
 Унинг сувратига нур уфуради.
 Юзида Масиснинг вазмин виқори,
 Хаястон қайғуси қалқиб туради.
 Шеър бўлолмай қолган кўзларнинг зори
 Саръян¹ бўёғида балқиб туради.
 Чаренцнинг қотили, эрксиз замоннинг
 Мурвати, ҳар гумроҳ — менинг дардларим,
 «Кундуз»и йўқолган шоир Чўлпоннинг *
 «Кеча»си тортган оҳ — менинг
 дардларим...²
 «Буюк панжарамиз!» — деган ленинлар,
 Сталин, ҳитлерлар, полпотлар нодон:
 Панжара ортидан осмон кўринар,
 Аммо панжарани кўрмайди осмон.
 «Осмонни куйлаган шоирлар, аммо,
 «Қуёш» деган сўзда яшар нур бўлиб.
 Осмону шоирга ғайирлар, аммо,
 Шайтанат мулкида ётар хўр бўлиб!»
 Меники эмас, йўқ, бу ҳикмат асли:
 Асрлардан қайтган акси садодир.
 Шу садо остида айни ёз фасли
 Достонни тугатмоқ менга раводир.

Тошкент, 2— 20.VIII.98.

¹ Мартирос Саръян — буюк арман мусаввири.

² Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романига ишора. Романнинг нашр этилган «Кеча» қисми сақланиб қолган. Қўлёзма ҳолидаги «Кундуз» қисми эса НКВД томонидан кераксиз қоғозлар сифатида йўқ қилиб ташланган.

Абдул Қодир

ЭРЖИГИТ

Ҳикоя

Бу воқеани эшитганимга кўп йил бўлди. Уни менга тўрт йил урушда бўлиб, омон-эсон уйига қайтган ва мен билан бир идорада ишлаган, бешёғочлик бир акамиз сўзлаб берган эди.

Мен Эржигит ҳақида ёзиш учун кўлимга қалам олар эканман, шуни ҳам таъкидлашим керакки, бундай хушчақчақ, самимий йигитларни юртимизда ҳам кўп учратиб, улар шўхликларидан беҳад завқланганман. Эсимда. Қўшни қишлоқдаги Болтавой деган навқирон бир паҳлавон уруш арафасида чойхонада дўстлари билан бир наввос гўшттини ейишдан гаров ўйнаган. Еган. Сўнг у тегирмон новидан оқаётган сувда узаниб ётган. Кўрганлар, унинг ўстидан оқиб ўтган сувнинг ярми ёғ, — дейишади. Икки соатдан кейин у ўзига келиб, чойхонага бориб, оғайниларига:

— Яхшилаб бир ош қилмаймизми? — деган экан.

Маҳалламизда бир бола бешта қовунни ейишдан шартлашиб, ўртоғининг тойчоғига эга бўлган. Ким кўп ичкилик ичишдан баҳслашганларнинг сон-саноғи йўқ.

Кўнгила тоза, ният тўғри бўлса, одам шу хил ақлли-ақлсиз ишлари билан ҳам эл назарига тушиб қолиши ҳеч гап эмас экан. Қардошимиз қозоқ элининг фарзанди Эржигит ҳам шундай шўх ва азамат ўғлонлардан бўлиб, Жезқозғоннинг чекка бир овулидан урушга жўнаган, урушнинг бошидан охиригача фронтда бўлиб «Жасурлиги учун» медали билан тақдирланган ва ниҳоят оиласи бағрига соғ-омон қайтган.

Эржигитнинг отаси Боймирза оға минг қўйли бойлар авлодидан бўлиб, шўролар даврида давлат ундан юз ўтирган. У жамоа хўжалигида оддий ҳисобчи бўлиб ишларди. Онаси Бибигул, оддий ўқитувчи, уч қиздан сўнг Эржигитни туққан ва уни еру кўкка ишонмай катта қилган. Бибигул бир қўйлак аёл эди. Эржигит онасини тўйиб эмганди. Опалари эса уни қўйгани жой топмасдилар. Эржигит бир сўзликда, ўзига талабчанликда отасига тортса ҳам, табиатининг очиклиги билан кўпроқ онасига ўхшаб кетар эди.

Йигирманчи йилларнинг охири, ўттизинчи йилларнинг боши. Турмуш анча оғир. Боймирза оға ва Бибигул ўзларини ўққа ҳам, чўққа ҳам уриб, асосий ишдан ташқари қўй ҳам боқар, экин ҳам экар, кўрадан моллари узилмасди. Болалари, хусусан, Эржигит гўшт билан ёғнинг ичида, сув ўрнида сут, қатиқ ичиб ўсган эди. Онаси ўғлини «полвоним» деб эркаласа, отаси Хожимуқоним деб, сўйиб, лагандаги гўштининг энг тотли жойларини унга илинар эди.

Эржигит миқтидан келган, қувноқ, бетлари анордай қип-қизил эди. Тенгқурлари билан ўйнашгани-ўйнашган, қувлашгани-қувлашган эди. Иштаҳаси йўқлигидан нолиганини биров эшитмаган. Боши ҳам бирор марта ёстиққа тегмаган. У айниқса хамир овқатни суяр, онаси: «Ўғлимнинг ичаги торайиб қолмасин, этига-эт қўшилсин», — деб, тез-тез бешбармоқ қилиб берар эди.

У тезлик билан Эржигитнинг штабга бориши кераклигини айтди. Соат ўн билан ўн бирнинг ораси. Ёз. Апил-тапил кийиниб, штаб томон шошар экан:

— Штабга нимага чақиришибди? — деб сўради. Чунки уни ҳеч қачон бунақа жойга чақиришмаган эди. Унинг хаёлида «Бирон хатога йўл қўймадиммикан?» — деган андиша ҳам йўқ эмас эди.

— Боргандан кейин биласан, — деди камгап Узоқбой. — Генералнинг ўзи чақираяпти!

Эржигитни ваҳима босди:

— Тавба!

Эржигит ҳарбий формасини яна бир бор кўздан кечириб, сочини бошқатдан тараб, Узоқбой кетидан генерал полковник Евгений Дмитриевич Фролов хонасига кирар экан, унинг ёнида креслода француз ҳарбий кийимидаги басавлат икки киши ўтирганини ҳам кўрди. Уларнинг ҳаммалари қорачадан келган икки ўрта осиелик йигитни очиқ чеҳра билан кутиб олишди. Эржигит генерал полковникка шараф билдириб, унинг буйруғига кўра келганини маълум қилди.

Ёши элик-элик бешларга борган, соч-соқолига оқ оралаган генерал Эржигитни бўш стулга ўтиришга таклиф этди. У урушнинг бошидан-охирига қадар қатнашган, кўпни кўрган, одамохун саркарда бўлиб, гапни унинг аҳволини, оиласини, бирга хизмат қилаётган ўртоқларининг кайфиятини сўрашдан бошлади. Суҳбат солдатнинг овқати масаласига келиб тўхтади:

— Кўшимча овқат сўрасаларингиз беришяптимиз ёки йўқми?

— Беришади ўртоқ генерал полковник!

— Бу яхши. Лекин сен, шахсан ўзинг, айт-чи, қанчага овқат ейишинг мумкин? — деди ҳазил аралаш генерал, Эржигитга синовчан назар билан қараб. Меҳмонлар суҳбатни диққат билан эшитиб, кузатиб турар эдилар. Эржигит улар олдида бундай кутилмаган саволдан уялиб, қизариб кетди.

— Кайфиятга боғлиқ!

Шунда она юрти, дўстлари билан қилган улфатчиликлари, шўхликлари, битта қўйни бир ўзи еб, ўртоқларининг олқишига сазовор бўлганлари беихтиёр кўз олдига келди. Тўрт йил ичида у билан ҳеч ким бундай мавзуда сўзлашмаган, бунақа савол ҳам бермаган эди.

— Саволим бироз дағал чиққан бўлса мени кечир, солдат. Бу ерда қизиқ бир жиддий гап бор. Биласан, бизнинг дивизиямиз француз ҳарбий корпуси билан ёнма-ён жойлашган. Кейинги кунларда французлар орасида бир гап тарқалибди. Гўё бизнинг орамизда бир қозоқ йигит битта қўйнинг гўштини бир ўзи паққос ея олар эмиш. Шунга аниқлаб келиш учун улар, мана, ўз махсус вакиллари ни юборишибди. Дивизиямизда сендан бошқа қозоқ миллатига мансуб киши йўқ. Нима дейсан, ея оласанми?

Эржигит тушундики масала оғир. Емайман деса, гапи ёлғонга чиқади. «Ейман» деса, бунинг мажбурияти бор. Тўрт йилдан бери солдат поёғида яшаган одамга бир қўйнинг гўштини ейиш ўзи бўлмайди. Унинг бироз ўйланиб қолганини кўрган генерал далда бериб:

— Қозоқнинг ҳақиқий йигити бўлсанг, қани, мардлингни кўрсат! Ейман, дегин. Биз меҳмонларга шунга қараб муомала қиламиз, — деди.

Шунда Эржигитнинг ҳам кўзлари ёниб кетди.

— Жейман, ўртоқ генерал полковник! Жейман! — деди у шошиб-пишиб.

Чиндан ҳам бир-икки ҳафта бурун курулдош дўстлари билан хангомалашиб ўтирганда ўз улғайган ўлкаси, у ердаги ҳаёт тарзи ҳақида гап борар экан, Эржигит гўрлик қилиб ҳам қисман мақтаниб, шундай деган эди. Бу гап ҳақкалаб, бошқа бир миллат вакиллари қулоғига етиб боришини қайдан билсин.

Таржимон орқали янгилликни билган француз делегациясининг раҳбари генералга деди:

— Ҳурматли генерал жаноблари, биз французлар учун битта қўйнинг гўштини битта одам ея олиши ноёб ҳодиса. Бизнингча, Европа тарихида ҳам бундай воқеа бўлган-бўлмагани номаълум. Шу билан бирга эшитган бошқа, кўтан бошқа. Шунинг учун буни амалда синаб кўрсак, қандай бўларкин?

Генерал меҳмоннинг мақсадини тушунди. Ҳақиқатан ҳам аломат ҳодисани ўз кўзи билан кўрганга нима етсин!

— Ундай бўлса, — деди генерал, — қўшимча комиссия тузамиз. Сизлардан тўрт киши, биздан ҳам тўрт киши. Комиссия қаердан бўлса ҳам, ернинг остиданми, устиданми, битта қўй топади. Шундан кейин уни сўйиб пишириш ва қозоқ йигитимизни меҳмон қилиш ташкил этилади. Маъқулми?

Французлар дарҳол рози бўлишди. Ютуқ — эллик кишилиқ зиёфат.

Комиссия аъзолари қишлоқда қўй излаб юришар экан, қандай қўй олиш муаммоси пайдо бўлди. Бировлари семиз қўй оламыз деса, бошқалари ўртача қўй олиш, яна кимдир думбали қўй топиш лозимлигини айтарди. Французлардан бири холислик ва тантилик билан шундай деди:

— Халқаро инсон ҳуқуқларига амал қилиш зарур. Бировнинг елкасига ортиқча юк қўйиш, жабр қилиш тўғри эмас. Бундай қилиш амални суиистеъмом қилиш бўлади. Ўртача вазндаги қўйни оламыз. Шу билан бирга биз Европада турибмиз. Бу ер Қозоғистон эмас. Бу ерда думбали қўйни кундуз куни чироқ ёқиб ҳам тополмаймиз. Учраганини оламыз.

Ҳамма унинг фикрини маъқуллади. Унинг отасининг Пуатье шаҳрида гўшт дўкони бўлиб, бу ишларда ўзи ҳам анча пишган экан. Қидириб-қидириб, қишлоқнинг бир чеккасидан калла-почадан ташқари 25—30 килограмм гўшт берадиган думли қўйни топишди.

Эржигит хизмат қилаётган полк ошхонасида қўйни сўйиб, уни пишириш-қуйдириш ишлари бошланиб кетди. Меъдасига тегмасин деб, Эржигитга қўйнинг гўшти ва ёғини ҳар хил қилиб, бифштекс, ромштекс, тўқмоқлама, қовурма, яхна рулет ва ҳоказо шаклларда пишириб беришга қарор қилишди. Ўпка, жигар, юрак, қорин ва бошқа аъзолар ҳисобдан чиқариб ташланди. Чунки гўшт деганда соф гўштни ўзи тушунилади.

Эржигитни бўлажак маросимга тайёрлаш тараддуи бошланди. Унга ҳар куни икки маҳал еганига овқат беришар, комиссия олдида ўзини қандай тутишни, қошиқ, пичоқ, санчқини қандай ишлатишни, қоғоз дастрўмолдан қандай фойдаланишни ҳеч эринмай бирма-бир тушунтиришарди. Чунки бир-икки масъул ходимларнинг фикрича, бу воқеа халқаро аҳамият қозониб, бу тўғрида Европа газеталарига ёзишлари ҳеч гап эмас эди. Бу воқеага баъзилар ҳатто сиёсий тус беришга уринишарди. Эржигит умрида бундай қозонда қайнамаган, улфатлар даврасида энгилтабиатлик қилиб мақтаниб қўйганидан пушаймон, лекин бўлар иш бўлган, орқага қайтишнинг иложи йўқ эди.

Дам олиш куни. Одатда бундай кунда полк ҳовлиси жимжит бўлиб, ҳамма, хусусан командирлар ўз ишлари билан ҳар қаёққа кетиб қолардилар. Бутун эса барча ўз ўрнида. Ҳовлининг марказий қисмида духовой оркестр ўйнарди. Гўё байрам. Солдатлар ҳам, командирлар ҳам дам олиш кунига мослаб кийинишган. Эрталабдан Эржигитга янги уст-бош, чиройли этик беришганди. Биринчи бўлиб сартарош унинг соқолини олди. Уни кийинтиришга взвод командири Иван Неуч раҳбарлик қилди. Янги гимнастёрка ва қалпоқни кийганда Эржигит янада ёшариб кетди. Эржигит командир етакчилигида ошхонанинг катта залига кирганида унинг икки томонида бештадан ўн офицер — мусобақа комиссияси аъзолари савлат тўкиб ўтиришарди. Уларнинг орасида полковник, майор даражасидаги кишилар ҳам бор эди. Эржигитнинг кўзига французларнинг кийими жимжимадорроқ кўринди. Эржигитни рўпарадаги ясатилган ва шиша идишларда турли ичимликлар, қоғоз дастрўмолча, сочиқ, гулдон қўйилган столнинг тўрига ўтказишди. Сўнг уни кутиб олган офицер комиссия раисига ҳамма нарса тайёрлиги ва маросимни бошлаш мумкинлигини маълум қилди.

Ичкаридан овқатларни ташишга бирдан-бири гўзал, қадди-қомати келишган, юзлари оқ атиргулга қиёс қилгулик, сочлари ажойиб турмакланган, бошларидаги оқ сурпдан тикилган қалпоқлари ва белларидаги фартуклари ўзларига ниҳоятда ярашган қизлар қўйилганди. Улар биринчи бўлиб қиймадан тайёрланган хушбўй таомларни олиб кира бошлашди. Эржигит кеча кечқурундан бошлаб ўзини овқатдан тия бошлаган, қорни оч эди. Шунинг учун оқ суруп рўмолчани томоғининг тагига қистириб олиб, катта ликопчада олдига қўйилган, қизартириб пиширилган гўшт таомларни иштаҳа билан бирин-кетин тановул қила бошлади. Эржигит сўнгалки гўштарни қўлида ушлаб егиси келар, аммо тортинар, унга овқатни қўлда ейиш маданиятсизлик аломати деб қайта-қайта уқтирилганди. Суякли гўштга пичоқ ишлатишни эса уйда ҳам яхши билмас эди. Унинг суяк

тозалашда қийналаётганини сезган француз офицери «қўлда ейиш мумкин» ишорасини қилди. Бу эса Эржигитга анча ёрдам берди.

Комиссия таркибидаги Эржигитнинг командирлари айтадиган гапларини айтиб бўлишган, бир нарса дегани тортиниб, тек ўтирар эдилар. Фақат бир ўринда улардан бири Эржигит ёғлиқ бармоқларини ялаётганини кўриб, «Бундай қилма!» дегандай бўлди. Шундан сўнг у қўл ва бармоқларини қоғоз дастрўмолга ва махсус сочиққа артиб турди. Буни унга олдин ҳам айтишган, бироқ унинг хотирасидан кўтарилган эди.

Француз офицерлари ҳеч нарсани нигоҳларидан қочиришмас, айниқса овқат ташиётган қизларнинг кийикникига ўхшаш чиройли оёқлари, чаққон қадам бошишлари, хипча беллари ҳам уларнинг диққат марказида эди. Эржигитга бериладиган овқатлар рўйхатида кабоб ҳам бор эди. «Гўштнинг ҳайдовчиси ёғ» деганларидай, у сихдаги гўшларнинг ёғсизини ҳам, ёғлигини ҳам уриб турган эди, шу пайт унинг кўзи иш тақозосига кўра залга кириб-чиқиб юрган Узоқбой Мулламухамедовга тушиб қолди. У овқатланишни тўхтатиб, комиссия аъзоларига қараб:

— Катта лейтенант Мулламухамедов овага айтадиган гапим бор, — деди баландроқ товуш билан.

Икки томон ҳам дарҳол ҳушёр тортиб, офицерга унинг нима гапи бор экан, дегандай ҳайрон бўлишиб, Узоқбой унинг олдига боришига рухсат беришди. Лейтенант яқин бораркан, Эржигит унга норози оҳангда ғоят жиддий:

— Узоқбой оға, булар менга устма-уст закуска бериб жатир. Қўйдан дарақ жўқ. Закуска минан қорним тўйиб қолса, қўйни қаңдай жейман? — деди. Узоқбой бу гапни таржимонга, таржимон эса комиссия аъзоларига етказди. Узоқбой Эржигитнинг гапларига ўзидан ҳам бир-икки сўз қўшиб, унинг фикрини изоҳлашга зарурат сезди:

— Эржигит ўзининг юртида қўйни бутун ҳолда еб ўрганган. Пиширилган қўйни бутунича олиб келишларингизни сўраяпти. Закуска билан қорним тўйиб қолса, бутун қўйни ея олмаслигим мумкин, деяпти.

Бу гапдан комиссия аъзолари ўзларини йўқотганга ўхшаш бир ҳолатга тушиб, бир-икки дақиқа бир-бирларига тикилиб қолишди. Тушунганларидан кейин эса кулги кўтарилди. Шунда француз делегациясининг бошлиғи ўрндан туриб ўзини базўр кулгидан тўхтатиб:

— Дўстлар, баҳс тамом! Биз бу тортишувда тантана билан ютқаздик, — деди.

Чунки бу вақтда Эржигит қўй гўштининг ярмидан ортигини ёғ-поғи билан ҳаппайи ҳалол тушириб бўлган эди. Қизиги яна шундаки, мағлублар ютқизганларидан заррача ҳам хафа эмас эдилар. Бутун қўйни кутиб, унга етиша олмаган Эржигит эса муҳим гапни ўз вақтида комиссия аъзоларига етказа олганидан жуда хурсанд эди. Шу пайт залга кўкраги орден ва медаллар билан тўла басавлат генералнинг ўзи кириб келди ҳамда Эржигитни кучоқлаб, оталарча ўпиб, табриклади. Французлар эса бу ғаройиб ютуқ билан генералнинг ўзини самимий равишда қутлашди. Элик кишига зиёфат келгуси дам олиш куни французлар ўрнашган полк ошхонасида ўтадиган бўлди.

Эржигит ҳовлига чиқар экан, унинг барча хизматдош ўртоқлари ўзида йўқ даражада шод, уни бир неча дақиқа қўлларидан кўтариб, қайта-қайта ҳавога отишди. Оркестрдан таралаётган мусиқа оҳанглари эса авжида эди.

Эргасига французлар Эржигитга француз ҳарбий кийими туркумини топшириб кетишди. Зиёфат бўладиган куни у безатилган меҳмонхонага қарсақлар остида шу кийимда кириб борди ва энг азиз меҳмон сифатида қабул қилинди. Шу куни генерал имзоси билан унга «Муҳим мусобақада ғолиб чиққани учун» деган ёзув битилган фахрий ёрлиқ топширилди.

Бу ҳаммаси бўлган гап. Ҳеч ёлғони йўқ. Шундан сўнг кўп вақт ўтмай, Эржигитни ватанига мусиқа билан, тантанали равишда, уруш қаҳрамонини кутатгандай кутатиб қўйишди.

Ихтиёр Ризо

НАСРИЙ НАЗМЛАР

Кунлар

Қишлоғимизда ҳам шошилдик, ишлаганимизда ҳам. Қўлимиздаги бурдаларимизни тишлаганимизда ҳам. Шошилдик...

Шоша-шоша неча-неча ойларни, йилларни орқада қолдирдик... Қўлдан олдирдик...

Ўтган йўлларимизга бургут каби назар ташладик, на зерикдик, на тиндик...

Йиғган нарсаларимизни асаларилар каби орқага ташладик, эҳтиёт қилдик, бекитдик, қўйдик... Шошилдик...

Кунлар ўтди, умр ўтди...

Ҳали ҳам неча-неча ойларимиз, йилларимиз чечакланмаган, гул очмаган...

Лекин яшаётир...

Шошиламиз

Бир-биримизни ортада қолдирдик, ўтдик. Баъзан бепарволар каби, ҳеч нарсанинг фарқина бормасдан ҳолсизланиб чўзилдик, йиқилдик, ётдик... Шошилдик...

Шоша-шоша кимларнидир ортада қолдириб, илгари кетдик...

Баъзан-баъзан Зарафшон қумлари каби, заррага айланиб йилт-йилт этдик...

Кўзларда... Изларда... Орзуларда шошилдик...

Ҳамон ш о ш и л а м и з...

Баъзида

Асаларилар каби бўлак-бўлак бўлиб, бир-бирларимизни излаб ҳам кетдик...

Баъзан-баъзан булутларга айланиб, бир-биримизнинг юзларимизга парда тортидик.

Қилган ишимиздан севиниб кетдик... Ва бир-биримизни орқада қолдиришга эришсак ҳам, топа олмадик ҳаётдаги ўринларимизни, еримизни...

Нишонланмади тузилган кунларимиз, яшаган, яшнаган йилларимиз...

Аммо бизлар учун энг азизи — хотира...

Кимлар учун, нима учун билмадим, лаънатланди номимиз.

Тап тортмадилар... Шошилдик...

Нималар кечмади бошимиздан..

Ишлай-ишлай машинага айланиб кетдик, хизматкорлардай овқатланиб шу ондаёқ кучдан қолдик, чечаклардай сўлдик, битдик. Истасак ҳам, истамасак ҳам, вақтимиз етса ҳам, етмаса ҳам бинафшаларга айланиб буришиб сўлдик, ўтдик, кетдик...

Нишон қолмади унвонимиздан, отимиздан. Дўсту танишларга айтган ширин-шакар суҳбатимиздан, сўзларимиздан... Ўчирилдик ёдлардан...

Баъзан мумга айланиб, оддий ўтда ҳам, секин-секин эридик...

Кўпинча кечиккан мевалардай терилмадик, бутоқ-бутоқ қуридик, чиридик...

Кейин оғочлардай бизни пала-партиш, ярим-ёрти кесдилар, кесдилар...

Тоқим, куртак ёзмайлик қуриган оғочлардай...
О с д и л а р... Гуноҳларимиз борми, йўқми, барибир...

Қанча кучансак ҳам...

Дўстим Файзулла Бўрибой ўғлига

Бир-биримиз ҳисобига юксалдик, ниҳоллар каби ўсдик, бўй отдик...
Баъзида сархушлардай йиқилиб, ариқларда, йўлакларда ётдик...
Кўпинча ишхоналаримизнинг ертўлалари бизлар учун қошоналар, уйлар,
бошпаналар бўлди...

Ёлгонларимиз кўпинча ростга айланди, ҳақиқат бўлди ўзларимиз ва дўстларимиз
учун...

Кейин секин-секин ишларимиздан кўзларимиз тўйди. Нон берувчи оғочимиз
бўлса ҳам... Мақтаниб, жасоратсизлар каби гурурланиб ҳам кўйдик...

Битирдик неча-неча битмаган, кимлар тагига етмаган ишларимизни... Даҳо санадик
ўзимиз-ўзимизни...

Ортди кундан-кунга шарафимиз-шонимиз, кўпинча, кўп замонлар келгиндиларга
қарам бўлиб қолдик, куртак ёзиб, ўқдек ўсган онгимиз...

Номимизни ҳам, кўнглимизда нималар бор бўлса — ўшаларни ҳам, ҳаммасини
ўзимизга сездирмасдан олиб кўйдилар... Буни тушуниб қолган чоғларимизда бизга
кўз олдимизда чоҳ ҳам қазидилар...

Нақадар интилсак ҳам на кўкардик, на ниҳоллар каби куртак ёздик...

Қанча кучансак ҳам, кучанмасак ҳам... Фойдасиз...

Соатлар

Дунёмизни соатларга бўлдик, —

С о а т л а р г а ...

Хилма-хил саёз-чуқур ҳаётларга...

Ҳар бир бурчақда, ҳар хил жойда, хилма-хил, бир-бирининг давоми бўлмаган,
сон-саноксиз дақиқалар, соатлар...

Хилма-хил тушунчалар, бир-бирини такрор қилмаган орзулар, ҳаётлар, тинимсиз
соатлар...

Ва бири-бирдан фарқли инсонлар... Ҳар хил одат-анъаналарга бўлинган ўлкалар,
элатлар...

Инсон толеини ҳал қилаётган дақиқалар, кунлар, соатлар... Беда уруғлари каби
сочилган дунёмизга...

Онда-сонда хилма-хил аччиқ-аччиқ ҳукмларини, буйруқларини уқтириб бизга...

Истасалар ҳам, истамасалар ҳам бизларни чалғитардилар...

Соатлар! Соатлар!

Биз ихтиро қилган с о а т л а р!

Кўпинча...

Кўпинча, кўпларнинг ишларини, меҳнатларини ўз номимизга ёздик... Отларини,
номларини дафтарлардан, қоғозлардан секин-аста ўчирдик, оламшумул ихтироларни
буздик... Оғриган онларида югурдақларимиз билан бирлашиб, илондай бошларини
ҳам эздик... Нималари бор бўлса ўзагидан ўзгартдик, ўз номларимизга ёздик... Ортди
кундан-кунга қувватимиз, шонимиз, шарафимиз...

Кўпларга сабоқ бўлди мақтовларимиз, таърифимиз... Адашмадик биз... Ва
ҳисоблашмадик кўпларнинг амаллари, унвони билан. Кўпинча юзларимизга боқиб
кулган одамларни қўлларидан ушлаб, ортиқ хатти-ҳаракатлари учун орқасига муштлаб,
аста-секин ўз режаларимизни ўтқаздик. Иликларини суғуриб олгандан кейин, ўзларини
кераксиз ашёлардай номаълум жарликларга улоқтирдик... Йўқ, йўқ, отдик. Қайтадан
ҳар нарсани қўлларимиз билан синчиклаб текширдик, мағиз-мағизини чақиб кўрдик...

Тоқим, келажакда на бир хато, на бир нуқсон топа олсинлар...

Соғинч

Онам Ханумовага...

Хатни ёмон кўраман, ўринсиз, бевақт ёзилган хатни... Бир онда букилиб кетади
кишининг аввалги тоғ виқорли қомати, қадди... Ёмондан-ёмон кўраман вақтида
ёзилмаган хатни... Шунинг учунми, билмадим, дўстларим, танишларим, сингилларим
ва қардошларим ҳам хафа мендан...

Йўқ-йўқ, хохламайман митти юлдузлар сингари жаҳонда йўқ бўлиб кетмакни. Изсиз, ўринсиз йўқ бўлиб кетмакни... Йўқ, мен жонсиз қоғоз эмасман тоқчаларда, бурчакларда ва жовонларда сарғайсам, сўлсам... Сўнгра уруғ-аймоқсизлар каби, назарлардан қолсам... Ва келгусида на варақлансам, на-да ўқилсам... Ахир, мен бахшиман, оқинман. Куйларим, ўйларим куйланар, таралар секин-аста, истасангиз ҳам, истамасангиз ҳам оқиста...

Куйлайман куйларимни, ҳар хил бекорчи, ўринсиз хатларни эмас... Хатлар ёзолмасман СИЗга, азизим, онажоним... Аммо соғинчингиздан ёнди қалбим, дилим...

Лекин, на илож, узр... Узр сўрашга нўноқдир шеърим, ғазалда булбулдай сайраган тилим...

Дилим — о н а ж о н и м!..

Номаълумлар...

Бизларни кўпинча хотинларимиздан, дўстларимиздан бошқа бир кимсалар билмас. Билганлар ҳам юзларимизга қарамас, кулмас. Ва гап очмаслар донолар каби инсоний туйғуларимиздан дўстларимизга, танишларимизга...

Кимлигимизни бир кимсаларга уқтирмаслар... Ҳа... Ҳа, оддий одамлар деб, биздан кўп замонлар бош тортарлар... Агар қўлларида имконлари бўлса, эзиб-эзиб кераксиз нарсалар каби алақайси бурчакларга улоқтирарлар, отарлар...

Тоқим келажақда йўлларида бир метин девор бўлиб қолмаслигимиз учун...

Агар онда-сонда дўстларимизга, танишларимизга теккан ёрдамларимизни билсалар борми, у дам ёвузларча бизларни ўринли-ўринсиз ёмонларлар. Кўпинча, кўп замонлар инсонлигимиздан ҳам тонарлар... Орқада эса қасир-қасир ичларидан ўт оларлар, олишарлар, ёнарлар... Ҳасадлари, қизганишлари ўзларига баъзан суянч, баъзида катта-катта қувват беради... Ким келди, кимлар бўлди, бари бир олдариди бизлар учун янги-янги чоҳлар қазарлар, номларимизга бўлар-бўлмас пойдеворсиз нарсаларни ёзарлар. Тинимсиз ёзарлар... Бу ҳасадгўйлар...

Н о м а ъ л у м л а р...

Тушуна олмадим...

Мен сизни ўйлайман...

Чилладаги музни ўйлайман, нега мунча совуқсиз? Нима, онангиз сизни муз туққанми?! Ҳисларингиз, туйғуларингизга изғиринлар, сарсари шамоллар бўкканми?

Тушуна олмайман сизни. Эпласангиз хоналаримга олиб кела қолинг неча-неча баҳорни, саратонли ёзни, иссиқни. Иссиқ хоналаримга. Бари бир... Йўқ, инонмайман, совуқсиз Турон Тангри тоғларининг музлари каби...

Ё сиз совуқ онадан туғилганмисиз?

Йўқ! Дўстим, тушуна олмадим сизни...

Қанақа инсонсиз? Қанақа?! Билмадим. Била олмадим...

Менимча йўқ!..

Узун-узоқ тунлар...

Тез очилиб, тез сўлган гуллар каби пойдеворсиз кунлар... Чексиз-чегарасиз ўйлар...

Ширин-шакар хаёллар...

Тиним билмаган, бир-бирини тўлдирган янгидан-янги теша тегмаган фикрлар...

Туя карвонлари каби, қалбимни бирин-кетин забт этган ширин-шинам орзулар...

Ҳар бири-да дунёнинг зийнати саналган, инсон оёғи тегмаган тоғлардаги боғлардай такрорланмас манзаралар, эвазсиз ўйлар... Ҳали-ҳамон адиблар томонидан ишлатилмаган сатрлар... тугайдими?..

Менимча йўқ!.. Ҳеч қачон!..

Ёзажакман...

М. М. Анджионийга

Дединг: — Сенинг ҳақингда ёзажакман...

Ўйладим, ўйларим сўнгсиз, саноқсиз... Авваллардан ҳам унвонларим оддий, мартабасиз... Неча-неча ундовларим, вергулларим, эски-эски нуқталарим ҳам. Юмшоқ газмол билан қопланган, устида ётган тахталарим ҳам. Оддий... Оддий...

Дединг: — Сенинг ҳақингда ёзажакман...

Ўйладим... Ўйларим сўнгига етолмаганим, қанча-қанча гирдоблардан ўта олмаганим ва битмас-туганмас ишларим...

Олдимда эса янгидан-янги, қатор-қатор пайдо бўлаётган сон-саноксиз ташвишларим... Бир-бирини занжир каби боғлаётган ишларим...

Кула қолсинлар

Ажабо, қанча вақтлардан бери ўйламаяпман, ҳеч нарса сўйламаяпман, на-да бир варақда бўлсин ўйларимни, орзуларимни, янги-янги ҳисларим, туйғуларимни ёзмаяпман...

Ўйларим, туйғуларим ишланмаган, чархланмаган, эски токчаларда занг босиб ётган пичоқ каби ўтмас...

Хаёлларим, не-не ширин-шакар фикрларим на бир қадам илгариларга босар... Шундай зангладимки, ўзимни ёвуз қашқирдек маҳв этгим келар баъзан...

Фаросатдан қисилган танишларим, дўстларим ўзимга, жумлаларимга шама қияпти, не-не кинолар...

Шундай занглаб кетдимки...

Аммо сарғайган юзимни офтобга тутаман, баъзи бир тубанлардек истаганларича кулсинлар дейман... Хо-холаб кула қолсинлар дейман фикрларимдан, гапларимдан ҳам... Кўнглим тубида қолиб кетаётган неча-неча матлабларимдан ҳам... Ахир шулар омадини от қилиб минганлар-ку...

Ахир, бир кун занглаган тигга ҳам, очилмаган умидга ҳам, ҳисга ҳам келаркан имконлар...

Шунинг учун сарғайган юзимни офтобга тутаман, ҳаммага баробар, тенг бўлган офтобга...

Улар нима дейди?

Устоз Тўхтасин Жалолов хотирасига

Бир кун: — умр гирдобида дарёлар каби талатумланмиш, қайнамиш, жўшмиш бир алломани секин-секин шошилмасдан топширдик тупроққа, кетди қовушмоқ учун абадиятга... Билмадим кунлари, ойлари, йиллари... талатумлими, талатумсизми, муваффақиятли, муваффақиятсиз ўтдим, ўтмадимми?..

Ким билади дейсиз... Бунга балки ғариблар ҳимоячиси бўлмиш улуғ Паҳлавон Маҳмуддан, шоиралар шоираси бўлмиш Увайсийдан, Маҳзунадан, балки етимлар онаси бўлмиш Нодирабегимдан, балки қизлари Умида хонумдан сўрамак жоиз, — улар нима дейди?!

Балки... Балки... Аввалдан озодлик жарчиси бўлмиш қаҳрамонлар қаҳрамони онамиз Қурбонжон додҳо бир нарса дерлар?!

Дунё қилмишлари

Даҳшатга келаман, баъзан, даҳшатга.

Аста-секин дунё ишларини ўйлаган замон, баъзан худосизлардек ишонмасам-да, тақдирдан кутаман илтифот...

Даҳшатга келаман баъзан, даҳшатга, табиат неъматини ёвузларча талаганимда... Баъзан тубанлик билан тупроқни қовлаб, титкилаб, кимларнингдир мерос қолган дунёларини ахтара топиб, ўзлаштириб, чала-чулпа ишларга секин-секин яратганимда...

Даҳшатга келаман, даҳшатга баъзан, табиат омонсиз қатор-қатор алломаларни қомига тортганда, омонсиз у ажал-юҳо тўймаганини кўриб...

Даҳшатга келаман баъзан, даҳшатга — бир касда икки хил қиёфа кўрганда! Ҳам ғам-қадар кўрганда, ҳам биров-бировнинг ишончини ўғирлаганда...

Даҳшатга келаман, даҳшатга баъзан...

Мэри Шелли

Янглишган даҳо ёхуд Янги Прометей

Саргузашт-тахайюлий роман¹

Капитан Роберт Уолтон мактубидан

Шимолий Қутб денгизларида сузиб юрганимизда ярим ёввойи бир одамни музликлар орасидан топиб, қутқариб қолдик. Кейин билдикки, у аслзода йигит, буюк олим Франкенштейн экан. Азизим Маргарет, бу одамнинг фаройиб ишлари мени ҳайратга солди.

Кеча нотаниш одам менга шундай деди: «Капитан Уолтон, мен оғир бахтсизликларни бошимдан ўтказганимни сезгандирсиз? Аввалроқ бу фалокат ҳақидаги хотиралар ўзим билан бирга йўқ бўлиши керак, деб ўйлагандим; бироқ сиз қароримни ўзгартирдингиз. Мен ҳам худди сиздек, бир вақтлар ҳақиқатта ва илмга ташна эдим. Аммо худди шу хислатим менга фалокатлар келтирди, сизга ҳам бахтсизликлар келтирмасин, дейман. Сизни шу хавф-хатардан қутқаришни жуда-жуда хоҳлайман. Кулфатларимни сўйлаб бериш сизга фойдалими, йўқми, билмайман; аммо мени ҳозир худди шу кўйга солган ўша хавф-хатарларга сиз ҳам учрайсиз, чунки сиз ҳам худди шундай йўлни излаётганингизни кўриб турибман. Қиссадан тегишли хулоса чиқаришингиз мумкинлигини тасаввур қиламан; бу эса тадбирларингиз муваффақиятини таъминлаши ва фалокатга учраганингизда юпатиши мумкин. Фаройиб воқеаларни тинглашга ҳозирланинг. Агар биз табиатнинг бўйсундирилган, осойишта жойларида бўлганимизда эди, менга ишонмаслигингиз, балким, кулишингиз мумкин деб, хавотирда бўлар эдим. Бироқ табиатнинг бу ёввойи ва сирли масканларида кўп фаройиботлар бўлиши мумкиндек кўринади. Шубҳасиз, бошимдан кечирганларимнинг ўзи ана шу фаройиботларнинг борлигига далил бўла олади».

Мусофирнинг қиссасига нақадар қизиқганимни тасаввур қилишингиз мумкин; шунингдек, у ўз бахтсизликларини ҳикоя қилиб бериш билан ғам-ғуссани янгилаши мумкинлиги мени ташвишга соларди. Мен унинг ҳикоясини қисман қизиқиш ва қисман, қўлимдан келса, аҳволини яхшилашга ёрдам бериш хоҳиши билан жуда-жуда тинглагим келди. Кўнглимдан кечганларни мусофирга билдирдим.

«Ҳамдардлигингиз учун, ташаккур, бироқ бу бефойда, — деди нотаниш одам. — Умрим деярли ниҳоясига етган. Мен фақат бир ҳодисани кутаяпман ва ўшанда тинчиб, кўз юмиб, ўлимдан ором оламан. Хайрихоҳлигингизни тушунаман. Аммо сиз

¹ Роман айрим қисқартришлар билан чоп этилди.

хато қияпсиз, дўстим, тақдиримни ҳеч нарса ўзгартира олмайди: ҳикоямни тингланг ва бу тақдир қудратидан эканлигини тушуниб оласиз».

Шунда у ҳикоясини эртага, мен ҳордиқ оладиган вақтда бошлаши мумкинлигини айтди. Бу ваъда учун самимий ташаккуримни изҳор этдим. Жуда зарур юмушларим йўқ бўлган вақтда, меҳмон ҳар кеча кўп кунлар мобайнида айтиб берганларига мумкин қадар яқинроқ қилиб ёзиб боришга қарор қилдим. Бу қўлёзма шак-шубҳасиз, сизга жуда катта лаззат бахш этади; бироқ уни билан ва унинг ўз оғзидан тинглаган мен, буни қачонлардир нақадар қизиқиш ва севинч ила ўқийман! Ҳатто ҳозир, бурчимни бажаришга киришган вақтда мусофирнинг оҳангдор овози қулоқларимда акс-садо бермоқда; унинг ёрқин кўзлари, ғамгин чеҳраси кўз ўнгимдан кетмайди. Мен унинг озгин қўллари жонланиб кўтарилганини ва шу вақтнинг ўзиде қиёфаси ёришиб кетганини кўряпман. Уммондаги кемани чирпирак қилиб чўктириб юборган довул нақадар даҳшатли бўлса, бу қиссаси ҳам шундай кўрқинчлидир!

БИРИНЧИ БОБ

Мен, Виктор Франкенштейн, асли женеваликман. Нуфузли, насл-насабли хонадонда ўсиб-улғайдим.

Аждодларим кўп йиллар давомида маслаҳатчилар, у ҳакамлар бўлиб келишган. Отам бир қанча давлат ва жамоат идораларида раҳбарлик қилган. Жамият ишларига раёратли ва ҳалол муносабати учун отамни билан ҳамма одамлар уни ҳурмат қилар эдилар. У ёшлик йилларини ўз ватанига тинимсиз хизматлар билан ўтказди: турли сабабларга кўра эрта уйлана олмади ва фақат анча ёшга боргандагина уйланиб, оила бошлиғи бўлди.

Отамнинг энг яқин дўстларидан бири савдогар эди, у гоҳ барқ уриб ривожланиб, гоҳ омадсизликларга учраб, камбағал бўлиб қолди. Бу одамнинг исми Бофор эди. У мағрур, иродали инсон эди, шу сабабли яқиндагина мансаби ва савлати билан доврўғ таратган бу одам шаҳарда камбағалликда, хор-зорликда яшашга тоқат қила олмасди. Шунинг учун, қарзларини ҳалоллик билан узиб, қизи билан Люцерн шаҳрига жўнади ва у ерда фақирликда ҳамда ёлғизликда ҳаёт кечирди.

Мана шу одам отамнинг яхши кўрган дўсти эди. Отам унинг бу бахтсизлик, камбағалчиликда кун кечиришидан чуқур қайғуга тушди. У дўстининг ўринсиз мағрурлик туфайли номаълум томонга бидирмай кетиб қолганидан қаттиқ хафа бўлди. Отам ўз маблағи эвазига дўстининг қаддини тиклаб олишига умид қилиб, уни қидиришга тушди.

Бофор ўзини яшириш учун пухта чоралар кўрган эди: отам унинг яшаш жойини ўн ой деганда излаб топди. Сўнг қувончи ичига сигамай, Рейс яқинидаги катта кўчада жойлашган уйга шощди. Аммо уйга кирганида, фақат бахтсизлик ва тушкунликни учратди. Бофор бойликларининг жуда кам қисмини асраб қола олгани, холос; бу фақат бир неча ойларга рўзгорни таъминлашга етарди. Шу орада у савдо уйида бирор-бир эътиборга лойиқ иш топишни умид қилади. Бироқ, орадаги вақт бой берилган эди; унинг қайғуси ўй-фикрлар учун бўш вақтлари бўлганда янада чуқурлашарди. Ниҳоят, ғам-қулфат унинг ўй-фикрини шундай қаттиқ чанғаллаб олдики, учинчи оининг охирига бориб, ҳеч қандай ҳаракатга лаёқатсиз, бетоб бўлиб, тўшакка миҳланиб қолди.

Қизи доимо атрофида парвона эди, бироқ қиз маъюслик билан оила маблағи тез камайиб бораётганини ва таъминотнинг ҳеч қандай келажаги йўқлигини кўрди. Би-

* * *

АНГЛИШГАН ДАҲО ФОЖИАСИ

Порд Байроннинг яқин дустларидан бири, инглиз даҳо шоири, аспода Перси Шелли оқил, дарвеш, вапий, энг муҳими — инсониятни бахтсизликдан, жабр-зулмдан, қашшоқликдан қутқаришни орзу қилгувчи эди.

Шелли машҳур замондоши, устози Уильям Годвиннинг «Спёсий адолат талқини» (1793) асаридеги золимларга қарши кураш ғоясини қувватлар, унинг оқилона, адолатли жамият қуриш ҳақидеги илтимойи фарази ва орзусини севар эди. Айни вақтда 24 ёшли Перси Шелли устозининг 16 ёшли гузал, маъсума қизи Мэрига ошиқ бўлиб, унга ҳаётини боғлади. Бир неча йил давомида бу икки ёш ижодкор пок ва оташин севги синовларида тобланди ва интипишлари оипа қуриш билан якунланди.

Ёш даҳолар — Байрон, Шелли ва Мэри жабр-зулм кучайган Англияни тарк этиб, уша вақтларда ҳам осойишта жаннатмакон маъволардан булган Швейцарияда, Алп тоғлари орасидеги хўшманзара Женева кули атрофида жойлашган меҳмонхонада яшаб, саёҳат ва ижод билан шуғулландилар.

Севгида бахтини топган, аммо халқни бахтли қурмагунча, узлни бахтсиз ҳис этувчи гузал малак — эндигина 19 баҳорни кўрган Мэри Годвин — Шелли ана шу кил ёқасида, Алп тоғлари

роқ Каролина Бофор фаройиб ақл соҳибаси эди ва у бахтсизликни енгиш учун жасорат кўрсатди. У оддийгина иш топди; бу иш сомон саватчалар тўқишдан иборат бўлиб, ҳаёт кечиршни таъминлашга зўрға етадиган арзимас оқча келтирарди.

Шу йўсинда бир неча ой ўтиб кетди. Отасининг аҳволи ёмонлашди; Уззуқун ота билан овора қизнинг оқчаси ҳам тутаб борарди. Ўн ойдан сўнг отаси қизини етимлик ва қашшоқликда қолдириб, унинг қўлларида жон берди. Бу сўнгги зарба қизни енгди; отам уларни топиб хонага кирганида қиз Бофорнинг тобути ёнида тиз чўкиб, ачиқ йиғлаб ўтирарди. Отам бечора қизнинг олдига нажот фариштаси каби борди ва қиз ўзини унинг ҳомийлигига ишониб унинг топширди: дўстининг дафн маросимларидан сўнг отам қизни Женевага олиб кетибди ва уни қариндошининг ҳомийлигига топширибди. Уша воқеадан сўнг икки йил ўтгач, Каролина отамнинг рафиқаси бўлиб қолганди.

Отам билан онамнинг ёшлари орасида каттагина фарқ бор эди, аммо бу ҳол уларнинг ўртасидаги нафис муҳаббатни янада кучайтиргандек эди. Отам адолатпарвар бўлиб, муҳаббатни меҳрибонликсиз тасаввур қилолмасди. Эҳтимол, отам ёшлик йилларида қандайдир севгилисининг нолойиқлигидан азоб чеккан бўлса керак, шунинг учун оғир синовлардан ўтган қалби инсоний фазилатларни қадрлай оларди. Унинг онамга бўлган ҳис-туйғусида қартайган муҳаббатга ўхшамаган иззат-ҳурмат ва қадрлаш бор эди, у онамнинг фазилатларига қойил қолган ва бошдан кечирган кулфатлари учун бир оз бўлса ҳам тақдирлашни хоҳларди. Отамнинг унга бўлган муносабати ҳайратланарли эди. Уйда ҳамма нарса Каролина хоҳлагандай эди. Отам уни худди боғбон нодир гулни шамолнинг ҳар бир эпкинидан асраб-авайлагандек эҳтиёт қилар ва унинг нафис қалбига қувонч бахш этиб, ҳамма жиҳатлардан меҳрибонлик кўрсатарди. Тортилган азоб-уқубатлар онамнинг саломатлигига путур етказганди ва ҳатто руҳий сокинлигини ҳам йўқотиб қўйганди. Икки йил мобайнида отам ўзининг жамоат вазифаларини аста-секин бўйнидан соқит қилди; тўйдан сўнг улар дарҳол Италияга жўнаб кетишди, у ерда мўътадил об-ҳаво, жойни ўзгартириш ва бу фаройиботлар ўлкасида олинган жуда кўп янги таассуротлар онамнинг саломатлигини тиклашга таъсир қилди.

Улар Италиядан Германия ва Францияга ўтишди. Мен, Франкенштейн, уларнинг биринчи фарзанди, Неаполда туғилдим ва ҳаётимнинг биринчи йилларида уларнинг сафарларида ҳамроҳ бўлдим.

ИККИНЧИ БОБ

Ўн етти ёшга тўлганимда, ота-онам мени Инголштадт шаҳри дорилфунунига жойлаштиришга қарор қилишди. Мен Женевадаги мактабда ўқирдим, аммо отам маълумотимни якунлаш учун ватанимдан олисдаги ўзгача ҳаёт билан танишишим зарур, деб ҳисоблади. Алақачон жўнашим куни белгиланди, аммо бу кун келишидан аввал келгуси ҳаётимда кўрадиган фалокатлар ҳақида башорат берган биринчи бахтсизлик юз берди. Италиялик бир аслзоданинг етим қолган гўзал қизчаси Элизабетни ота-онам фарзанд қилиб олган эдилар. Уни барчамиз ардоқлар эдик.

Элизабет қизилча билан оғриб қолди: касаллик оғир кечиб, ҳаёти ҳавф остида қолди. Ҳамма онамни юқумли касалдан эҳтиёт бўлишга кўндиришга уринди. Аввалига онам маслаҳатларимизга қулоқ солмади, аммо суюкли қизига таҳдид солаётган хавфни сезгач, ўзини тўхтата олмади. У бемор қизга қараб ўтирди — унинг бедор ғамхўрлиги ёвуз касалликни енгди — Элизабет жон сақлаб қолди, аммо унинг ҳалоскори ўзининг эҳтиётсизлиги учун оғир товон тўлади. Учинчи куни онам ўзини ёмон

* * *

эстапта илк дурдона асарин «Янглишган даҳо ёхуд Янги Прометей» романини ёздн (1817 йил, май). Асарни умр йўлдоши Перси Шелли ҳам, унинг дўсти — уша вақтда шон-шўҳрат чуққисидаги поэт Байрон ҳам, кейинчалик минглаб китобхонлар ҳам ҳайрат ва завқ-шавқ билан кўтиб олдилар. Чунки, ёш адлбанинг бу илк асарндаёқ ажойиб, гўзал қалбли инсонлар, уларнинг орзу-армонлари, Тангри билан тенглашмоқчи бўлган даҳо олим Виктор Франкенштейн фожиаси ва изтироблари гоят самимий ва ёрқин тасвирланган эди.

«Янглишган даҳо ёхуд Янги Прометей» романи «Сўнгги инсон», «Подоб» асарлари билан бирга Мери Шелли шўҳратини онамга таратди. Уни ун тўққиз ёшли қизча ёзгани ҳайрон қопарилди. Зеро ундаги туйғулар гўзаллиги, фикр-мулоҳазаларининг етуқлиги узоқ ва мазмунли яшаган одамга ҳосилр. Асар инглизча аслиятдан таржима қилинди.

Қурқинч ва ҳаяжон уйғотадиган бу асардаги туйғулар нафосати дилингизга нур булиб киради, деган умиддамиз.

Таржимонлар
Маҳкам МАҲМУД,
Дилшод ҚОСИМ

ҳис эта бошлади, юзида жудаям хавотирли белгилар пайдо бўлди ва бу нарса фалокатли нуқтага олиб келаётганини табибларнинг қиёфасидан билиб олиш мумкин эди. Аммо ўлим тўшагида ҳам бу энг яхши аёл матонатли ва мулойим қолаверди. У Элизабетнинг қўлини менинг қўлимга тутқазди. «Болаларим, — деди у, — мен доимо сизларнинг бирлашишингизни орзу қилар эдим. Энди бирлигингиз отангизга тасалли бўлиб хизмат қилиши зарур. Элизабет, қизалогим менинг, гўдакларим учун ўрнимни босишингга тўғри келади. О, сизлар билан хайрлашиш мен учун қаңдай оғир! Мен бахтли ва суюкли эдим — сизларни тарк этиш мен учун қаңдай мушкул... Аммо бу — нолойқ фикрлар; ўлимга рози бўлишга ва сизлар билан охиратда учрашиш умиди билан овунишга уринаман».

У оламдан тинчгина кўз юмди, юзи эса ҳатто ўлганда ҳам беозорлигини йўқотмади. Бешафқат ўлим севикли мавжудотини тортиб олган одамларнинг кечинмаларини, қалбда қолган бўшлиқ ва мусибатни ҳам ифодалай олмайман. Биз ҳар куни кўриб турган ва ҳаёти ҳаётимизнинг бир бўлаги деб тасаввур қилинган одам бизни абадий тарк этиши мумкинлигига, севикли кўзларнинг нури абадий сўниши, таниш, ёқимли товушлари мангу тиниб қолиши мумкинлигига ақл-идрокимиз бизни ишонтиргунча кўп вақт керак. Аммо қайси биримиздан тақдир яқин одамимизни олиб кетмаган? Ҳаммага маълум ва ҳамма учун муқаррар кулфатни тасвирлашга не ҳожат? Қайғунинг голиблиги тугайдиган, уни бўйсундириш мумкин бўлган вақт ниҳоят келади ва гарчи табассум бизга таҳқирлаш бўлиб кўринса ҳам, уни лабларимиздан қувиб юбормаймиз. Онам вафот этди, аммо бизнинг бажаришимиз керақ бўлган вазифаларимиз қолган эди; ўлимнинг қурбонига айланмаган битгамиз қолгунимизча яшаш ва бахт-саодатга интилиш зарур эди.

Шу ҳодисалар туфайли кечиктирилган Инголштадтта сафарим энди яна зарур бўлиб қолди. Мен отамнинг бир неча ҳафтага муддатни чўзишига эришдим. Мотамхонани, ўлимга ўхшаш сокинликни шундай тез тарк этиш ва ҳаёт дарёсига ўзини уриш мен учун ҳурматсизлик бўлади. Бундай азоб-уқубатлар мен учун янги эди, бироқ бу мени кам ташвишга соларди. Қолган одамларни ёрдамга чақаришни истамасдим; авваламбор, севикли Элизабетни хотиржам кўришни хоҳлар эдим.

Албатта, у бошига тушган бу қайғусини яширди ва ҳаммамизни хотиржам қилишга уринди. У ҳаётда оғир-вазмин ва бурчини мардлик ҳамда гайрат билан бажарарди. Элизабет меҳрини кўпдан бери тоға ва ака деб атаб юрган одамларга бағишлади. У қуёш нуридек ёрқин табассуми билан ҳеч қачон бундай мафтункор бўлмаган эди.

Ниҳоят, жунаб кетадиган куним етиб келди. Дўстим Клервал сўнги кечани биз билан ўтказди. У менга ҳамроҳ ва сабоқдош бўлишга рухсат сўраб, отасини кўндиришга уриниши беҳуда кетди. Унинг отаси тор фикрлайдиган савдогар эди ва ўғлининг хоҳиш-истакларига қарамасди.

Инголштадт дорилфунунида қисман қизиққаним ва қисман бекорчиликдан, машғулотлар хонасига кирдим. Сўнгра кўп ўтмай жаноб Валдман кириб келди. У часаси элик ёшларда, унинг нигоҳи жуда катта илтифот билан ёнарди: оқара бошлаган сочлари унинг чаккасига тушиб турар, бошининг орқасидаги сочлари эса бир оз қорароқ эди. У ўрта бўйли, аммо ҳушқомат эди, овози эса мен қачон бўлса ҳам эшитган овозларнинг энг ёқимлиси эди. У машғулотни кимё тарихини қисқача қайтариб ўтиш ва ҳар хил олимлар яратган ҳар турли ихтиролар ҳамда энг машҳур кашфиётчиларнинг номларини жўшқинлик билан айтиб, бошлади. Шундан сўнг у фаннинг ҳозирги ҳолатига бир сира назар ташлаб ўтди ва кимёнинг оддий атамаларини изоҳлаб берди. Бир қанча бошланғич тажрибаларни кўрсатгандан сўнг, у замонавий кимё ҳақида шунақа мадҳия қилдики, мен бу гапларни ҳеч қачон унутмайман.

— Бу фаннинг қадимги олимлари, — деди у, — ақл бовар қилмайдиган гаройиботларни ваъда қилдилар, аммо ҳеч нарсага эриша олмадилар. Замонавий олимлар эса жуда кам нарса ваъда қилишади; улар темирларни ўзгартириб бўлмаслигини ва иксии аъзам — ҳаёт суви хомхаёл эканини билишади. Аммо қўллари лойга чапланиш учун яратилган бўлиб кўринадиган ва кўзлари микроскоп ёки эритма идишга тикилган бу файласуфлар шубҳасиз, мўъжизалар яратишди. Улар табиат сир-асроридан воқиф бўлишяпти, табиатнинг яширин ҳаёти қаңдай кечаётганини билиб олишяпти. Улар самоларга кўтарилишди: қон қаңдай айланишини ва биз нафас оладиган ҳаво тузилишини кашф этишди. Улар янги ва деярли чекланмаган қувватларни қўлга киритишди; улар осмонлардаги момақалдиروқларни бошқара олишади, сунъий зилзилани келтириб чиқара олишади...

Профессорнинг сўзлари шундай эди — тўғрироғи, айтишим мумкинки, бу келгусидаги ҳалокатим учун айтилган тақдир сўзлари эди. Унинг гапларини тинглар эканман, мана энди қаңдай кучли душманни бўйсундиришим кераклигини ҳис этдим; кўнглимда фаннинг тантанавор оҳанглари янгради ва тез орада хаёлимни аниқ бир тушунча, бир мақсад эгаллади. «Шунча кўп ишлар қилинди, — хитоб қилдим ўзимга

ўзим. — Мен янада кўпроқ, жуда кўп галабаларга эришажакман: босадиган қадамларим алақачтон белгиланган, мен янги фан йўлидаги биринчи одам бўламан, номаълум куч-қудратларни излайман ва оламнинг чуқур сир-асрорларини очаман».

Мен ўша кеча мижжа қоқмай чиқдим. Вужудим ларзада ва изтиробли эди: мен буюклик шу ердан чиқиши мумкинлигини сездим, бироқ менда илмий кашфиёт учун ҳеч қандай куч-қувват йўқ эди. Тонг отгандан сўнг аста-секин уйқу ҳам келди. Уйғонганимда кечаги ўй-хаёлларим худди тушга ўхшаб кўринди. Менда фақат аввалгидек, ўқиш-ўрганишларга қайтиш ва табиий истеъдодимга мувофиқ фанга ўзимни бағишлаш қарори қолди, холос. Ўша кўниёқ мен жаноб Валдман хузурига ташриф буюрдим. Унинг ёлғизликдаги хатти-ҳаракатлари омма орасида бўлган вақтдагидан кўра янада юмшоқроқ ва ёқимлироқ эди; негаки унинг машғулот ўтказаяётган вақтдаги ўзини тутати билиш қобилияти билан бирга, ўз уйида жуда катта илтифот ва хушфезъликка айланган қандайдир бир олижаноблик бор эди. Мен аввалги машғулотларим ҳақида унинг ҳамкасбига айтиб бергандақа ўша ҳисоботни бердим. У менинг ўқиш-ўрганишларимнинг кичик бир тарихига диққат билан қулоқ солди ва жаноб Кремпле нафрат билдирган Корнелий Агриппа ва Парацелснинг исмларига келганимда, жилмайди. У шундай деди: «Бу одамларнинг толмас ғайратлари туфайли замонавий файласуфлар ўз билими асосларини яратдилар ва бунинг учун улардан миннатдорлар. Гарчи хато йўлга кирган бўлсалар-да, даҳо одамларнинг меҳнати инсониятнинг ақлий қудрати учун қачон бўлса ҳам хизмат қилади». Мен унинг ҳар қандай ўзбилармонликсиз ҳамда ясамаликсиз айтилган гапларини тингладим; шундан сўнг унинг маърузаси менинг замонавий кимёшуносларга қарши бўлган таассубларимни бартараф этганини кўшиб қўйдим: мўлжалланган ишларимга туртки бериш мақсадида, қандай бўлса ҳам ташаббусдан қочишга йўл қўймасдан (ҳаётий тажрибасизлигим мени уялтириб қўйиши мумкин эди), ёш одамнинг ўз муаллимига бўлган ҳурмати жой олган) ибораларда ўз фикрларимни ифода этдим. Топишим лозим бўлган китоблар ҳақида ундан маслаҳат сўрадим.

— Мен шоғирд орттирганимдан бахтлиман, — деди жаноб Валдман, — агар сабот ва қунтингиз қобилиятингиз билан тенглашса, сизнинг омадингизга менда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмайди. Кимё фани табиий фалсафанинг шундай бўлимики, бу бўлимда энг катта тараққиётлар амалга оширилган ва амалга оширилиши мумкин: у шундай муҳимки, менинг ажойиб изланишларим шу билан боғлиқ. Бироқ шунга қарамай, мен фаннинг бошқа бўлимларига бепарво бўлмадим. Олим инсониятнинг фақат шу бўлимига интилса, ундан жудаям аянчли кимёшунос чиқиши мумкин. Агар сиз чиндан ҳам фан одами бўлишни ва фақатгина арзимас тажрибачи бўлмасликни орзу қилсангиз, мен сизга математика билан бирга табиий фалсафанинг ҳар бир бўлимига эътибор беришингизни маслаҳат қилган бўлардим.

Шунда у мени ўзининг лабораториясига олиб кирди ва ҳар хил машиналарнинг ишлатилишини тушунтирди: бунда у мен нимани излиб топимши кераклигини айтди ва келгусида ўз жиҳозларининг қандай ишлатилишини ўргатишини билдирди. Қачонки, механизмларни ишдан чиқармайдиган бўлиб, фанда етарли даражада узоққа силжиганимдагина буларни ваъда қилди. У яна мен сўраган китоблар рўйхатини тузиб берди, сўнгра мен кетдим. Мен учун эса қоларли кун шундай яқунланди: у менинг келгуси тақдиримни ҳал этди.

УЧИНЧИ БОБ

Шу кундан бошлаб табиий фалсафа, айниқса кимё, том маънода айтганда, деярли ягона машғулотимга айланди. Замонавий кашфиётчилар ёзган даҳолик ва ақидрокка бой китобларни ғайрат билан ўқиб чиқдим. Маърузаларда қатнашдим ва дорилфунундаги уламолар билан танишувни давом эттирдим: ҳақиқатни айтганда, мен ҳатто жаноб Креспеда, жирканч чехра ва хатти-ҳаракатлар билан бирга, анча-мунча соғлом фикр ва ҳақиқий маълумот етказиш фазилатларини ҳам кўрдим. Жаноб Валдман эса менинг ҳақиқий дўстимга айланди. Унинг оққўнгиллиги ҳеч қачон иззатталаблик билан тусланмагани; у расмиятчиликка ўрин қолдирмай самимийлик ва хушфезълик билан маслаҳатлар берар эди. Минг йўллар билан у мен учун билим йўлини раvon қилди, энг мураккаб тушунчаларни эса менинг англашим учун осон ва

¹ Корнелий Агриппа — Кеттенгеймлик Корнелий Генрих Агриппа (1486—1535) олмон тараққиқипарвар файласуфи, врач, сайёҳ, оккультизмга бағишланган қатор асарлар муаллифи. У черков ва ақидапараст фанга қарши чиқишлари учун, айниқса «Фанлар беҳудалиги ҳақида» деган ҳажвий китобидаги (1527) хуружлари учун узоқ йиллар озодликдан маҳрум этилган эди.

Парацелс — Филипп Аурсол Парацелс (ҳақиқий исми Теофраст Бомбаст Гогенгейн (1493—1541) олмон ҳакими ва табиятшуноси. Парацелснинг моддионлик қарашлари ўрта асрларнинг диний тасаввуридан холи эмасди (хусусан, у алкимё ва илми нужумга берилиб кетган эди). (Тарж.)

равшан қилди. Аввалига мен иккиланган ва қатъиятсиз эдим, тиришганим сари саботим қувватга тўлди ва тез орада шундай ғайратли бўлиб қолдимки, кўпинча юлдузлар хиралашиб, тонг отгунча лабораторияда ишлар эдим.

Мен ғайрат кўргизганим учун ишларим тез юришаётгани табиий эди. Менинг ғайратим талабалар учун ва зеҳним муаллимлар учун ҳайратланарли эди. Профессор Кремпе маккорона илжайиб, мендан кўпинча, Корнелий Агриппа ўз ишини қандай давом эттирган? — деб сўрар, жаноб Валдман эса маънавий ўсаётганимга жудаям самимий қувонарди. Икки йил шу йўсинда ўтиб кетди, бу орада мен Женевага бормаи, балки ўзим кашф қилишни ният қилган баъзи ихтиролар билан ақлан ва руҳан банд бўлдим. Ўша ихтироларни синаган одамлардан бошқа ҳеч ким фаннинг ажойиботларини тасаввур қила олмайди. Бошқа изланишларда сиз ўзгалардан озроқ ё кўпроқ силжийсиз, бироқ илмий изланиш кашфиёт ва мўъжиза учун тўхтовсиз маҳсуллар келтиради. Бир машғулот билан узвий банд бўлган ўртача қобилиятли ақл-идрок эгаси мунтазам ўқиш-ўрганишда катта тажрибага албатта эришиши керак: мен бир изланишда бетиним муваффақиятга эришардим ва бу ишга ниҳоятда шўнғиб, шунчалик тез олға силжирдимки, иккинчи йилнинг охирида менга дорилфунунда катта ҳурмат ва ҳайрат билдиришларига сабаб бўлган кимё асбобларини мукаммаллаштириш бўйича баъзи бир ихтиролар қилдим. Мен энди Инголштадтдаги ҳамма профессорларнинг машғулотларига асосланиб табиий фалсафа назарияси ва амалиётини ўзлаштирдим, бироқ бу ердаги ҳаётим эндиликда менинг тараққий этишимга бошқа кўмаклаша олмасди. Мен дўстларим ёнига ва қадрон шахримга қайтишга қарор қилдим. Лекин шу пайтда менинг у ерда қолишимни чўзган бир ҳодиса юз берди.

Менинг диққатимни ўзига жалб этган нодир ҳодисалардан бири — инсон чаноклари — скелети ва ҳар қандай жонзот скелетининг тузилиши бўлди. Ҳаёт асоси, жавҳари қаердан бошланаркин, деб кўпинча ўзимдан сўрардим. Бу дадил савол эди ва у сир сифатида ҳамма вақт мавжуд эди. Биздаги қўрқоқлик ёки бепарволик кашфиётларимизни орқага тортиб турмасайди, яна қанча кўп сирлар очилиши мумкин эди. Мен бу нарсалар ҳақида кўп фикр юритдим ва шу вақтдан бошлаб анатомия ва физиологияга ўзимни янада кўпроқ бағишлашга аҳд қилдим. Агарда мен деярли ғайритабиий шавку завқ ила илҳомланмаганимда эди, бу изланишга ғайратим анча пастроқ ва тоқатсизроқ бўлар эди.

Ҳаёт сабабларини излаш учун биз авваламбор ўлимга мурожаат этишимиз керак. Мен анатомия (инсон тузилиши) фани билан чуқуроқ танишдим, бироқ бу етарли эмас эди; мен шунингдек инсон танасининг табиий чириши ва айнишини кузатишим лозим. Менинг ўсиб-улғайишимда отам онгимни ҳар қандай ғайритабиий, даҳшатли тассурутлардан жуда асрар эди. Мен хурофий эртақлар олдида даҳшатга тушиб, титраганимни ёки арвоҳ пайдо бўлишидан кўрққанамни ҳечам эслолмайман. Зулмат менинг тасаввуримга ҳеч қандай таъсир кўрсата олмади; қабростон эса мен учун фақат ҳаёт билан видолашган таналар жойи эди. Бир вақтлар гўзал ва кучли бўлган бу таналар қурт-қумурсқаларга ем бўлишганди. Энди эса мен бу чиришнинг сабаби ва жараёнини ўрганишни бошладим ҳамда тобутлар ва қабрлар ёнида кунлар ва тунларни ўтказишга мажбур бўлдим. Менинг диққат-этиборим инсон ҳис-туйғулари нозиклигига чидай олмайдиган ҳар бир нарсада мужассамлашди. Мен инсоннинг чиройли танаси қанчалик поймол бўлганини ва сўлиганини кўрдим: ўлим яшнаб турган ҳаётни қандай сўлдириб, ҳазон қилганини кўрдим; қурт-қумурсқанинг қандай қилиб кўзлар ва миядек мўъжизаларни еб тутатганини кўрдим. Мен худди ҳаётдан ўлимгача ва ўлимдан ҳаётгача бўлган ўзгаришларга мисол топгандек, чиришнинг ҳамма тафсилотларини излаб ва текшира туриб, бирдан тўхтаб қолдим. Негаки, қўққисдан ёрқин бир нур бу зулмат қаъридан шууримга етиб келди — бу нур шундай ёрқин ҳамда ҳайратланарли, шунингдек, оддий эдики, у манзаранинг чексизлигидан бошим айланиб кетган чоғда ўз кашфиётларини шу фанга бағишлаган шунчалик кўп даҳо инсонлар орасида фақат менгина шундай ажойиб сирни очишга эриша олганимдан ҳайратландим.

Шуни эсда тутингки, менинг қиссам мутлақо ақлдан озган одамнинг кўзига кўринган хаёлий манзаралар эмас, мен айтаётган нарсалар худди қуёш осмонда нур сочаётгандай ҳақиқатдир.

Неча-неча кунлар ва тунларни ҳаддан ташқари оғир меҳнат билан ўтказгач, мен туғилиш ва ҳаёт сабабларини кашф этдим; ҳатто яна жонсиз жисмга ҳаёт бахш этишга қодир бўлиб қолдим!

Мен бу кашфиётдан даставвал ҳайратга тушдим, сўнг бу ҳайрат қувонч ва роҳатга айланди. Дардчил меҳнатда ўтказилган шунча вақтдан сўнг орзуларим чўққисига дарҳол келиш меҳнатларимнинг қониқарли якунланиши эди. Аммо бу кашфиёт шунчалик буюк ва зўр эдики, мен унга эришгунча завқланиб босган ҳамма қадамларим кўзга кўринмай кетди ва энди натижани кўрдим. Олам яратилгандан буён энг донишманд одамларнинг изланиши ва орзуси бўлган нарса энди менинг қўлимда эди.

Шунинг учун ҳам у менга бирдан ҳамма нарсани сеҳрли манзара каби очиб берди: табиийки, мен орттирган билимлар ҳатти-ҳаракатларимни тез йўналтириш учун имкон берарди. Мен шунда ўликлар билан бирга кўмирган ва фақатгина битта милтиллаётган, кучсиз ёруғлик туфайли ҳаётга йўлни топган арабга ўхшардим.

Мен шундай ажойиб қудратни топганимдан сўнг уни қандай қилиб ишлатиш ҳақида узоқ вақт ўйладим. Гарчи мен ҳаёт ато этиш имкониятига эга бўлган ҳамма мураккаб пайлар, мушаклар ва томирларни жойлаштириш учун қолип тайёрлашга эришган бўлсам-да, ҳалиям ақлга сиғмайдиган машаққатли меҳнат қолган эди. Мен аввал бошда ўзимга ўхшаган ёки янада оддийроқ мавжудотни яратсаммикан, деб иккиландим, бирон жонзотга инсондақа мураккаб ва ажойиб ҳаёт бахш этиш маҳоратини эгалладим, деб тасаввур қилардим, биринчи муваффақиятимдан жудаям бошим осмонга етган эди. Қўл остимдаги ашёлар шундай шиддатли ишга базўр лойиқ келди. Бироқ мен батамом мақсадга эришишимга шубҳаланмас эдим. Мен ўзимни кўплаб омадсизликларга тайёрладим; ишларим тўхтовсиз боши берк кўчага кириб қолиши, ниҳоят, меҳнатим чала бўлиши мумкин; аммо фан ва техниканинг ҳар кунги ютуқларини ўйлаганимда, ҳозирги уринишларим ҳеч бўлмаганда келажақдаги муваффақиятнинг асосларига айланиши мумкин, деган умиддан руҳландим. Шунингдек режамнинг муҳимлиги ва мураккаблигини унинг амалга ошириб бўлмаслигининг қандайдир далили, деб ўйлай олмасдим. Мен шундай ҳис-туйғулар билан инсон деган мавжудотни яратишга киришдим. Бўлақларнинг кичиклиги менинг тезкорлигимга катта тўсиқ яратиши мумкин бўлгани учун биринчи мўлажамимга зид. Ўлароқ бўйи улкан мавжудотни яратишга қарор қилдим: унинг бўйи саккиз футни ташкил этади ва шунга мутаносиб равишда баҳайбат бўлади. Бу қарорга келганимдан сўнг ва ашёларимни муваффақият билан йиғиб ва тартибга солиб, бир неча ойларни ўтказганимдан сўнг, ишни бошладим.

Хаёлимда янги шахслар мени ўзининг яратувчиси ва манбаси сифатида кўкларга кўтарар эди; кўп бахтли ва ажойиб мижозлар яна мавжуд бўлишгани учун мендан қарздор бўлишар эди. Ҳеч қандай ота ўз боласидан мен сазовор бўла оладиган миннатдорчиликни талаб қила олмайди. Мен бу фикрлар билан банд бўлиб, агар жонсиз жисмга ҳаёт бахш этсам (гарчи, ҳозир буни ақл бовар қилмайдиган деб топдим), ўлим бошқаларнинг танасини чиришга маҳқум этган вақтда, инсонни қайта тирилтира оламан, деб ўйладим.

Бу фикрлар руҳимни осмонга кўтарди, аини вақтда мен янада тинимсиз ғайрат билан ишлардим. Тинимсиз изланиш туфайли лунжларим оқариб, юзим тутқунликдан озиб-тўзиб кетди. Баъзида ишончнинг энг чўққисиди йиқилдим; барибир, мен ҳалиям кейинги соатда амалга ошиши мумкин бўлган умидимга содиқ бўлиб қолдим. Фақат менга маълум бўлган сир мен ўзимни бағишлаган умид эди; мен ҳордиқсиз ва ўзимни унутгандек жўшқинлик билан табиатнинг яширинган жойларига чача ўрганаётган вақтда ой тунги меҳнатларимга назар солар эди. Сирли меҳнатим даҳшатларини, қандай қилиб гўрнинг қоронғи намликларида ивирсиганимни ёки тирик ҳайвонни қийнаганимни ким тасаввур қила олади? Ҳозир менинг аъзои баданим титрайпти ва кўзларим хотира денгизида сузаяпти; бироқ ўшанда енгилмас, шиддатли ният мени олға ундади; мен бутун қалбим ёки ҳис-туйғумни фақат шу бир изланишга бериб, ўзимни йўқотгандек кўринардим.

Чиндан ҳам шундай бўлди, бироқ ўтиб кетаётган қарахлик туфайли ҳис-туйғум шундай тез орада янгидан нозиклашдики, ғайритабиий таъсирдан қутулиб, эски одатларимга қайтдим. Мен қабрлардан суяклар йиғдим; инсон скелетининг улкан сирларини даҳрий бармоқларим билан безовта қилдим. Уйнинг юқори қаватида жойлашган ва бошқа ҳамма хоналардан айвон ҳамда зинапоя билан ажратилган якка хонада ёки тўғрироғи, ҳужрада менинг аянчли мавжудотим устахонаси жойлашган эди: машғулотим тафсилотларига диққат жалб этганимдан кўз соққаларим косаларидан чиқиб кетай дерди. Махсус хона кўпгина ашёларим билан тўла эди; чексиз жўшқинлигим яна илохий ёки даҳрий ишга ундаб, охири меҳнатимни ақунладим.

Ёз ойлари шу йўсинда бор вужудим ва қалбимни банд этган мана шу қўрқинчли машғулотлар билан ўтди. Бу энг гўзал фасл эди. Аммо атрофимдаги манзараларга бепарво қарайдиган қилиб қўйган шу ҳис-туйғуларим мендан кўп чақиримлар узоқда бўлган ва мен шундай узоқ вақт давомида кўрмаган отажоним, дўстларимни унутишга мажбур этди. Хат-хабарсиз гум бўлиб кетганим уларни безовта қилганини билардим; мен отамнинг сўзларини яхши эсда сақлардим: «Сен ўзингдан хурсанд бўлганимда бизни муҳаббат ила ўйлашинг ва биз сендан мунтазам хат-хабар олишимизга аминман».

Бинобарин, мен отамнинг ҳиссиётларини яхши билардим; бироқ жирканчли машғулотимдан фикру хаёлларимни узолмасдим. Мен ҳар бир одамийлик хислатларимни ютиб юборган улкан мавжудотга жон киритишни хоҳлардим.

Отам бепарволигимни беодобликка йўйса ёки ахлоқсизликдан деб билса, адолатсиз бўлиши мумкинлигини ўйладим: бироқ у гуноҳдан бутунлай фориг эмаслигимни тасаввур этса, ҳақли бўлишини энди тан олдим. Инсон ҳар доим одоб сақлаши, сокин ақл-идрокни мукамал даражада ишлатиши кераклигини тушундим. Мен билим олишда ҳам инсон мутлақо хотиржам бўлиши керак, деб ўйлайман. Агар бу қондага ҳар доим амал қилинганда эди; агар одам доимо хотиржам яшаса, ташвишли машғулотларга қўл урмаса Греция бўйсундирилмасди; Цезар босиб олинган мамлакатга шафқат қилган бўларди; Амироқ янада кейин кашф этилган бўларди; Мексика ва Перу салтанатлари тор-мор этилмасди.

Аммо мен ҳикоямнинг энг қизиқарли қисмида насихатгўйлик қилаётганимни ёддан чиқарибман; нигоҳларингиздан ҳикоямнинг давомини кутаётганингиз сезилиб турибди.

Отам хатларида ҳеч қандай таъна қилмади, фақатгина аввалгидан кўра машғулотларимни янада батафсил суриштириб, нега индамай кетганлигимни сўрайверди.

Меҳнатларим давомида қоша, баҳор ва ёз тамаом бўлди, бироқ мен гулар ёки барглар барқ урганинн томоша қилмадим — булар ҳар доим мен учун лаззатли манзаралар эди, энди уларга қарашга вақтим йўқ эди. Ўша йилнинг барглари меҳнатим адо бўлгунга қадар сўлиб битди; энди ҳар бир кун менга қанчалик кўп ишга улгурганимни яққол кўрсатарди. Бироқ хавотирларим сабабли машғулотга иштиёқим пасайиб қолди ва мен севган иши билан баъд бўлган артистлардан кўра кўпроқ конларда ёки ҳар қанақа бошқа зарарли ишларда меҳнат қилиш учун қуликка маҳкум этилган одамга ўхшаб қолдим. Ҳар кеча мен доимий иситмадан эзилардим ва офир бемор каби асабий бўлиб қолдим; ташқарида баргларнинг тўкилишига ҳайрон қолдим ва худди жиноят содир қилиб қўйган одамдек ҳамкасб дўстларимдан қочиб юрдим. Баъзан фалокатли жар ёқасига келиб қолганимни кўриб, хавотирим ошиб кетарди. Фақат интилишим қувватигина мени қўллаб-қувватларди: меҳнатларим тез орада туташ мумкин эди ва ўшанда дарс машғулотлари ҳамда кўнгилхушликлар бошланаётган касалликни ҳайдаб юборишига умид қилардим...

ТЎРТИНЧИ БОБ

Ноябрь ойининг зимистон кечасида мен меҳнатларим натижасини кўрдим. Барча зарур асбобларни тўпладим, энди мен оёқларим остида ётган жонсиз жисмга ҳаёт учқунини кирита оламан. Алақачон соат эрталабки бир эди; ярим қоронғи ёруғлик жимиралишида мавжудотнинг хира сариқ кўзларини кўрганимда, ёмғир деразам ойнасини маъюс чертар, шамим ёниб тамом бўлган эди; мавжудот офир-офир нафас олар, аъзои бадани нотабиий тарзда титранарди.

Бу фалокат олдидаги ҳаяжонларимни қандай қилиб таърифлай оламан ёки шунчалик чексиз азоб-уқубатлар ва ташвишлар билан яратишга уринганим бир бебахтни қандай қилиб тасвирлай оламан? Унинг гавда аъзолари мутаносиб эди ва мен унинг юз тузилишларини чиройли, деб ҳисобладим. Чиройли! Ё танграм! Унинг сариқ териси мушаклари ва қон томирларини базўр бекитиб турарди; унинг сочлари қоп-қора, ялтироқ ва силлиқ, тишлари садафдай оппоқ эди. Бироқ бу гўзаллик унинг намли кўзлари, буришган юзи ва текис қора лаблари билан янада ваҳимали кўринарди.

Жонсиз танага ҳаёт киритишдек ягона мақсад учун деярилик икки йил офир меҳнат қилдим. Бунинг учун ўзимни ҳордиқ ва соғлиқдан маҳрум этдим. Мен буни чексиз жўшқинлик билан хоҳладим; бироқ энди ишим якунланганда орзунинг ажаботворлиги йўқ бўлди, юрагимни тийиқсиз даҳшат ва жирканч туйғулар эгаллади. Яратган мавжудотимнинг кўринишига чидай олмасдан, хонадан отилиб чиқдим ва уйқум қочиб, ётоқхонада узоқ вақт у ёқдан-бу ёққа юрдим. Ниҳоят, чарчоқ таъсир қилди; ўзимни тўшакка ташлаб, ниҳоят, уйқута кетдим, бироқ даҳшатли тушлардан безовталандим. Мен Инголштадт кўчаларида сайр қилаётган Элизабетни гул-гул очилган ҳолатда кўрдим. Мен хурсанд бўлиб, ҳайрат билан уни кучоқладим; бироқ унинг лаблари биринчи бўсадаёқ мурда рангидек оппоқ бўлиб қолди; чехраси ўзгарди ва мен қўлларимда онам мурдасини ушлаб турибман, деб ўйладим; унинг бадани кафанга ўралган эди ва мен матонинг бурмаларида ўрмалаётган гўр куртларини кўрдим. Даҳшат билан сапчиб турдим; пешонамни совуқ тер қолаган, тишларим тақирлар, вужудимни титроқ босганди: ана шунда осмонда сузаётган ойнинг хира ва саргимтир ёғдусида ўзим яратган аянчи, бахтсиз мавжудотни кўрдим. У тўшак бошидаги пардани ушлаб турарди; кўзлари (агар улар шундай деб аталиши мумкин бўлса) менга тикилди, жағлари очилди, у бир неча ноаниқ товушларни фўлдирди ва шунда тиржайган юзлари тиришди. У гапирмоқчи бўлди, бироқ мен англамадим; унинг бир қўли мени ушламоқчи бўлиб чўзилди, аммо мен чап бердим ва зинага ташландим. Мен пана жойни шу уйнинг ҳовлисидан топдим; у ерда мен туннинг қолган қисмини катта ҳаяжонда, у ёқ-бу ёққа юриб, кўрқиб ўтказдим.

Ох! Ҳеч қандай одам ўша юзнинг даҳшатига чидай олмайди. Ҳатто тирилтирилган мўмиё ҳам бу бечорадек шунчалик жирканч бўла олмасди. Ўшанда мен унга диққат билан узоқ тикилгандим; у бадбашара эди. Бироқ ўша пайлар ва бўғинлар ҳаракат қилишга қобил бўлиб қолганда, у шундай нарсага айландики, уни ҳатто Данте ҳам тасаввур қила олмаган бўларди¹.

Бўшашиб ва жуда мадорсизланиб ерга ўтирдим. Бу даҳшатдан эсанкираб, кўнгил совуши аччиғини ҳис этдим; узоқ вақт давомида ёқимли юпанч бўлиб келган орзулар энди мен учун дўзахга айланди. Буюк ўзгариш шунчалик тез, мағлубият эса шунчалик аччиқ бўладими, ё раббий?

Маънос ва ругубатли тонг ниҳоят ёришди, сўнг уйқусиз ва санчаётган кўзларимга Инголштадт черкови кўринди. Дарвозабон ўша тунда бошпанам бўлган ҳовлининг дарвозаларини очди ва мен кўчага чиқдим. Гўё кўчанинг ҳар бир қайрилишидан мени кўрқитган бечора кўриниб қоладигандек, тез қадамлар билан юрдим. Мен уйимга қайтишга журъат этолмасдим, гарчи қоп-қора ва ғамгин осмондан қуйилган ёмғирда шалаббо бўлсам ҳам, бунга эҳтиёж сезмадим.

Мен бадан машқлари ёрдамида миямда турган юкни енгиллаштиришга уриниб, шу йўсинда бир қанча вақт юришда давом этдим. Қаерда эканлигим ёки нима қилганим ҳақида ҳеч қандай аниқ тасаввурсиз кўчаларни кесиб ўтдим. Юрагим кўрқув изтиробида урарди; мен атрофимга назар солишга журъат этолмасдим, нотекис қадамлар билан шошилاردим.

Шу йўсинда юришда давом этиб, ниҳоят, одатда олдида ҳар хил дилижонлар ва файтонлар тўхтайдиган меҳмонхона қаршисига келдим. У ерда билмайман, нега, тўхтадим; бироқ кўчанинг бошқа тарафидан мен томонга келаётган файтонга кўзларимни тикиб бир неча дақиқа турдим. У яқинроқ келганда, мен унинг Швейцария дилижони эканлигини билдим: у худди мен турган жойда тўхтади ва эшик очилиши биланок, мени кўриб сакраб тушган Анри Клервални танидим. «Азизим Франкенштейн, — хитоб қилди у, — сени кўрганымдан қандай хурсандман! Келишим билан сени учратишим қандай бахт!»

Клервални кўрганымдаги қувочимга ҳеч нарса тенг кела олмайди; унинг пайдо бўлиши хотирамда отам, Элизабет қиёфаларини ва кадрдон уйнинг ҳамма манзараларини уйғотди. Мен унинг қўлини қисдим, бир дақиқада ваҳима ва бахтсизликни унутдим; кўп ойлар давомида биринчи марта тинч ва хотиржам қувончни ҳис этдим. Биз коллежга қараб юрдик. Клервал анча вақт дўстларимиз ҳақида, Инголштадтга келишга рухсат берилганлиги ажойиб бахти эканлиги ҳақида сўзлашда давом этди.

— Отамни, — деди у, — осон тушунишинг мумкин; ўйлайманки, мен уни ғалати ҳолатда, худди «Векфилдлик руҳоний» рўмонидаги² «Мен грек тилисиз бир йилда ўн минг флорин топаман, грек тилисиз еб-ичавераман», деган голланд ўқитувчисига ўхшаш ҳолатда қолдирдим. Аммо, ниҳоят, унинг менга бўлган меҳри ўқишга нафратидан устун келди ва билимлар мамлакатига сафар қилишга рухсат берди.

— Сени кўрганымдан шундай бахтиёрманки! Лекин менга отам, оғаларим ва Элизабетнинг аҳволдан сўзлаб бер.

— Жудаям яхши ва жудаям бахтли яшамоқдалар, фақат улар сени шунақанги узоқ йўқотиб қўйганларига чидолмайдилар. Дарвоқе, сени бунинг учун бир оз койиб қўйишим керак. Бироқ, азизим Франкенштейн, — қисқача тўхтаб ва юзимга тўғридан-тўғри диққат билан қараб давом этди Клервал, — мен бошида сенинг нақадар бемор кўринишингга аҳамият бермабман; роса озиб-тўзиб кетибсан, узоқ тунлар мижа қоқмагандек кўринаяпсан.

— Тўғри топдинг, мен яқинда бир машғулотга шундай берилиб кетдимки, кўриб турганингдек, ўзимга етарли даражада ҳордиқ бера олмадим: бироқ бу машғулотлар ҳозир поёнида ва ниҳоят, озождан, деб умид қиламан.

Биз шаҳдам қадамлар билан юриб, тезда коллежга етиб келдик. Шунда мен тарк этган махлуқ ҳалиям хонамда экани, тирик ва ўша атрофда юрган бўлиши мумкинлигини ўйлаб, сесканиб кетдим. Мен у махлуқни кўриб қолишдан кўрқдим; бироқ уни Анри кўриб қолиши мумкинлигидан янада кўпроқ чўчидим. Шунинг учун ундан зинапоя тагида бир неча дақиқа кутиб туришини илтимос қилиб, ўз хонам томонга ўқдек отилдим. Ўзимга келгунимча, қўлим аллақачон эшикнинг қулағида эди. Мен шунда қотиб қолдим; баданимни совуқ титроқ босди. Эшикни очиш учун унга куч билан ўзимни ташладим ва ваҳима билан ичкарига қадам қўйдим: хона бўм-бўш эди; ётоқхонамда ҳам жирканч меҳмон йўқ эди. Бу бахтли тасодифга сира ишонгим

¹ Данте Алигери (1265—1321) «Илоҳий комедия»нинг биринчи қисмида дўзахда гуноҳкорлар чекаётган каттик азоб-уқубатларни роятда зўр маҳорат билан тасвирлаган. (Тарж.)

² «Векфилдлик руҳоний» — инглиз ёзувчиси Оливер Голдсмитнинг (1728—1774) романи. Бу асарда ёш мулкдор-бойваччанинг ёвузликларига сабр-тоқат қилган оққўнғил, соддадил руҳонийнинг изтироблари тасвирланади. (Тарж.)

келмасди. Лекин душманимнинг ғойиб бўлганига ишонч ҳосил қилганимда, қувончдан қарсақ чалиб юбордим ва Клервалнинг ёнига югуриб бордим.

Биз хонамга кўтарилдик ва тез орада хизматкор нонушта олиб келди; бироқ мен ўзимни тутиб тура олмасдим. Баданимни ҳаяжонли кечинмалардан титроқ босганини ҳис этдим, юрагим тез-тез урарди. Ўзимни ҳеч қаерга сиғдириб қолдим; курсиларнинг устидан сакраб ўтдим, чапак чалдим ва баланд овоз билан хахолаб кулиб юбордим. Клервал аввал одатдан ташқари кайфиятимни ўз ташрифининг қувончига йўйди; бироқ у менга диққат билан разм солганда, кўзларимда ақлдан озганлик учқунларини кўрди. Менинг баланд, тийиқсиз, кўпол қаҳқаҳам уни чўчитди ва ҳайратга солди.

— Азизим Виктор, — деб қичқириб юборди у, — худо ҳаққи, нима гап? Сен бундай хахоламагин. Нақадар бетобсан! Бунинг сабаби нима?

— Мендан сўрама! — хонада кўрқинчли шарпа сузиб юрганини кўраяпман, деб ўйлаб кўлларим билан кўзларимни тўсиб, бақирдим мен. — Оҳ, мени қутқар! Мени қутқар! — Махлуқ мени тутиб олганини кўз олдимга келтирдим; мен йиртқиқларча курашдим ва ҳушимдан кетиб, йиқилдим.

Бечора Клервал! У нималарни кўнглидан кечирди экан? У нақадар қувонч билан роҳатланган учрашув шундай ғалати тарзда кулфатга айланди.

Бу мени бир неча ойлар ўрнимга миҳлаб қўйган асаб касаллигининг бошланиши эди. Анри Клервал ўша вақтлар ягона меҳрибоним бўлди. Отамнинг кексалигини ва шундай узоқ сафарга чиқолмаслигини, касалим Элизабетни қанчалик бахтсиз қилиб қўйишини билиб, Клервал касаллигимни яшириш орқали уларни изтиробдан сақлаганини кейин билиб олдим. У ўзидан бошқа ҳеч ким менга яхшироқ қарай олмаслигини биларди. У соғайишимга қаттиқ ишонар ва шунинг учун яқинларимга ҳам шу йўл билан яхшилик қилаётганини тушунар эди.

Аммо мен оғир бетоб эдим; албатта, фақат дўстимнинг чексиз ва тинимсиз диққат-эътиборигина мени ҳаётга қайтара олди. Мен ҳаёт ато этган махлуқ киёфаси сира кўз олдимдан кетмас эди ва тинимсиз алаҳсирардим. Шак-шубҳасиз, Анри ноўрин сўзларимдан ҳайрон бўларди; аввалига уларни айниган тасаввуримнинг алаҳсирашлари, деб ўйлади. Бироқ бир нарсани ўжарлик билан тинимсиз қайтараверганимдан сўнг касаллигим албатта қандайдир ғалати ва даҳшатли ҳодиса билан боғланганига ишонч ҳосил қилди.

Жуда секин-аста, дўстимни безовта қилган, қайғуга солган, тез-тез рўй бериб турган қайталаш билан охири соғайиб кетдим. Дастлабки вақтларда ташқаридаги нарсаларни қандайдир ҳаловат билан кузатишга қодир бўлиб қолганим ёдимда, тўкилган барглр эса йўқ бўлганини, деразамни ёруғликдан тўсган дарахтлардан узоқроқда ёш ғунчалар очилаётганини кўрдим. Бу баҳор ғоят чиройли келди. Гўзал фасл соғайишимга жуда ҳам ёрдам берди. Шунингдек мен кўксимда қувонч ва муҳаббат ҳис-туйғулари уйғонаётганини ҳис этдим; тушқунлигим қаёққадир ғойиб бўлди ва қисқа вақт ичида аввалги ҳолимга қайтиб, яна бардам, тетик бўлиб қолдим.

— Азизим Клервал, — хитоб қилдим, — қандай олижаноб, қандай меҳрибонсан! Бутун қиш сен ўзинг истаган ўқишга бориш ўрнига мендек бетоб хонасида вақтинги ўтказдинг. Бу яхшилигингни қандай қилиб, қачон уза оламан? Бошимдан кечган кўнгилсиз воқеадан жуда катта пушаймонлик ҳис этаяпман; бироқ сен мени кечирарсан...

БЕШИНЧИ БОБ

Анри Клервал мени пиёда сайрга таклиф этди. Бажонудил рози бўлдим; сайрни ёқтирардим. Хонамга қайтиб келганимда отам йўлаган қуйидаги хатни топдим:

«Азизим Виктор, эҳтимол, сен уйга қайтишинг муддатини белгилайдиган хатни сабрсизлик билан кутгандирсан; аввалига мен сени кутиб оладиган кунни эслатиб, бир неча қатор ёзгим келди. Аммо бу бағритошлик бўлар эди ва мен бундай қилишга журъат этолмадим. Сенга ҳақиқатни ёзмай туролмайман. Оиламизда фалокат юз берди.

Ўтган пайшанба (еттинчи май)да мен, жияним ва иккита уканг Пленпалега сайр қилгани жўнадик. Оқшом илиқ ҳамда сокин эди ва биз сайримизни одатдагидан кўра кўпроқ чўздик. Биз қайтишни ўйлаганимизда алақачон кеч бўлиб қолгани; шунда биз олдимизда юрган укаларинг Уильям ва Эрнест ғойиб бўлганини билиб қолдик. Шундай қилиб, биз улар қайтгунча ўтириб дам олдик. Тез орада Эрнест келди ва укасини кўрган-кўрмаганимизни сўради; у билан ўйнаганини, Уильям бекиниш учун қочиб кетганини, уни беҳуда қидирганини, сўнгра узоқ вақт кутганини, бироқ унинг қайтиб келмаганини айтди.

Бу тушунтириш бизни ҳийла безовта қилди ва қоронғи тушгунча уни излашда давом этдик, шунда Элизабет унинг уйга қайтган бўлиши мумкинлигини тахмин қилди.

Хайҳот, Уильям уйда ҳам йўқ эди. Биз машғалалар олиб, яна қайтиб келдик; мен жажжи болам йўқолгани ва тунги шудрингдан совқотиши мумкинлигини ўйлаб, безовталанардим. Элизабет ҳам бениҳоя изтиробда қолган эди. Тонг вақти соат бешда яқиндагина яшнаётган ва соғлом бўлган севикли боламини майса устида ранги ўчиб ва ҳаракатсиз чўзилиб ётган ҳолда топдим; бўйнида қотилнинг бармоқ излари бор эди.

Уни уйга олиб бордик ва юзимдаги қаттиқ изтироб Элизабетга сирни фош этди. У болага талпинди. Аввалига унга тўсқинлик қилишга уриндим; бироқ у қайсарлик қилди ва мурда ётган хонага кириб, қурбоннинг бўйинини тезлик билан кўздан кечирди; сўнг қўлларини ёза туриб: «Ё худо! Мен азиз болажонимни ўлдирдим!» — деб хитоб қилди.

У ҳушидан кетди. Қийинчилик билан ўзига келганида фақат йиғлар, хўрсинар эди. У, ўша кеча Уильям онангнинг расми жойланган қимматбаҳо медальонни бўйнига тақиб юришни хоҳлаганини менга гапириб берди. Бу медальон ғойиб бўлган ва у, шубҳасиз, қотилни ҳаракатта ундаган эди. Гарчи қотилни тинимсиз излаган бўлсакда, ҳозир унинг ҳеч қандай изини топган эмасмиз; ammo бу уринишлар сеvimли Уильямимизни қайтариб бермайди!

Уйга қайт, азизим Виктор! Элизабетни фақатгина сен юпата оласан. У тинимсиз йиғлайди ва ўзини адолатсиз равишда Уильям ўлимининг сабабчиси ҳисоблайди; унинг сўзларидан юрагим эзилиб кетаяпти. Биз ҳаммамиз бахтсизмиз, ўғлим, бу сен учун қайтиб келишга ва юпатувчимиз бўлишга қўшимча сабаб бўла олмайдими? Онажонинг ҳам бахтсиз экан! Афсус, Виктор! Яхшики, у жажжи ўғилчасининг шафқатсиз, аянчли ўлимига гувоҳ бўлгунча яшамади. Худога шукрлар бўлсин, дейман!

Кел, Виктор! Қотилдан қасос олиш фикрини ўйламай, дардимизга малҳам ва шифо бўлгувчи меҳр-муҳаббат билан келгин. Мотамзада уйингга кел, жигарим, бироқ сени яхши кўрадиган одамларга меҳр билан ва душманларингга нафратсиз кириб келгин. Женева, 12 май, 17...

Меҳрибон ва қайғуга ботган
отанг Алфонс Франкенштейн».

Ушбу хатни ўқиётганимда юз ифодамини кузатган Клервал аввалги қувончимдан асар ҳам қолмаганини кўриб, ҳайрон бўлди. Хатни стол устига иргитдим ва қўлларим билан юзимни бекитдим.

— Азизим Франкенштейн, — хитоб қилди аламли йиғлаётганимни кўрган Анри, — наҳот сенга доимо бахтсизлик ёпирилиб келаверса? Азиз дўстим, нима рўй берибди?

Мен унга хатни ишора қилдим. Ўзим бу вақтда қаттиқ ҳаяжон билан у ёққа-бу ёққа юрардим. Машғум хабарни билгандан сўнг Клервалнинг ҳам кўзларидан ёш оқди.

— Мен сенга ҳеч қандай тасалли бера олмайман, дўстим, — деди у, — мусибатнинг олдига ожизман. Нима қилишни мўлжалалаяпсан?

— Дарҳол Женевага жўнайман. Анри, юр, сафар учун отларни сўраб келайлик.

Ташқарида Клервал бир қанча тасалли сўзларни айтишга уринди; у фақат самимий ҳамдардлик билдирди. «Бечора Уильям! — деди у. — Азиз севикли бола, у энди фаришта онаси билан ором олмакда! Уни ёш, кўркам, ширин ва қувноқлигида кўрганлар бевақт жудолиқдан йиғламай қолмайди! Аянчли ҳалок бўлиш, қотилнинг бўғишини ҳис этиш! Шундай ширин, беғуноҳ гўдакни ўлдирган қотил қанчалик шафқатсиз бўлиши мумкин? Бечора болакай! Бизда фақат битта тасалли бор; унинг яқинлари ғам-ғусса чекалпти ва йиғлаяпти, ammo у оромда. Қаттиқ азоб орқада қолди, унинг азоблари абадий тамом бўлди. Унинг нозик танаси қабрда ва у ҳеч қандай оғриқни сезмайди. У энди ҳеч кимнинг юпатишига муҳтож эмас. Биз энди бу фожеани кўриб қайгурган бахтсиз жигарларимизга ачинишимиз керак».

Биз кўчалардан шошиб кетаётганимизда Клервал айтган бу ажойиб сўзлар дилимга ўрнашиб қолди ва бу сўзларни узоқ эслаб юрдим. Отлар етиб келиши биланок шошиб фойгунга чиқдим ва дўстим билан хайрлашдим.

Сафарим жудаям ғамгин кечди. Аввалига севикли ва азобланаётган дўстларимни юпатиш ва ҳамдардлик билдиришга интилганим учун шошгим келди; бироқ қадрдон шаҳримга яқинлашганимда отлар секинроқ юришини истаб қолдим. Аламли ҳиссиётларга чидаш оғир эди. Мен ёшлигимда кўп кўрган таниш манзаралар орасидан ўтдим, бу манзараларни деярли олти йил кўрмагандим. Бу вақт давомида ҳамма нарса қанчалик ўзгарган бўлиши мумкин-а! Фақат битта тасодифий ва бахтсиз ўзгариш рўй берди; бироқ минглаб кичик сабаблар аста-секин бошқа ўзгаришларни келтириб чиқарган бўлиши мумкин, гарчи улар оҳистароқ юз берган бўлса-да, аҳамияти камроқ эмас эди.

Шундай оғир кайфиятда Лозаннада икки кун турдим. Кўлни томоша қилдим: унинг сувлари сокин эди; атрофдаги ҳамма нарса осуда эди; қорли тоғлар — «табиат

кошоналари» ўзгармаган эди. Аста-секин сокинлик ва осмоннинг улуввор гўзаллигидан ўзимга келдим ва Женева томон сафаримни давом эттирдим.

Йўл Женева кўлининг соҳили бўйлаб ўтарди, у қадрдон шахримга яқинлашганим сари торайиб борди. Мен Юра тоғларининг қорамтир ёнбағирларини ва Монбланнинг ёрқин чўққисини кўрдим. Мен ёш бола каби йиғлаб юбордим. «Қадрдон тоғлар! О, гўзал кўлим! Саргардонинингни қандай қутляяпсан? Чўққиларинг порлоқ, осмон ва кўл кўм-кўк ҳамда сокин. Бу манзаралар тинчликни каромат қиляптими ёки бебахтлигим устидан куляяптими?»

Йўга яқинроқ келганим сари қайғу ва хавотир мени яна чулғаб олди. Тун ҳам атрофга соясини ташлади. Қорамтир тоғларни зўрға кўролганимда, ўзимни янада кўпроқ бахтсиз сездим. Бу тун манзараси кулфатнинг улкан ва ёвуз кўринишига ўхшарди ва мен инсонлар орасида энг бахтсиз бўлиш учун дунёга келганимни англай бошладим. Афсус! Мудҳиш башоратим тўғри чиқди. Фақат бир нарсада адашдим. Мен тасаввур қилган ва кўрққан бутун азоб-уқубатларга чидайман, деб ўйлабман. Кейин келадиган даҳшатли азобларнинг юздан бир қисмини ҳам кўз олдимга келтирмаган эканман.

Женева атрофига етганимда бутунлай қоронғулик тушганди; шаҳар дарвозалари аллақачон бекитилганди. Тунни шаҳардан икки чақирим узоқда жойлашган Сешерон қишлоғида ўтказишга мажбур бўлдим. Осмон тиниқ эди; дам олгим келмагани учун бечора Уильям ўлдирилган жойга боришга қарор қилдим. Шаҳар орқали юролмаганимдан, Пленпалега етиш учун қайиқда кўлни кесиб ўтишга мажбур бўлдим. Бу қисқа саёҳат давомида Монблан чўққисида ўйнаётган чақмоқларни энг чиройли шаклларида кўрдим. Афтидан момақалдирик яқинлашарди; ерга тушгандан сўнг унинг қандай кечишини кузата олишим учун пастроқ чўққига чиқдим. Яшин яқинлашиб келарди; осмонни булут қоплаганди ва тез орада йирик томчилаб ёғаётган ёмғирни ҳис этдим, бироқ у шиддат билан кучаярди.

Гарчи қоронғулик ва қора булут дақиқа сайин қуюқлашиб бораверсада, ўрнимдан турдим ва юришда давом этдим, сўнгра бошим тепасида даҳшатли гулдурос билан момақалдирик портлади. Гулдурос Салэвдан, Юра тоғларидан ва Савой Алпларидан акс-садо берди. Чақмоқнинг ёрқин чақнашлари кўзларимни қамаштириб юборди ва кўлни кенг алангали йўлга ўхшаб ёриштириб юборди; шундан сўнг, кўзларим аввалги чақнашдан ўзига келгунича бир лаҳза ҳаммаёқ қоп-қоронғи бўлиб кўринди. Швейцарияда тез-тез бўлиб турадиган чақмоқ осмоннинг турли бурчакларида бирдан пайдо бўлди. Энг кучли чақмоқ худди шаҳарнинг шимол томонида, кўлнинг Белрив буруни ва Колэ қишлоғи орасига етган қисми ортида туриб қолди. Бошқа бир чақмоқ Юра тоғларини кучсиз чақнашлар билан ёритиб юборди; бошқаси эса кўлнинг шарқидаги ўткир чўққили Мўл тоғини ёритиб турди.

Шундай ажойиб ва даҳшатли бўронни томоша қилиб, шошқин қадамлар билан санғиб юрдим. Осмондаги бундай виқорли жанг манзараси қалбимни юксалтириб юборди; мен кўлларимни мушт қилиб қичқирдим: «Уильям, фариштагинам! Бу сенинг дафн маросиминг, бу сенинг мотам куйингдир!»

Бу сўзларни айтиб бўлишим биланок, мен қоронғилик орасида яқинимдаги дарахтлар орқасидан яшириниб келаётган гавдани кўриб қолдим; нигоҳимни унда тўхташиб, диққат билан тикилиб қараб турдим: мен адашмагандим. Чақмоқ чақнаши гавдани ёритиб юборди ва унинг шаклини менга аниқ кўрсатди; улкан бўйи ва одамзодга номуносиб жудаям жирканч кўринишининг майиб-майриқлигидан у — мен ҳаёт ато этган жирканч махлуқ эканлигини ўша заҳотиёқ англадим. Бу ерда у нима қилаётганди? У (бу фикрдан сесканиб кетдим) укамнинг қотили эмасми? Бу фикр хаёлимдан ўтиши биланок, унинг ҳақиқатлигига ишонч ҳосил қилдим; тишларим тақиллаб кетди ва мен мадад учун дарахтга суянишга мажбур бўлдим. Гавда ёнимдан тезлик билан ўтиб кетди ва мен уни зулмат қаърида йўқотиб қўйдим. Инсон кўринишидаги бошқа ҳеч ким ўша ажойиб болакайни ҳалок қила олмасди. У қотил эди! Мен бундан шубҳаланмасдим. Фикрнинг оддий эканлиги ҳодисанинг шубҳасиз исботи эди. Мен махлуқни таъқиб этишни ўйладим; бироқ бу фойдасиз эди, негаки бошқа бир чақмоқ чақнади-да мен унинг жанубда, Пленпале билан чегарадош бандликда, Мон-Салэвнинг деярли тикка ёнбағрининг қоялари орасида осилиб турганини кўрдим. У тез орада чўққига чиқиб, ғойиб бўлди.

Бир зум қотиб қолдим. Момақалдирик тамом бўлди; бироқ ёмғир ҳалиям ёвар ва борлиқ кўз кўрмайдиган қоронғуликка чўмганди. Мен хаёлан ҳозирча унутишга интиланг ҳодисаларга тез-тез қайтардим: мавжудотни ярагишдаги муваффақиятларимнинг ҳамма босқичлари; бетоблик тўшагим ёнида ўз қўлларим билан яратган махлуқнинг жонланиб, ўрnidан туриши, унинг қочиб кетиши. У ҳаётга келган биринчи туздан сўнг ҳозир деярли икки йил ўтди: бу унинг биринчи жиноятимикан? Ҳайҳот! Мен қотиллик ва қондан роҳатланувчи бир бахтсизни оламга эркин қўйиб юбордим. Ахир у эмасми укамни ўлдирган қотил?

Мен очик ҳавода совқотиб, нам еб ўтказган кечанинг қолган қисми мобайнида кечирган азоб-уқубатни ҳеч ким тасаввур қила олмайди. Аммо мен табиат даҳшатларини сезмадим; тасаввурим кулфат ва ночорлик манзаралари билан банд эди. Мен инсоният орасига ташлаган ва у энди амалга оширган қотиллик сингари даҳшатли мақсадларни бажариш учун қувват ва куч билан таъминлаган мавжудотни деярли ўз золимлигим деб ўйладим. Бошимга бало-офатлар келтирадиган махлуқни қабрдан чиқариб одамлар орасига қўйиб юборишга йўл қўйганим ва ўзимга азиз бўлган ҳамма нарсани яқсон қилишга мажбур бўлганимни ўйладим.

Кун ёришди: мен шаҳар томонга йўл олдим. Дарвозалар очилди ва мен отамнинг уйига шошдим. Менинг биринчи фикрим қотил ҳақида гапириб бериш ва дарҳол қилиниши керак бўлган излаш ишлари эди. Аммо отамга, яқинларимга сўзлаб беришим керак бўлган тарихимни ўйлаганимда иккиланиб қолдим. Ўзим яратган ва ҳаёт ато этган мавжудот чиқиб бўлмайдиган тоғлар орасида мен билан тўқнашди. Мен мавжудотимни яратган бир вақтда йўлиққан асаб қўзғалишини ҳам эсладим ва мавжудот ҳақида гапирсам, яқинларим учун ўта ғайритабиий, алаҳсирашга ўхшаши мумкин эди. Агар бирон киши шундай ҳикояни менга сўзлаб берса, бунга телбалик алаҳсираши деб қарашимни яхши билардим. Бундан ташқари, мабодо менинг ҳикоямга ишонганларида ҳам, уни қидирганларида ҳам ғаройиб мавжудот осонлик билан тутқич берармиди? Мон-Салэв чўққиси ёнбағирларига чиқа оладиган мавжудотни ким ҳам тута оларди? Шуларнинг ҳаммасини ўйлаб кўриб, бу ҳақда индамай юришга қарор қилдим.

Отамнинг уйига кириб борганимда эрталаб соат беш эди. Хизматкорларга ҳеч кимни безовта қилмасликни айтдим ва уларнинг одатдаги уйғониш соатини кутиш учун кутубхонага кирдим.

Олти йил худди тушдек, фақатгина битта ювилмас доғ учун ўтди-кетди ва мен Инголштадга жўнашимдан аввал отамни сўнгги марта кучоғимга олган худди ўша жойда турардим. Суюкли ва муҳтарам отам! У бахтимга ҳалиям ҳаёт эди. Мен камин устида турган онамнинг суратига тикилдим. Бу отамнинг илтимосига биноан чизилган расм бўлиб, ўлган отасининг тобути ёнида тиз чўкиб турган алам азобидаги Каролина Бофорни тасвирларди. Унинг кийими оддий, юзлари эса оппоқ эди. Бироқ бу расмда афсус-надомат ҳиссига зўрға йўл берувчи олижаноблик ва гўзалик муҳити бор эди. Бу суратдан пастроқда Уильямнинг кичкина расми бор эди; мен назар солганимда кўз ёшларимни тиёлмадим. Мен шу йўсинда машғул бўлиб турганимда, Эрнест кириб келди: у келганим ҳақида эшитган ва мен билан кўришгани шошган. У мени кўриб, изтиробли қувончини билдирди.

— Хуш келибсан, азизим Виктор, — деди. — Эҳ! Мен сенинг уч ой муқаддам келишингни хоҳлардим ва ўшанда сен ҳаммамизни хурсанд ва бахтиёр кўрардинг! Сен ҳозир бизнинг олдимизга ҳеч нарса енгиллаштира олмайдиган бахтсизликни баҳам кўргани келдинг; шунингдек, мен бунга умид қиламан, сенинг борлигинг бахтсиз отамизга оз бўлса-да далда беради. Бечора Элизабет ўз-ўзини айблаб, беҳуда ўзига азоб берапти. Уильям! У эркатойимиз ва ифтихоримиз эди!

Укам кўз ёшларини тўхтатолмасди. Хонадонимизда ўлим шарпаси кезиб юрган-дек, этим азобдан жимирлаб кетди. Аввал мен уйдагиларнинг бахтсизлигини фақат тасаввур қилгандим; уйга келиб кўрганларим эса ўйлаганимдан ҳам даҳшатироқ бўлиб чиқди. Мен Эрнестга тасали беришга уриндим; отам ва Элизабет ҳақида янада батафсилроқ сўраб-суриштирдим.

— У ҳаммадан ҳам кўпроқ тасалига муҳтож, — деди Эрнест, — у укамнинг ўлимида ўзини айбдор деб, азоб ўтида қовуриляпти. Ўзини энг бахтсиз одам, деб ҳис этаяпти. Аммо қотил топилгандан бери...

— Қотил топилгандан бери! О, буюк танграм! Бу қандай бўлиши мумкин? Ким уни ушлай одди? Бу мумкин эмас; бир одам шамолни қувиб етишга ёки тоғ кўчкисини чўп билан тўхтатишга уриниб кўрган экан. Ахир мен уни кўрдим; у ўтган тунда эркин эди!

— Мен нимани кўзда тутаётганингни тушунмаяпман, — ҳайрон бўлган оҳангда жавоб берди укам. — Аммо биз қилган ихтиро бизни янада бахтсизроқ қилмоқда. Ҳеч ким аввалига бунга ишона олмади; ҳатто ҳозир ҳам. Ҳамма нарса ойдинлигига қарамай, Элизабетни сира ишонтириб бўлмайди. Албатта, шундай назокатли ва бутун оилани севган Жюстина Морис тўсатдан шундай даҳшатли, шундай қўрқинчли жиноятга қобил деб ким ишона олади?

— Жюстина Морис! Бечора, бечора қизча, у айбланыптими ҳали? Бироқ бу адолатсизлик-ку? Ҳеч ким бунга ишонмайди, шундай эмасми, Эрнест?

— Аввалига ҳеч ким бунга ишонмади; бироқ бизни деярли ишонтиришга мажбур этган баъзи бир ҳоллар аниқланди; унинг ўзини тутиши ғалати бўлдики, агар бу исботларнинг яққоллигига куч берса, бу куч шубҳага ҳеч қандай ўрин қолдирмайди,

деб кўрқаман. Бугун уни суд қилишади ва ўшанда сен ҳамма нарсани эшитиб оласан.

У, бечора Уильям ўлими аниқланган тонгда Жюстина бетоб бўлиб, бир неча кунлар тўшагига боғланиб қолганини айтди. Бу орада хизматкорлардан бири қотиллик кечасида у кийган кўйлакни текшира туриб, унинг чўнтагидан қотилни қизиқтириши мумкин бўлган онаминг расмини топиб олибди. Хизматкор уни дарҳол бошқа биродарига кўрсатибди, у эса оиладагиларнинг бирортасига ҳам бир сўз айтмасдан судьянинг олдига борибди. Судья кўрсатмасига мувофиқ Жюстина қамоққа олинди. Далил билан айбланган бечора қизча бу гумонни жудаям хижолат чекиб маъқуллайди.

Бу ғалати ҳикоя эди, бироқ у мени ишонтиролмасди. Мен жиддий тарзда жавоб қайтардим:

— Ҳаммангиз янглишяпсиз: мен биламан қотилни. Жюстина, бечора, бояқиш Жюстина бегуноҳ.

Шу дақиқада хонага отам кирди. Мен унинг чеҳрасида оғир бахтсизлик соясини кўрдим, бироқ у мени бардам қарши олишга уринди; биз қайғули саломлашар эканмиз, агар Эрнест хитоб қилаганида, кулфатимиздан бошқа бирор бир мавзунини бошлай олмасдик.

— Ё худойим! — деди у. — Виктор бечора Уильямнинг қотили ким эканлигини биламан деяпти.

— Бахтга қарши, биз ҳам биламиз, — жавоб қайтарди отам. — Ростини айтсам, мен шундай яхши одамда шунчалик кўп ёмонлик ва ношукурликни топгандан кўра умр бўйи гофил юрганам яхшироқ эди.

— Азиз отам, сиз янглишяпсиз, Жюстина бегуноҳ.

— Агар у бегуноҳ бўлса, унинг айбдор сифатида азоб чекишига худо йўл қўймайди. Бугун суд бўлади ва умид қиламан, сидқидилдан умид қиламанки, у оқланади.

Бу сўзлар мени сал хотиржам қилди. Жюстина ва албатта, ҳар қандай инсон бу қотилликда бегуноҳ эканлигига ишонардим.

Тез орада олдимизга Элизабет чиқди. Мен сўнги марта кўрганымдан бери вақт уни ўзгартириб юборибди; унинг болалик йилларидаги ҳусни янада гўзаллашибди. Унда ўша-ўша самимийлик, ўша-ўша назокат бор эди. У менга улкан меҳр билан боқиб саломлашди.

— Сизнинг келишингиз, азиз амакиваччам, — деди у, — дилимни умид билан тўлдирмоқда. Эҳтимол, менинг бечора, бегуноҳ Жюстинамни оқлаш учун баъзи далиллар топарсиз. Афсус! Агар у жиноятда айбланса, унда ким омон қолади? Албатта, унинг бегуноҳлигига ўзимга ишонгандек ишонаман. Бахтсизлигимиз биз учун икки баравар оғир; биз нафақат севикли азиз боламинини йўқотдик, балки яна мен чин юракдан севадиган бу бечора қизча ҳатто янада мудҳиш тақдир туфайли биздан ажралиши мумкин. Агар у жазоланса, мен умр бўйи қайғуда ўтаман. Аммо у жазоланмайди, ишончим комил, жазоланмайди; ўшанда мен яна бахтли бўламан, ҳатто кичкина Уильямнинг қайғули ўлиmidан кейин ҳам.

— У бегуноҳ, менинг Элизабетим, — дедим мен, — бу исботланади ҳам; ҳеч нарсадан кўрқма, балки унинг оқлинишига ишонавер, руҳинг бардам бўлишига имкон бергин.

— Қандай олижаноб ва ҳимматлисиз! Одамлар ҳалиям уни айбдор, деб гумон қилишяпти, қизчанинг қотил эмаслигини билганим учун бу айблов мени гангитиб қўйди; ҳамма ҳалиям уни айблаётганини кўриш мени умидсиз ва маъюс қиляпти.

У йиғлаб юборди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Суд бошланиши керак бўлган соат ўн биргача қайғули дамларни бошдан кечирдик. Отам ва оиланинг қолган аъзолари гувоҳлар сифатида ҳозир бўлишга мажбур эдилар, мен эса уларни суд залига кузатиб бордим. Бугун шу бебахт масхараомуз «одил» судлов давомида ҳақиқий қийноқларни ҳис этдим. Менинг ҳар балоларга қизиқшим ва ноқонуий ихтироларим оқибати ўзим учун азиз икки ажойиб инсоннинг ўлимига сабаб бўлганини билиш жуда оғир эди: бири Уильям — бегубор, қувониб, самимий боқувчи болакай; бошқа азиз одамимиз — Жюстинани эса даҳшатли ва шармандали қатл маросими кутарди. Жюстина иззат-ҳурматга муносиб ва бахт ваъда қилувчи фазилатлар соҳибаси эди: энди ҳаммаси шармандаларча ўлим билан тугайди ва шуларнинг барчасига мен сабабчиман! Жюстинага тўнқалган жиноятда мен ўзимни минг марта айбдор, деб тан олишим мумкин эди; аммо жиноят амалга оширилган вақтда мен йўқ эдим, шунинг учун айбдорман, деб судга мурожаат қилсам, мени ақлдан озган деб ўйлашарди ва бу ҳаракатим мен туфайли азоб чекаётган Жюстинани оқлай олмасди.

Жюстина ўзини дадил тутарди. У мотам либосида эди: ҳар доим ёқимли чехрасини қайғу изгироби янада нафис қилиб кўрсатарди. Яна у бегуноҳлигига ишончи комил кўринарди. Гарчи минглаб одамлар унга нафрат билан тикилганида ҳам у сесканмади. Бошқа вақтда унинг гўзал чехраси минглаб одамларда хайрихоҳлик уйротарди, ҳозир эса уни даҳшатли жиноят содир қилган, деб тасаввур этишгани учун бу хайрихоҳликка йўл йўқ эди.

Суд бошланди: қораловчи Жюстинага нисбатан айбни эълон қилгандан сўнг бир неча гувоҳлар чақирилди. Бир қанча ғалати далиллар унга қарши эди, бу эса унинг бегуноҳлигига шубҳа уйғотганди. Аслида унинг бегуноҳлигини фақат мен далиллай олардим. У қотиллик содир этилган бутун тун давомида уйдан ташқарида эди ва кейинчалик ўлдирилган боланинг жасади топилган жой яқинига келиб қолганди. Тонгда уни бир савдогар аёл кўрибди. Аёл ундан бу ерда нима қилиб юрганини сўрабди; бироқ у жуда ғалати қарабди ва фақат хижолатомуз, гаранг қолда жавоб қайтарибди. У соат саккизга яқин уйига қайтибди. Жюстинадан тунни қаерда ўтказганини суриштиришганида, у болани кутганини айтибди ва у ҳақда бирор хабар эшитмадингизми? — дея ҳаяжон билан сўрабди. Жасадни кўрганида у кучли талвасага тушибди ва бир неча кунлар давомида тўшақдан турмабди. Шунда хизматкор унинг чўнтагидан топиб олган расм кўрсатилди; сўнгра Элизабет титраган овоз билан бу қотилликдан бир соат аввал бола йўқотиб қўйган ва ўз қўли билан унинг бўйнига таққан худди ўша расм эканлигини айтганида суд хонаси ваҳимали ва дарғазаб шивир-шивирларга тўлди.

Жюстинага ўзини ҳимоя қилиш учун сўз берилди. Ишни кўриш жараёнида у бошқача бўлиб қолганди. Унинг қиёфаси энди ажабланиш ва кўржувни ифодаларди. У вақти-вақти билан кўз ёшларини аранг тўхтатиб турарди; бироқ сўз берилганида, у барча кучини тўплади ва гарчи тутилиб-тутилиб бўлса ҳам, тушунарли қилиб сўзлай бошлади.

— Худо кўриб турибди, — деди у, — менинг ҳеч қандай айбим йўқ. Аммо ишонтиришларимнинг ўзи етарли эмаслигини тушуниб турибман. Менга қарши гувоҳлик бераётган далилларни оддийгина тушунтириб бермоқчиман. Эҳтимол, ҳакамлар менинг аввалги ҳаётимни била туриб, ҳозир ўзларига шубҳали ва ғалати кўринаётган ҳамма нарсаларни тўғри изоҳлаб беришар.

У қотиллик арафасидаги тунни Женева яқинида жойлашган Шэн кишлоғидаги холасининг уйда Элизабетнинг рухсати билан ўтказганини сўзлаб берди. У ердан чамаси соат тўққизда қайтаётиб, бир одамни учратибди. У одам эса Жюстинадан, йўқолиб қолган бир болани кўрмадингизми? — деб сўрабди. Бу гапдан Жюстина қаттиқ ҳаяжонга тушибди ва бир неча соат болани излабди. Шу вақт ичида шаҳар дарвозалари ёпилибди ва у туннинг қолган қисмини таниш одамларнинг уйи биқинидаги бир саройда ўтказишга мажбур бўлибди, негаки уй эгаларини уйғотишдан уялибди. У деярли мижа қоқмай чиқибди ва фақат тонга яқин кўзи илинибди. Сўнг қандайдир қадамлар товушидан уйғониб кетибди. Кун ёришиб бўлган экан. Жюстина саройдан чиқиб, яна болани излашга тушибди. У кейинчалик тасодифан жасад топилган жой яқинига бориб қолган. Ёнидан ўтиб кетаётган баққол аёл ундан нималарнидир сўраган вақтда у ҳақиқатан ҳам довдираган бўлиши мумкин, аммо у аслида тунни уйқусиз ўтказган ва бечора Уильям учун хавотирлангани туфайли гангиб турган эди. Суврат ҳақида эса Жюстина ҳеч нарса дея олмади.

— Биладан, — деб давом этди бахтсиз киз, — бу далил мен учун ҳалокатли. Аммо бу расм қандай қилиб чўнтагимга тушиб қолганини тушунтириб беролмайман, фақат тахмин қила оламан. Аммо бу хусусда ҳам бошим қотиб қолаяпти. Билишимча, менинг ҳеч қандай душманларим йўқ. Бирор бир одам мени шунчаки, бемаъни тарзда ҳалок қилишни исташи мумкин эмас-ку, ахир! Эҳтимол, расми менга қотил яширинча ташлаб кетгандир? Аммо қачон у бунга улгурдйкин? Агар бу қотилнинг иши бўлса, қимматбаҳо буюмдан ўша заҳотиёқ ажралиш учун уни ўғирлаб нима қиларди?

Гарчи мен ҳеч нарсага умид қилмасам-да, ўзимни ҳакамлар қўлига топшираман. Агар мумкин бўлса, шу воқеаларни кўрган гувоҳларни сўроқ қилишсин. Агар уларнинг кўрсатмаларидан кейин ҳам мени шундай ёвузликка қодир, деб ҳисоблангиз, мени суд қилишаверсин. Аммо, руҳим халос бўлиши ҳаққи онт ичаманки, мен бегуноҳман.

Уни кўп йиллар билган бир неча гувоҳни сўроқ қилишди; улар Жюстина ҳақида яхши фикрлар билдиришди, бироқ юраклари дов бермасдан ва хоҳлар-хоҳламай сўзлардилар, — эҳтимол, унинг тахмин қилинаётган жиноятдан жирканиш туфайли бўлса керак. Айбланувчининг сўнги умиди — покиза шаъни барбод бўлиш арафасида эканлигини кўриб, қаттиқ ҳаяжонланган Элизабет сўз сўради.

— Мен бахтсиз қизинг қариндошиман, — деди у, — унинг опасидек бўлиб

қолганман, чунки мен у билан бир уйда ўсиб-улгайганман ва у турилганидан буён, ҳатто ундан аввал ҳам ўша уйда яшаганман. Шу сабабли бу ерда чиқиб сўзлашимга эътироз билдиришингиз мумкин. Аммо мен одам ўзининг сохта дўстлари туфайли ҳалок бўлиши мумкинлигини кўриб турибман. Менга судланувчи ҳақида нималарни билишимни сўзлашга ижозат берсангиз. Мен Жюстинани яхши биламан. У билан бир уйда беш йил яшадим. Шу вақт давомида у менга жуда ювош ва беозор қизалоқ бўлиб кўринар эди. У менинг холам, Франкенштейн хонимга то вафотига қадар катта гамхўрлик ва муҳаббат билан қараб турган, кейин эса узоқ ва оғир бетоб бўлган ўз онасига ҳам жуда яхши қараган. У азиз одамларига шунчалик ўзини фидо қилар эдики, уни билган ҳамма одамлар бунга қойил қоларди. Шундан сўнг, Жюстина амакимнинг уйда яшади ва уни у ерда ҳамма яхши кўрарди. У ҳалок бўлган бола-кайимизга жудаям ўрганиб қолганди ва унга худди энг меҳрибон онаизордек муомала қиларди. Мен иккиланмай шуни таъкидлайманки, унга қарши бўлган ҳамма далилларга қарамай, бу қизнинг бегуноҳлигига қаттиқ ишонаман. Унинг жиноят қилиши учун ҳеч қандай важ йўқ, асосий далил бўлиб чиққан буюмга келсак, уни Жюстинага ўзи хоҳлаган заҳотиёқ бажонидил берган бўлардим — уни шунчалик қадрлайман ва ҳурмат қиламан.

Ўтирганлар Элизабетнинг оддий ва ишонарли гапларига хайрихоҳлик билдириб, шивир-шивирни яна бошладилар. Аммо бу хайрихоҳлик Элизабетга қаратилган эди, Жюстинани эса ношукур деб ўйлашиб, бадтар ёмон кўриб қолишди. Элизабет сўзлаган вақтда у йиғлаб ўтирди, аммо лом-лим демади. Мен эса суд охиригача сўз билан ифодалаб бўлмайдиган азобларни бошдан кечирдим. Ахир судланувчининг бегуноҳлигига ишонардим, уни билардим. Наҳотки укамни ўлдирган иблис (бу унинг иши эканига заррача шубҳа қилмасдим) мудҳиш эрмагини давом эттирган ва бахтсиз қизни жирканч ўлимга маҳкум этган бўлса? Бундай даҳшатли аҳволга чидашга қурбим етмади: йирилганлар менинг бахтсиз қурбонимга ҳукм чиқарганини ва бунга ҳакамлар ҳам унаганини кўриб, ночор аҳволда суд залидан югуриб чиқдим. Мен айбланувчининг ўзидан ҳам кўпроқ азоб чекардим — унга ўз бегуноҳлиги ҳақидаги фикр қувват берарди, мени эса виждон азоби беаёв қийнарди.

Тунни чексиз қайғуда ўтказдим. Эрталаб судга бордим: лабларим ва томоғим қуруқшаб қолганди. Машғум саволни сўрашга юрагим бетламади. Бироқ, бу ердагилар мени танишарди. Суд хизматчиси келишим сабабини пайқайди. Ҳукм чиқариш учун қуръа ташланганди; ташланган шарлар барчаси қора эди ва Жюстина ўлимга ҳукм этилганди.

Мен ўшанда дилимни ўртаган туйғуларимни тасвирлашга ожизман. Аввалига мени кўрқув ҳисси чулғаб олди. Ўшанда дилимда оғир тош бўлиб ётган қайғули тушқунликни сўз билан ифодалашнинг иложи йўқ. Мен мурожаат қилган хизматчи: «Жюстина алақачон ўз айбига иқрор бўлган. Аслида бу иқрорга ҳожат ҳам йўқ эди, барча далиллар қизалоқнинг қотиллигини равшан кўрсатиб турганди. Ҳар ҳолда иқрор бўлганига хурсанд бўлдим, чунки ҳеч бир ҳакам ишора қилувчи далилларгагина таяниб маҳкумни жазолашни ёқтирмайди», — деб қўшимча қилди.

Бу ғалати ва қутилмаган хабар эди. У нимани англайди? Наҳотки, бечора қизни иқрор бўлишга мажбуран кўндиришган? Агар мен ҳақиқий қотил, деб Сунъий одамдан шубҳаланаётганимни айтсам, мени телбага чиқаришган бўларди. Эҳтимол, мен чиндан ҳам телбадирман? Уйга қайтишга шошдим, чунки Элизабет тоқатсизлик билан ишнинг оқибатини кутаётган эди.

Мен унга шундай дедим: «Синглим, оқибат худди сен кутгандек бўлди. Ҳакамлар ҳеч ким жазодан қутулиб қолмаслиги учун ўнга бегуноҳни жазолашни афзал кўришади. Аммо Жюстина айбига иқрор бўлибди».

Бу хабар бечора Элизабет учун даҳшатли зарба бўлди. «Хайҳот! — деди у. — Наҳотки, бу дунёда яхши одам деб ўйлаб юрганимиз ҳам ёвуз бўлиб чиқса? Ўз синглимдек севган ва ҳурмат қилган Жюстина наҳотки хиёнат қилиш учунгина бегубор жилмайишлари билан бизни алдаган бўлса? Унинг меҳрибон кўзлари қандай бўлмасин золимлик ёки гуноҳдан жуда узоқ кўринарди-ку? Қотилликка қўли қандай борди экан?»

Кейин тез орада бечора қурбон Элизабетни кўришга хоҳиш билдирганини эшитдик. Отам Элизабетнинг қамоққа боришини хоҳламади.

— Ҳа, — деди Элизабет, — гарчи Жюстина айбдор бўлса ҳам бораман. Сен эса, Виктор, менга ҳамроҳ бўласан. Ёлғиз ўзим бора олмайман.

Бу ташриф мен учун азобли эди, бироқ мен Элизабетга эътироз билдира олмадим. Биз зимистон қамоқхонага кирдик ва Жюстина қандайдир похол устида бир бурчақда ўтирганини кўрдик. У қўллари кишанланган ҳолда, бошини тиззаларига қўйганча ором оларди. У кирганимизни кўриб, ўрнидан турди. Аччиқ кўз ёшлари билан ўзини Элизабетнинг оёқлари остига ташлади. Элизабет ҳам йиғлаб юборди.

— Ох, Жюстина! — деди у. — Нега мени сўнги тасаллимдан айирдинг? Мен бегуноҳлигинга умид қилгандим: гарчи укам ўлганига бир бор бахтсиз бўлсам ҳам, сен бу ишни қилганингни эшитиб, ўзимни янада бахтсиз ҳис этаяпман, кўзларимга олам қоронғу бўлиб кетди.

— Наҳотки сиз ҳам мени шу ёвузликни қила олади, деб ўйласангиз? Душманларим билан бирга мени гумдон қилишга, қотил деб айблашга сиз ҳам иштиёқманми? — Жюстинанинг овози йиғидан бўғилиб қолганди.

— Тур, бечора қизчам, — деди Элизабет, — агар бегуноҳ бўлсанг, нега тиз чўкасан? Мен душманларингдан бири эмасман; ўзинг айбинга иқроор бўлганингни эшитишга қадар ҳар қандай далилларга қарамай, бегуноҳлигинга ишонган эдим. Мана, ўша хабар ёлгон, деяпсан. Азизим Жюстина, хотиржам бўлгинки, сенга ишончимни иқроорингдан ўзга ҳеч нарса сўндира олмайди.

— Ҳа, шундай, аммо ёлгон иқроор бўлдим. Мени руҳоний иқроор бўлсанг, гуноҳдан қутуласан, иқроор бўл! — деб, мажбур қилди. Бироқ энди ўша ёлгон иқроорим қолган ҳамма айбларимдан ҳам қаттиқроқ қалбимни тирнаяпти. О, тангрим, мени афв эт! Маҳкум этилганимдан сўнг бир пайт руҳоний келиб тавба-тазарру қил! — деб туриб олди. У, ҳадеб мени ёвуз, қотилсан, дея такроорлайвергач, ўзим ҳам бу гапга ишона бошладим. Агар терс гапиришни давом эттираверсанг, сўнги нафасингда черков сени оқ қилади (сендан юз ўтиради) ва сен дўзах оловларида ёнасан! — деб дўқ-пўписа қилди. Азиз бекам, бу дунёда ҳеч кимим йўқ; ҳамма мени иснод ва лаънатга маҳкум этилган бахтиқаро ҳисоблаяпти. Мен нима ҳам қила олардим? Чорасиз дақиқада ёлгонга қўшилдим; энди мен чиндан ҳам бахтиқароман.

У йиғлаб юборди, сўнгра давом этди:

— Азиз бекам, диёнатли холангиз шунчалик ҳурмат қилган ва сиз севган Жюстинангиз шайтоннинг ўзидан бошқа ҳеч ким содир эта олмайдиган жиноятга қодир мавжудот, деб ишонишингиз мен учун нақадар даҳшатли! Азиз Уильям! Маъсум, фаришта болакай! Ҳаммамиз бахтиёрликка эришадиган осмони фалақда сени тез орада яна кўраман; бу ерда бадном бўлиб, шармандали ўлим топсам-да, Худо менинг бегуноҳлигимни билиши менга тасалли беради.

— Ох, Жюстина! Сендан бир дақиқага шубҳаланганим учун мени кечир. Нега қилмаган ишинга иқроор бўлдинг? Азиз қизча, кўп қайғурма. Кўрқма, бегуноҳлигингни ҳаммага айтаман, мен буни исбот қилмасдан қўймайман. Душманларингнинг тор юракларини кўз ёшларим ва илтижоларим билан эритиб юбораман. Сен ўлмайсан! Болаликдан дўстим, дугонам, синглим, дорга осилиб ўлишинг мумкин эмас! Йўқ, йўқ! Бундай даҳшатли бахтсизликка ҳеч қачон чидолмайман.

Жюстина ғамгин бош силкитди.

— Мен ўлимдан кўрқмайман, — деди у, — азоблар ўтиб кетди. Худойим қувват бераяпти ва энг оғир қийноққа ҳам чидаш учун жасорат бермоқда. Мен қайғули ва шафқатсиз дунёни тарк этаяпман; агар сизлар мени адолатсиз жазоланган бир инсон сифатида эсласангиз ва менинг бегуноҳлигимни билсангиз — тақдиримдан розиман. Азиз бекам, тақдирини азал бизга нималарни раво кўрса, барчасига ризо бўлайлик!

Бу суҳбат давомида қамоқ хонасининг бир бурчагида қисиниб турдим. Ҳатто эртага ҳаёт ва ўлим орасидаги даҳшатли чегарадан ўтишга мажбур бахтиқаро маҳкума ҳам мен ҳис этган даҳшатли азобни тасаввур қилолмасди. Изгирубдан тишларимни ғижирлатдим ва ичимдан чиқмоқчи бўлган нидони бостириб, тишимни тишимга босдим. Тишларим ғижирлаганини эшитиб қолган Жюстина сакраб турди. Кимлигимни кўрганидан сўнг менга яқин келди ва деди:

— Қадрли сэр, оддимга келиб, қатта илтифот кўрсатдингиз; умид қиламанки, сиз мени қотил деб ўйламангангиз керак.

Мен жавоб бера олмадим.

— Йўқ, Жюстина, — деди Элизабет, — гуноҳинг йўқлигига мендан ҳам кўпроқ унинг ишончи комил. Ҳатто айбга иқроор бўлганингни эшитганимизда ҳам у бунга ишонмади.

— Мен сиздан самимий миннатдорман, — деди Жюстина. — Сўнги лаҳзаларда мени яхши деб ўйлаган одамларга самимий ташаккур! Мен каби бахтиқарога нисбатан бошқаларнинг меҳрибонлиги қанчалик ёқимли! Бу бошимга тушган кулфатнинг ярмидан зиёдини йўқ қилиб юборди. Агар сиз, азиз бекам, амакиваччангиз билан бегуноҳлигимга ишонсангиз, ҳаёт билан тинчгина видолашаман.

Шу йўсинда бахтиқаро жабрдийда бошқаларга ва ўзига тасалли беришга уринди. Шубҳаси, у тилагига эришди. Аммо мен, ҳақиқий қотил, кўксимда ҳеч қандай умид ёки тасаллига йўл қўймаган, ҳеч қачон ўлмайдиган тирик қуртни сезиб турардим. Элизабет ҳамон кўз ёш тўкарди. У ҳам қизнинг бегуноҳ жазоланаётгани учун азоб-уқубат чекар, булут чиройли ойни беркитса ҳам ёрқин нурларини хиралаштира олмагандек эди. Юрагимга кучли оғриқ ва умидсизлик кириб олди; мен ўз ичимда ҳеч

қандай куч йўқота олмайдиган дўзахни яратдим. Бир қанча соат давомида биз Жюстина ёнида бўлдик ва Элизабет қийинчилик билан ундан ажралди.

— Сен билан бирга ҳалок бўлишни хоҳлардим, — хитоб қилди у, — бу бебахт дунёда мен ҳам яшай олмайман.

Жюстина сал тетиклашди, аммо шу вақтнинг ўзида у қайғули кўз ёшларини аранг тўхтатиб турарди. У Элизабетни кучоқлади ва ҳаяжон билан шундай деди:

— Алvido, азиз бекажоним, қадрдон Элизабет, сеvimли, яккаю ягона дугонам! Раҳмдил ва меҳрибон парвардигорим сизларни асрасин! Бу сизлар учун сўнгги бахтсизлик бўлсин! Бахтли умр кечиринг ва ўзгаларни ҳам бахтиёр қилинглр.

Эртаси куни Жюстина қатл этилди. Элизабетнинг юракни тилиб юборадиган фасоҳатли нутқи ҳам шафқатсиз ҳакамларнинг тошдай юрагини эритолмади. Менинг қизгин ва ғазабли норозилигим ҳам уларга заррача таъсир қилмади. Уларнинг совуқ жавобларини олганимда ва бу одамларнинг қўпол, ҳис-туйғусиз фикрларини эшитганимда айбимга иқдор бўлиш истагим лабларимда қотиб қолди. Бундай вазиятда ўзимни телба деб эълон қилишим мумкин эди, аммо бахтиқаро қурбоним устидан чиқарилган ҳукми бекор қила олмасдим. У дор остида қотиб сифатида ҳалок бўлди!

Ўз қалбимнинг қийноқлари етмагандай, Элизабетимнинг ҳам чуқур ва сўнгсиз қайғусини кўриб турардим. Элизабет чеккан азоблар учун ҳам мен айбдор эдим! Отамнинг қайғуси ва сўнгги пайтлар бахтиёр яшаётган хонадоннинг бошига келган фалокатлар — ҳаммаси лаънати қўлларимнинг иши эди! Сиз йиғламоқдасиз, эй бахтиқаролар, аммо бу сизнинг сўнгги кўз ёшларингиз эмас! Ҳали кўп қабрлар узра не-не азиз инсонларнинг кўз ёшлари тўкилади!

ЕТТИНЧИ БОБ

Яқин орада яна чексиз фожеалар бўлишини сезиб, била туриб, бунга қарши ҳеч нарса қилолмай, вақтни беҳуда ўтказиш жуда-жуда азобли эди. Умид ҳам, кўрқув ҳам менга ёрдам беролмасди. Жюстина оламдан кўз юмди; унинг безовта руҳи ором олапти; мен эса ҳаёт эдим. Томирларимда қон эркин оқарди, тушқунлик ва виждон азоби юрагимни эзар, буни ҳеч нарса йўқота олмасди.

Ақл-идроқимдаги нохуш ҳолат саломатлигимни заифлаштириб қўйди, ҳаётнинг илк синиви зарбасидан кейин ҳали тикланмаган эдим. Инсонлар юзини кўришдан қочардим; қувончли ёки самимий ҳар қандай овоз мен учун азобли эди; биргина овунчим танҳолик — чуқур, қоронғу, ўлимга ўхшаш ёлғизлик...

Отам табиатим ва одатларимда юз берган ўзгаришни оғриқ билан кузатди, сўнгра хотиржам виждони ва пок ҳаёти ҳис-туйғуларидан хулоса қилиб чиқарилган далиллар ёрдамида мени мард ва бардошли бўлишга илҳомлантириб, бошим узра тўпланган қора булутларни тарқатиб юборишга қодир жасорат уйғотишга уринди.

— Мени азоб чекмади деб ўйлайсанми, Виктор? Ҳеч ким фарзандини менчалик яхши кўрмагандир, — деркан, унинг кўзларига ёш келди. — Биз, жуда катта кулфат туфайли бахтсиз бўлган одамлар қолганларнинг бахтини асрай олишимиз — тириклар олдидаги бурчимиз эмасми? Бу айниқса сен учун виждон бурчидир.

Гарчи яхши бўлса ҳам, бу маслаҳат менинг ҳолатимга мутлақо тўғри келмасди. Агар виждон азоби ўз аччиғини ва даҳшат ўз хавотирини бошқа ҳис-туйғуларга қориштирмаганда эди, мен биринчи бўлиб кулфатимни аритган ва дўстаримга тасалли берган бўлардим. Энди эса отамга фақатгина ноумид қараш билан жавоб бера олдим ва ўзимни унинг нигоҳидан олиб қочишга уриндим.

Бу вақтда биз Бельривдаги дала-ҳовлимизга қайтдик. Бу ўзгариш мен учун салгина яхши бўлди. Женевада мунтазам равишда соат ўн бирга бонг урганида шаҳар дарвозалари ёпилар, шундан сўнг йўл ёнида қолиш мумкин эмасди. Бельривда эса эркин эдим. Кўпинча, қолган оила аъзолари уйқуға ётганида, қайиқни олардим ва сув юзида кўп соатларни ўтказардим. Баъзан, сузишга жўнаган вақтимда шамол қайиғимни юргизарди; баъзида эса, кўлнинг ўртасига эшак эшиб борганимдан сўнг қайиқни ўз ҳолига қўйиб, аянчли ўйларимга эрк берардим.

Гоҳо аччиқ-аччиқ йиғлардим ва одамларга тасалли ва бахт-саодат бера олишим учун сокинлик онгимни тиндиришини хоҳлардим. Бироқ бунинг иложи йўқ эди. Виждон азоби ақлу ҳушимдан айирган эди. Мен доимий кулфатларнинг ижодкори эдим. Мен яратган маҳлуқ қандайдир янги ёвузликни содир қилишидан ҳар куни кўрқувда яшардим. Ҳамма нарса тамом бўлмаганини ва у яна бир зўр жиноят содир этиши мумкинлигини ҳис этардим. Бу маҳлуққа бўлган нафратимни тасвишлаб бўлмайди. Уни ўйлаганимда тишларимни гижирлатардим, кўзларим ёнар ва уни йўқ қилиб юборишни қизгин хоҳлардим. Унинг жиноятлари ва жинойий мақсадлари ҳақида фикр қилганимда нафрат-ғазабим ва қасос ўти меъёрнинг ҳамма чегараларини йўқотиб

ташларди. Анд тоғ тизмасининг энг юксак чўққисига чиқиб, у жойдан жирканч махлуқни тоғ жарига қулатиб юборгим келарди. Унинг бошига ўз нафратимнинг барчасини ёғдириш ва Уильям билан Жюстинанинг ўлими учун қасос олиш учун уни излаб топиб, жолашим керак эди. Мен буни қизгин хоҳлардим.

Уйимиз мотамхонага айланди. Отамнинг саломатлиги яқинда бўлиб ўтган воқеалар даҳшати туфайли анча оғирлашди. Элизабет ғамгин, руҳи чўккан эди. У одатдаги машғулотларидан энди қувонмасди; ҳамма кўнгилхушликлар унга марҳумни таҳқирлашдек туюлар эди; у ўшанда ўйлаганидек, доимий қайғу ва кўз ёшлар шундай тарзда ҳалок қилинган ва яксон этилган бегуноҳ учун кўрсатилган ҳурмат эди. Яқиндагина у кўл киргоқларида мен билан сайр қилиб юрар ва келгуси режаларимиз ҳақида завқ-шавқ билан сўзлар, ўшанда у нақадар бахтиёр эди. Менинг шухратпарастлигим, ўзимни худо чоғлаб, янги Инсон яратишга уринишим туфайли самовот менга ёғдирган бало-офатлар Элизабетнинг ҳам кўнглини вайрон қилди.

— Азиз амакиваччам, — деди у. — Жюстина Морицнинг бебахт ўлими ҳақида ўйлаганимда дунё кўзимга қоронғу кўринади. Авваллари мен китобларда ўқиган ёки бошқалардан эшитган ёвузлик ва жиноятлари қадимгилар тўқиган кўҳна афсоналар деб ўйлар эдим; улар ҳаёлий эди ва тасаввурдан кўра тафаккурга таниш эди. Аммо энди фалокат бизнинг уйимизга келди ва одамлар менга бир-бирининг қонига ташна махлуқлар бўлиб кўринаяпти. Аммо, бу фикримда ноҳақман. Бечора қизчанинг айбдор эканига ҳамма ишонди; агар у ростдан қилган жинояти учун қатл этилган бўлса, шубҳасиз, (Таврот ва Куръон оятларига ишора — тарж.) одамзоднинг энг ёмони бўлар эди. Бир неча дона қимматбаҳо тош учун ўз валинеъмати ва дўстининг ўғлини ўлдириш ва ўзини меҳрибон қилиб кўрсатиши-чи! Мен ҳар қандай инсоннинг ўлимига кўнмаган бўлардим. Аммо Жюстина қотил эканига ишонмайман. Биламан, сеза-япман, у бегуноҳ; сен ҳам шу фикрдасан, бу эса менга тасалли беради. Афсус! Виктор, ахир ёлгон ҳақиқатга шунчалар ўхшаса, бу дунёда ким ўзини бахтли дея олади? Ўзимни гўёки жар ёқасида юраётгандек, минглаб одамлар тўпланиб, мени денгиз қаърига чўктириб юборишга уринаётгандек ҳис этаяпман. Уильям ва Жюстина ҳалок қилинди, қотил эса қочиб юрибди; у дунё бўйлаб озоқ кезаяпти ва эҳтимол, уни ҳурмат ҳам қилишаётгандир. Аммо ҳаттоки худди ўша жиноятлар учун дор остида ўлимга маҳкум этилганимда ҳам, мен бундай муттаҳамнинг ўрнида бўлишни истамас эдим.

Мен бу гапларни изтироб билан тингладим. Аслида ҳақиқий қотил мен эдим. Элизабет юзимдаги қаттиқ азобимни ўқди ва кўлимни дўстона ушлай туриб, деди:

— Азиз дўстим, ўзингни хотиржам қилишинг лозим. Бу воқеалар менга таъсирини ўтказди, бу азоб қандай оғирлигини эса худонинг ўзи билади. Бироқ мен сенчалик бахтсиз эмасман. Қиёфанга тушқунлик ва баъзан қасоскорлик ўти кўринаяпти, бу эса мени титроққа солади. Қадрли Виктор, бу мудҳиш кечинмаларни улоқтир. Умид кўзини тикиб турган атрофингдаги дўстларингни ёдда тутгин. Сени бахтли этувчи қувватни йўқотдикмикин ёки? Оҳ, ҳамон бир-биримизни яхши кўрсак — ҳамон бир-биримизга вафодор бўлсак, бу ерда, бу тинчлик ва гўзаллик ўлкасида, қадрдон юртингда ҳар бир сонияни масъуд, иззат-ҳурматда ўтказсак, оромимизни ким ҳам буза оларди?

Мен тақдирнинг бошқа ҳар қандай ҳадяси олдида нозик баҳо берган одамимнинг кўнглидан чиққан бундай сўзлар юрагимда писиб ётган шайтонни қувиб чиқаришга қуввати етармиди? Ҳатто у сўзлаган чоғида ҳам худди бир фалокатга учрайдигандек унга яқин турдим; худди шу дақиқада мендан уни ўғирлаб кетиш учун ёвуз махлуқ яқин жойда тургандек эди.

Шундай қилиб, на дўстлик ҳислари, на еру осмоннинг гўзаллиги руҳимни қайғудан халос этолди. Севги сўзлари ҳам қайғум олдида самарасиз эди. Қалбимни ҳеч қандай ҳаётбахш таъсир бузолмайдиган булут ўраб олган эди. Қандайдир бир ўтиб бўлмас чангалзорда ҳоргин судралиб бораётган, ўзига қадалган ўқни томоша қилаётган ва ўлаётган ярадор кийик — менинг тимсолим эди.

Баъзида мени маҳв этган ғамгинлик, тушқунлик билан курашар эдим: аммо баъзида завқбахш бадан машқлари ва жой ўзгартириш билан чидаб бўлмас ҳистуйғуларимдан қутулишга уринардим. Шундай ғам-ғусса орасида тўсатдан уйимни тарк этдим ва яқин Алп водийлари томонга бориб, табиат манзаралари кўркамлиги ва мангулиги қаърида ўзимни ва инсонга хос ўткинчи азобларимни унутишга уриқдим.

Оёқларим мени Шамуни водийси томон етаклаб кетди. Мен у ерга ўсмирлик чоғларимда кўп борганман. Ушандан буён, мана, олти йил ўтиб кетди: аммо ўша ёввойи, қадимий манзаралар ҳеч ҳам ўзгармаганди.

Сафаримнинг биринчи қисмини от устида ўтказдим. Сўнгра бу нотекис йўлларда ишончлироқ юра оладиган ва камроқ жароҳатланадиган хачирни ёладим. Об-ҳаво ажойиб эди: август ойининг ўрталари, Жюстинанинг ўлиmidан деяри икки ой ўтганди. Ҳамма қайғуларим бошланган ўша бахтсиз даврдан Арвэ дарасига янада ичкарироқ

кириб борганим сари қалбимдаги юк анчагина енгиллашди. Нигоҳ етмас тоғлар ва ҳар ёнимда осилиб турган қоялар орасида қутураётган дарё товуши ҳамда атрофдаги шаршаралар шовуллаши қудратли Тангри каби забардаст куч ҳақида сўзларди — мен кўрқини бас қилдим ёинки мен яратган ва бу ерда даҳшатли тусда намоён бўлган табиат ҳодисасини бошқарган Олий Тангридан бошқа ҳар қандай қудратли мавжудот олдида тиз чўкишга барҳам бердим.

Мен Пелиясе кўпригидан ўтдим, у ерда эса дарё барпо қилган дара олдимда намоён бўлди ва унинг устида турган баланд тоққа чиқа бошладим. Сўнг тез орада Шамуни водийсига кириб бордим. Бу водий янада ажойиб ва улуввор, бироқ мен ҳозиргина ўтган Серво дараси каби гўзал ва кўркам эмасди. Юксак ва қорли тоғлар унинг табиий чегаралари эди; бироқ мен бошқа вайрон бўлган қалъалар ва серҳосил далаларни кўрмадим. Улкан музликлар йўлга яқинлашди; тушаётган қор уюмининг қалдираган гулдуросини эшитдим ва муз йўлидаги тўзонни кўрдим. Монблан, юксак ва сервиқор Монблан чўққиси атрофини қуршаб олган бошқа чўққилар узра ўзини баланд кўтарганиди ва унинг улкан гумбази водий узра юксак қанот ёзган эди.

Ниҳоят, мен Шамунидаги қишлоққа етиб бордим. Вужудим ва ақлимни қийнаган азоблардан мадорим қуриди. Монблан узра ўйнаётган оппоқ қақмоқларни томоша қилиб ва шовқинли йўлини пастда давом эттираётган Арвэнинг шиддатли оқимиға қулоқ солиб, дераза олдида туриб қолдим. Шу товушлар жудаям ўткир ҳис-туйғуларимни аллалагандек таъсир кўрсатди. Бошимни ёстикқа қўйганим заҳоти уйқу элитди. Мен ухлаётганимни ҳис этиб, Тангридан ором тилаб, дуо қилдим.

САККИЗИНЧИ БОБ

Кейинги кунни водий бўйлаб дарбадар кезиб ўтказдим. Мен музликдан бошланган, водийни тўсиб олган тепаликлар учидан секин пастга қаётган Арвейрон чашмалари ёнида турдим. Улкан тоғларнинг тик ёнбағирлари қаршимда эди; муз девори бошим узра осилиб турарди; атрофда бир қанча майда-майда бўлиб кетган қарағай қолдиқлари сочилиб ётарди; шоҳона табиатнинг бу дабдабали қароргоҳининг тантанали сукунати фақат шовқин солаётган тўлқинлар ёки қандайдир улкан парчанинг ағдарилиши, қор уюмининг гулдурраган товуши ва йиғилиб қолган муз тоғлари бўйлаб акс-садо берган ёрилиш туфайли бузилар, музлар эса беқарор қонунларнинг сокин меҳнати туфайли, бамисоли уларнинг қўлидаги ўйинчоқ каби ҳар доим ва ҳозир ҳам ёрилар ва тилка-пора бўлар эди. Бу улуввор ва кўркам манзаралар менга улкан тасалли берди. Улар мени ҳамма майда ҳис-туйғулардан юқори кўтарди; гарчи қайғумни йўқотмасам-да, уни сал юмшатди ва хотиржам қилди. Шунингдек, маълум даражада улар миямни сўнгги ой давомида кемирган фикрлардан чалғитди.

Келаси тонгда уйғонганимда шуларнинг барчаси ғойиб бўлди. Рухимнинг бардамлиги туш кўрғандек ғойиб бўлди ва яна хаёлимни мудҳиш тушқунлик чулғаб олди. Ёмир шаррос қуярди ва қуюқ туманлар тоғ чўққиларини шундай ўраб олдики, мен ҳатто шу қудратли дўстларимнинг юзларини ҳам кўролмай қолдим. Жала ва момақалдироқ нима эди мен учун? Хачиримни эшик олдиға олиб келишди ва мен Монтанвер чўққисига чиқишга қарор қилдим.

Тоғ ёнбағридаги йўл тикка кўтарилган, сўқмоқ айланиб-айланиб юқорига ўрлар эди. Қаёққа қарасам кимсасиз, ёввойи табиатни кўрардим. Ҳар қадамда қишдаги қор кўчкиларининг излари — юзтубан йиқилган катта дарахтларнинг баъзилари синиб, майдаланиб кетган, баъзилари қоялар четига суяниб ёки бир-бирини босиб қолган эдилар. Сўқмоқ юқорилашган сари, йўлда қор босган сирпанчиқлар учрар, аҳён-аҳёнда тошлар думалаб тушар эди. Бу сирпанчиқлардан айниқса биттаси жуда хавфли, қалтис эдики, у ерда турган одам сал овоз кўтариб гапирса, ҳавонинг арзимас титрашидан қор босиб, одамни ҳалок қилиши мумкин эди.

Чўққининг устиға етганимда кун чошгоҳ бўлди. Муз денгизи узра осилиб турган ҳарсанг устида бироз ўтириб, атрофга қарадим. Муз денгизи ҳам, атрофидаги тоғлар каби, туман ичра қолган эди. Аммо, кўп ўтмай, шамол туриб, туманни тарқатиб юборди, шундан сўнг муз майдон устиға тушдим. Муз сатҳи ўнқир-чўнқир, баъзи жойларида чуқур ёриқлар бор эди. Музлик кенлиги бир лъё келарди, аммо сирпанчиқ бўлгани учун бу йўлни икки соатда босиб ўтдим. Музликнинг нариги чеккасида тоғ шартга узилиб, қиядевор ҳосил қилган. Энди Монтанвер чўққиси менинг қаршимда, бир лъё нарида эди. Ундан баландроқда эса Монблан чўққиси савлат тўкиб турарди. Қоянинг ворға ўхшаш чуқур жойидан туриб, гўзал манзараға маҳлиё бўлиб тикилдим. Муз денгизи, тўғрироғи, муз дарёси чўққилар орасидан илонизи бўлиб ўтган. Муз кўрфазлар узра қорли чўққилар осилиб туради. Булуллар орасидан бош кўтарган қорли чўққилар қуёшда ёнаётгандек кўринади. Узоқ вақт ғамгинликдан сўнг

қалбимга ёруғлик кирди. Беихтиёр, руҳларга мурожаат қилдим: «Аё, руҳлар, сиз агар тор гўрларда ётмасдан, шу атрофда кезиб юрган бўлсангиз, менга шу ерларда шод-хуррамлик ато қилинг, ёки мени бу ерлардан олиб кетинг, шодликларидан мени бенасиб этинг!»

Худди шу пайтда олисроқдан мен томонга катта қадамлар босиб келаётган бир одамни кўрдим. Мен аста, эҳтиёт бўлиб ўтган муз ҳандақларидан у осонлик билан сакраб ўтарди. Яқин келганида у оддий одамлардан анча баланд эканлигини кўрдим. Бирдан мени кўрқув босиб, кўз олдим қоронгулашди. Тоғнинг совуқ шамоли тез ҳушимга келтирганида, рўпарамда турган катта одам — ўша мен яратган малъун эканлигини кўрдим. Мен ғазабдан қалтираб, у келса, олишиб, у ёқлик, ё бу ёқлик бўлай, деб кутиб турдим. Яқин келганида кўрдимки, Сунъий одамнинг юзи азобдан буришган, аммо атрофга беписанд боқарди. Унинг ғайритабиий хунуқлигига тоқат қилиш жуда қийин эди. Нафрат ва ғазабдан тилим калимага келмай қолди. Салдан сўнг ўзимга келиб, уни бўралаб сўка бошладим:

— Ҳой, иблис, қайси юз билан яна менга кўринишга журъат қилдинг? Менинг қасд олишимдан кўрқмадингми? Йўқол кўзимдан, ҳайвон! Ёки, тўхта, мен ҳозир сени тепкилаб, дабдалангни чиқарай! О, қани энди сенинг лаънати жонингни суғуриб олиб, сен шафқатсиз ўлдирган одамларга жон бера олсан эди!

— Менга ёмон муомала қилишингни кутган эдим, — деди Сунъий одам. — Одамлар бахтсиз, толеъсизларни ёмон кўрар эканлар. Барча тириклардан бахтсизроқ бўлган мен бечорани ёмон кўришларинг турган гап. Ҳатто сен, ўзинг бунёд этган одамнинг ҳам аямас экансан. Ахир иккаламиз қариндошдай, бир-биримизга боғлиқ жойларимиз бор-ку. Сен мени ўлдирмоқчи бўляпсан, аммо ҳаёт ўйинчоқ эмас-ку. Аввал сен ўзинг яратган одам олдидаги бурчингни бажар, сўнг мен ҳам сенинг олдиндаги ва барча инсоният олдидаги бурчимни бажараман. Агар сен шу шартимни қабул қилсанг, барча одамларни тинч қўяман, мабодо йўқ десанг, барча қолган яқин одамларинг қони билан ажални роса тўйдираман.

— Ярамас маҳлук! Сен иблисга вужуд берибман! Сен қилган ёвузликлар учун дўзах азоблари ҳам камлик қилади. Ҳой, лаънати, яна менга «Нега яратдинг?» деб таъна қиляпсанми? Ҳозирроқ дабдалангни чиқариб, ўзим ўйламай ёққан тириклик шамини ўзим ўчираман.

Ғазабдан ўзимни тўхтатолмай, бир ҳайвон иккинчи ҳайвонни ўлдириш учун қандай ташланса, мен ҳам унга ўшандай ҳамла қилдим.

У менинг чанғалимдан ўзини осонлик билан олиб қочди ва бундай деди:

— Ўзингни бос! Худо ҳаққи, мен бахтиқарога ғазабингни сочмасдан аввал, сўзларимни эшит. Шу вақтгача чеккан азобларим камми эдики, сен ҳам яна азоб берасан? Ҳаётим нақадар азоб-уқубатли бўлса ҳам мен учун азиз ва мен ўзимни қаттиқ ҳимоя қиламан. Эсингдан чиқмасин — сен мени ўзингдан кўра бир неча баравар кучлироқ қилиб яратгансан, гавдам ҳам катта, пайларим ҳам чаққон. Аммо, сен билан олишмайман, чунки сен мени яратгансан, мен згамга итоат этаман. Бунинг учун сен ҳам ўз бурчингни адо этишинг керак. О, Франкенштейн, наҳотки сен, барчага адолат қилувчи инсон, менга келганда номардик қилсанг? Аслида сен ўзинг яратган мавжудотинга кечиримли, меҳрибонроқ бўлишинг керак. Сен мени худди Одам Ато қилиб яратдинг, аммо Худо гуноҳкор фаришта — Иблисни жаннатдан ҳайдагандай, ҳаёт гўзалликларидан мени маҳрум қилмоқчисан. Мен атрофимда бахтли одамларни кўряпман, аммо ўзим бахтсизман. Аввал мен ювош ва одамларга меҳрибон эдим. Бошимга ёғилган бахтсизликлар мени ёвуз Ахеннага айлантирди. Агарда менга бахт беролсанг, мен яна яхши одам бўлиб қоламан.

— Йўқол кўзимдан! Сўзларингни эшитишга тоқатим йўқ. Биз сен билан дўстлашолмаймиз. Биз то қиёматгача бир-биримизга душманмиз. Яхшиси, кел, олишайлик, ё сен, ё мен, биттамыз тирик қолайлик.

— Нима десан, ғазабинг босилар экан, ё раббий? Наҳотки ўзинг яратган мавжудотнинг барча ялиниб-ёлворишлари кўнглингни заррача юмшатолмаса? Ишон, Франкенштейн, мен аввал жуда ювош эдим, дилим инсонларга меҳр билан лиммо-лим эди! Аммо мен бу дунёда якка-ёлғизман. Ҳеч ким менга хайрихоҳ эмас. Ҳатто сен, ўзинг яратган мавжудотни ёмон кўриб турганингда, бошқалар нима қиларди? Ҳамма одамлар мени ёмон кўриб, ҳайдагани-ҳайдаган. Фақат кимсасиз, хилват тоғларда, аёвсиз музликларда жон сақлайман. Анча кунлардан бери шу ерда яшайман. Муз тоғларнинг қоронғу ёрларига беркиниб олганман, одамлар фақат шу ердан мени ҳайдаёлмайди. Мана шу қоронғу, кўрқинчли осмон одамлардан кўра менга меҳрибонроқ. Сенинг биродарларинг — одамлар бу ердалигимни билиб қолишса, қурола-ри билан мени омон қолдирмайдилар. Мендан нафратланадиган одамлардан мен ҳам нафратланишим табиийдир. Мен ҳам душманларим билан ярашишни истайман. Менга қилган ёмонликлари учун улар ҳам жазосини олишлари керак. Аслида сен

менга бахт ато қилолсанг, шу йўл билан одамларни даҳшатли фалокатлардан асраб қолишинг мумкин эди! Яқин одамларинг, минглаб бошқа одамлар менинг газабимдан омон қолиши-қолмаслиги ҳозир сенга боғлиқ. Менга раҳминг келсин, ҳузурингдан ҳайдама. Аввал, бошимдан ўтган воқеаларни эшит, шундан кейин ҳам ҳайдасанг, демак, мен шунга лойиқман. Ҳатто, одамларнинг қонуларини ҳам, айбдорнинг гуноҳини сўраб-суриштириб, айбдорга ўзини ҳимоя қилиш учун имконият беради. Менга кулоқ тут, Франкенштейн. Сен мени қотилликда айблайсан; яна қайси виждонинг билан ўзинг яратган мавжудотни ҳалок қилмоқчисан? О, мақтовлар бўлсин инсоннинг «мангу адолати»га! Аммо мен раҳм-шафқат сўрамаяпман, балки фақатгина аҳволимни тушунишингни илтимос қиляяпман. Сўнг эса, агар қурбинг етса, ўз қўлларинг билан ҳаёт ато қилган мавжудотингни ҳалок эта қолгин.

— Нега ўтмишимни ковлаштираяпсан, — эътироз билдирдим унга, — бу ишнинг тафсилотларини эсласам сесканиб кетаман. Ахир барча фалокатлар манбаи бўлган бу жонзотни мен яратганимни ўйласам титраб кетаман. Биринчи марта ёруғ дунёни кўрган кунингга лаънатлар бўлсин, жирканч иблис! Сени яратган қўлларга минг лаънат! Мени у дунё, бу дунё бахтсиз қилиб қўйдинг. Сенга нисбатан қандай иш қилсам адолатли бўларкин, билмай қолдим. Кўзимдан йўқол! Жирканч жуссангни томоша қилишга тоқатим йўқ!

— Сен жирканч манзарани кўрмаслигинг учун мен мана бундай қиламан, — деди у ва бесўнақай қўллари билан кўз олдимни тўсди, мен эса уларни шиддат билан юлқиб ташладим. — Ҳалиям бўлса гапларимга кулоқ сол ва менга раҳминг келсин. Бир вақтлар менда ҳам инсоний фазилатлар бор эди, шулар ҳаққи гапларимга кулоқ сол. Ҳикоямни эшит: у узундан-узоқ ва ғалати. Аммо жойнинг совуқлиги сенинг соғлигингга тўғри келмайди. Яхшиси, кетдик тоғдаги кулбага. Қуёш ҳали баландда: қош қораймасдан аввал ҳикоямни эшитиб бўласан ва бирор қарорга келасан. Ана шунда, инсонларга яқинликни абадий тарк этиб, ҳеч кимга зарар етказмай ҳаёт кечираманми ёки ёру-биродарларингга офат ва фалокат келтирувчи иблис бўламанми-йўқ, бу сенга боғлиқ.

Шундай дегандан сўнг, у мени музликлар устидан ўтган йўлга бошлади: мен унинг ортидан эргашдим. Юрагим тўлиб кетгани учун мен унга жавоб қайтармадим; аммо юрганим сари у келтирган далилларни чамалаб кўрдим ва ҳеч бўлмаганда унинг ҳикоясини эшитишга қарор қилдим. Бир ёғи, бу жуда қизиқарли эди ва менда унга нисбатан яна раҳм-шафқат уйғонди. Шу пайтгача уни укамнинг қотили деб тахмин қилардим ва қизғин тарзда бу фикрнинг тасдиқлавишини ёки инкор этилишини кутар эдим. Яна бир тарафдан, биринчи марта яратувчининг ўз мавжудотига нисбатан вазифалари қандай эканлигини ҳис эта бошладим. Унинг ёвузлигидан норози бўлишимдан аввал уни бахтли қилишим лозимлигини энди ҳис этаётган эдим. Шу вақтлар мени унинг талабини бажаришга мажбур этди. Биз музликдан ўтдик ва қаршидаги қояга чиқдик. Ҳаво совуқ эди ва ёмғир яна ёғишни бошлади. Маҳлуқ қувончли, мен эсам эзилган кайфиятда бордаги бошпанана кирдик. Хуллас, унинг ҳикоясини тинглашга рози бўлдим. Жирканч ҳамроҳим ёққан олов ёнига ўтириб олдим ва у ҳикоясини бошлади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

— Ҳаётимнинг бошланғич даврини анча қийналиб эслайман; ўша даврдаги ҳамма ҳодисалар тартибсиз ва ноаниқ. Илк бор кўзимни очиб, теварак-атрофни кўриб, товушларни эшитиб, ғалати ҳидларни туя бошладим. Аввалига мана шу турли-туман ҳиссиётларни ажратишни билмас эдим. Эсимда, секин-аста кучли нур асабларимни шундай эздики, кўзларимни юмишга мажбур бўлдим. Шундан сўнг мени қоронғулик босди ва безовта қилди; бироқ буни ҳис этишим биланок, кўзларимни очган вақтимда ёруғлик менга ёпирилди. Мен ўрнимдан турдим ва ерга тушдим, деб ўйлайман; бироқ тез орада сезгиларимда катта ўзгариш топдим. Аввал мени қоронғулик ва хира жисмлар қуршаб олганди: сўнг қандайдир тўсиқлардан ўтиб бемалол юра олишим мумкинлигини англадим. Ёруғлик мени тобора ва тобора эзиб борарди; юрганим сари иссиқ толиқтирарди, соя жойни излардим. Бу жой Инголштадт яқинидаги ўрмон эди. У ерда эса очлик ва чанқоқликдан қийналганимни ҳис этганимга қадар толиққанам туфайли дам олиб, сой бўйида ётдим. Сой сувининг шовуллаши мени мудроқликдан уйғотди, шундан сўнг дарахтларга илиниб турган ёки ерда ётган бир қанча меваларни териб едим. Сой олдида чанқоғимни қондирдим, сўнг ерга ётиб, уйқута кетдим.

Уйғонган вақтимда қоронғу тушганди, сўнг совуқ қота бошлади. Ўзимни ёлғиз кўриб, беихтиёр қўрқувга тушдим. Хонангни тарк этишимдан олдин совуқ еб, бир қанча кийимлар кийиб олгандим, аммо улар мени тун шудрингларидан сақлаш учун етарли эмасди. Мен бечора, ёлғиз, аянчли, бахтиқаро эдим; ҳеч нарсани билолмас ва

ажрата олмасдим, турли хавф-хатарлар олдида, ҳеч кимнинг мададисиз ёлғиз эканини сезиб, ерга ўтириб, йиғлаб юбордим.

Тез орада осмонда майин нур пайдо бўлди ва менга роҳат ҳиссини бахш этди. Ўрнидан сакраб турдим ва дарахтлар орасидан чиққан ёрқин нарсага кўзим тушди. Мен унга ҳайрат билан тикилдим. У секин ҳаракат қилиб, йўлимни ёритди; яна меваларни излаб кетдим. Ҳалиям совуқ ердим ва туңда бир дарахтнинг тагидан катта чойшаб топиб олдим. Уни устимга ташладим ва ерга ўтирдим. Миямга ҳеч қандай аниқ фикр келмасди; ҳамма нарса чалкашиб кетганди. Мен ёруғликни ҳам, очликни ҳам, чанқоқни ҳам, қоронғуликни ҳам ҳис этдим: қулоқларимда беҳисоб товушлар жаранглар, димоғимга эса ҳар хил ҳидлар уриларди. Мен ажрата олган биргина жисм ёрқин ой бўлиб, мен унга роҳат билан узоқ тикилдим.

Шу зайлда кунлар ва тунлар ўтди ва сезгиларимни бир-биридан ажрата бошлаган вақтимда тун соққаси жудаям кичрайди. Мени ичимлик суви билан таъминлаган тоза булоқни, шох-барглари билан мени нурдан беркитган дарахтларни секин-аста яққол кўрдим. Қулоқларимни тез-тез қутлаб турган ёқимли товушлар кўпинча ёруғликни кўзларимдан тўсиб турган кичкина қанотли жониворларнинг томоқларидан чиқаётганини биринчи марта фаҳмлаганимда ҳайратга тушдим. Атрофга янада синчиклаб қараб, мени қуршаган турли шакллари кузатдим, тепамда осилиб турган ёруғлик гумбазининг ёрқин чегараларини ажрата бошладим.

Совуқ қийнаган бир куни қандайдир дайди гадоилар томонидан ташлаб кетилган гулхани топиб, исиниб олганимда, завққа тўлдим. Қувониб қайноқ кулга қўлимни суқдим, бироқ овриқдан бақариб, тез тортиб олдим. Ўша нарса шундай қарама-қарши ҳолга солиши қандай ғалати экан, деб ўйладим! Олов қаердан пайдо бўлишини ўйладим ва ёғочдан олов чиқишини билганимдан қувоним кетдим. Тезда бир қанча шох-шаббаларни йиғдим, аммо улар ҳўл экан, ёнмади. Мен бундан қайғурдим, бироқ фурсат ўтиб, олов яқинига қўйган ҳўл ўтинларим қуриди ва ёна бошлади. Мен бу ҳақда ўйладим; сўнг баъзи бир шохларни ушлаб, сабабини топдим ва олов билан ёғочларни қурита олишим ҳамда мўл олов манбаига эга бўлишим учун кўп миқдорда ўтин йиғишим зарурлигини тушундим. Кўзим уйқуга кетганда олов ўчиб қолиши мумкинлигидан жудаям кўрқиб кетдим. Уни эҳтиётлаб қуруқ ўтин ва барглар билан ёпдим ва устига ҳўл шохларни қўйдим; сўнг кийимимни ёзиб, ерга ётдим ва уйқуга кетдим.

Уйғонган вақтимда тонг отганди. Биринчи умидим оловни кўриш эди. Уни очдим ва майин шамол оловни тезда алангалатиб юборди. Мен буни ҳам кузатдим ва олов деярли ўчиб қолай деганда мудраётган чўғларда шохларни ёқишни ўрганиб олдим.

Яна кеч тушганда олов иссиқликдан ташқари ёруғлик ҳам беришини англадим. Сайёҳлар қолдирган бир қанча ичак-чавоқлар қовурилгани сабабли мевалардан кўра мазалироқ таъмга эга эканини билдим. Шу сабабдан худди шундай йўсинда егулигимни ёнаётган чўғлар устига қўйиб тайёрлашга уриндим. Бундай қилганда мевалар бемаза бўлиб қолишини, ёнғоқлар ва сабзавотлар эса мазалироқ бўлишини кашф этдим.

Егулик барибир етмай қолди; кўпинча очликнинг кучли азобларини камайтиш учун эман ёнғоқларини беҳуда излаб кун ўтказдим. Шу вақтгача яшаган жойимни тарк этишга ва эҳтиёжларимни осонроқ қондира оладиган жойларни излашга қарор қилдим. Аммо гулханам қўлдан кетишига жудаям қайғурдим, чунки уни қандай қилиб қайта ёндиришни билмасдим. Бу жумбоқ устида соатлаб жиддий ўйладим, бироқ уринишларим беҳуда кетди. Сўнгра чойшабимга ўралиб, ўрмон орқали ботаётган қуёш томонга йўналдим. Уч кун санғидим ва ниҳоят очик бир жойга чиқдим. Туңдан олдин улкан қор кўчиши юз бергани туфайли далалар бир хил, оппоқ рангда эди. Бу манзара менга ҳеч қандай тасалли бермади. Оёқларим ерни қоплаган совуқ, ҳўл нарса туфайли музлаётганини сездим.

Тонг отди, егулик ва бошпана топишга яна уриндим, ниҳоят, бир тепалиқда кимнингдир яшаши учун қурилган кичик бир кулбани учратдим. Бу нарса мен учун янгилик эди. Мен кулбани катта қизиқиш билан томоша қилдим. Эшик очиқлигини кўриб, кулбага кирдим. Ичкарида бир қари одам гулхан яқинида ўтирар ва нонушта тайёрларди. Шарпани эшитиб, қайрилиб қаради: менга кўзи тушиб, қаттиқ кичқирди ва кулбадан қочиб чиқиб, нимжон гавдасига яраша тезлик билан далалар бўйлаб югуриб кетди. Унинг ташқи кўриниши ва қочиши мени жудаям ҳайрон қолдирди. Аммо мен кулбанинг кўринишига маҳлиё бўлгандим; бу ерга қор ва ёмғир кира олмасди; ер қуш-қуруқ эди. Нон, пишлоқ, сўт ва мусалласдан таркиб топган нонушта қолдиқларини очкўзлик билан туширдим: лекин мусаллас менга ёқмади. Сўнг мени чарчоқ енгиб, қандайдир похол устига ётдим ва уйқуга кетдим.

Уйғонган вақтимда туш бўлган эди. Сўнгра оппоқ ерга ёрқин нур сочаётган қуёш иссиқлигидан яйраб, сафаримни давом эттиришга қарор қилдим. Бояги нонуш-

та қолдиқларини ўша ердан топиб олган тери халтага солиб олдим. Бир неча соат давомида далалар бўйлаб юрдим ва қуёш ботаётганида бир қишлоққа етиб келдим. Бу бир ажиб манзара эди! Кулбалар, озода ва ҳашаматли уйлар мени буткул мафтун этганди. Боғлардаги сабзавотлар, баъзи уйларнинг деразалари тагига қўйилган сут ва пишлоқлар иштаҳамни қўзғатди. Уйлардан бирига кирдим. Бироқ ичкарига қадамимни қўяр-қўймай бир болакай қаттиқ қичқирди ва бир аёл хушидан кетди. Бутун қишлоқ оёққа турди, баъзи одамлар қочар, баъзи бировлари менга ҳужум қиларди. Сўнгра, тошлар ва отиладиган қуролларнинг бошқа кўп турларидан роса моматалоқ бўлиб, очиқ жойларга қочиб бордим, бутунлай ғариб ва мен қишлоқда кўрган саройлардан кўра жуда хароб туюлувчи бир бостирмани топдим. Бу кулба озода ва ёқимли уй биқинида эди. Яқиндагина қимматга тушган тажрибамдан сўнг уйга киришга журъат этолмадим. Бошпана жойим ёғочдан қурилганди, аммо шундай паст эдики, у ерда қийинчилик билан тик ўтира олардим. Оёқ остидаги ерга ҳеч қандай ёғоч тўшамалар қўйилмаган, лекин қуп-қуруқ эди. Гарчи шамол кулбача ичига беҳисоб тешиклардан кирса-да, уни қор ва ёмғирлардан асрайдиган тузуккина пана жой, деб топдим.

Бу кулбача қиш-қировдан ва айниқса, одамлар таъқибидан асрашини ўйладим, хурсанд бўлиб ухлагани ётдим.

Тонг отган заҳотиёқ, қўшни уйни кўздан кечириш ва бу ерда қолиш иложи бор-йўқлигини аниқлаш учун ит катағидай пана жойдан ташқарига чиқдим. Кулбачам уйнинг орқа девори ёнида эди; унга чўчқахона ва тоза сув солинган кичик бочка туташган эди. Тўртинчи деворда туйнук бор эди; мен худди шу туйнук орқали бу кулбачага киргандим. Бироқ энди, мени кўриб қолмасликлари учун, ҳар бир тешикни тошлар ва тахталар билан беркитдим. Ташқарига чиқиш учун зарур бўлганда уларни олиб қўйишим мумкин эди. Ёруғлик чўчқахона орқали тушарди, менга шу ҳам етарли эди.

Уйимни шундай тартибга келтиргач, ерга тоза похол тўшаб, орқага тисарилдим, чунки маълум бир масофада одам қоматини кўриб қолдим. Ўтган туңда менга кўрсатилган қабулни жуда яхши ёдда тутардим. Бари-бир, ўзимни бир кунлик егулик билан таъминладим: бир бўлак нон ва косача ўғирладим. Косача билан бошпанам ёнгинасидан оқиб ўтаётган сувни олиш анча қулай эди-да. Хоначам ери бир оз қўтарилган, шу туфайли қуруқ эди. Уйда ёқиладиган печнинг яқинлиги пана жойимни бироз иситарди ҳам.

Тасодифий бирор қор-қол юз бергунига қадар шу бостирмада яшашга қарор қилдим. Бу ер собиқ турар жойим — совуқ ўрмон, ёмғир томчилаб турадиган шох-шаббалар, зах-нам ерга қиёслаганда жаннатмакон эди. Нонуштамни мазаза қилиб еб олдим ва бир оз сув олиб келиш учун тахтани силжитишга ҳозирланиб турганимда, кимнингдир қадам товушини эшитиб қолдим. Кичкинагина ёриқдан қараб, бошида челақ кўтарган бир ёш қиз пана жойим олдидан ўтиб кетаётганини кўрдим. Қиз ёш, ҳатти-ҳаракатлари эса майин бўлиб, у мен учратган деҳқон қизларга ўхшамас мавжудот эди. Шунингдек, у оддий кийинган; дағал кўк рангли юбкача ва зигир толасидан тўқилган қалта камзул ягона кийими эди. Ўрилган малларанг сочларига безакчалар тақилмаганди. Қизнинг қиёфаси саботлилик ва ғам-ғуссани ифодаларди. У кўздан ғойиб бўлди; тахминан чорак соат ўтгандан сўнг, у сут солинган челақни кўтариб қайтди. Йўлда бир йигит унга пешвоз чиқди. У маънос оҳангда бир нималар деб, қизнинг қўлидан челақни олди ва уйга олиб кирди. Қиз ўсмирга эргашди ва уйга кириб кетди. Тез орада ҳалиги йигитчани яна кўрдим; у қўлларида белкурак билан кетмон ушлаб уйнинг орқа тарафидаги далани кесиб ўтарди. Қиз ҳам баъзан уйда, баъзан ҳовлида иш билан банд эди.

Пана жойимни текшира туриб, уй деразаларидан бири унга қараганини, бироқ энди дераза ўрнига тахталар қоқиб ташланганини англадим. Тахталар орасида кичкина ва деярли билинмайдиган ёриқ бор эди. Шу ёриқдан уй ичини кузатиш мумкин эди. Ёриқ орқали оппоқ қилиб оқланган, лекин деярли бўм-бўш кичкина хона кўришиб турарди. Бир бурчақда, кичик ўчоқ яқинида бошини қўлларига тираб, бир қария ғамгин ҳолатда ўтирарди. Ёш қиз уйни йиғиштириш билан банд эди; бироқ бир оздан сўнг қиз бир қутидан тўқишини олиб, чолнинг ёнига келиб ўтирди. Чол эса қандайдир бир асбобни олиб, ундан сайроқи қуш ёки булбулнинг хонишидан ҳам ёқимлироқ товушлар чиқара бошлади. Бу менга, аввал ҳеч қачон бирор бир чиройли нарсани кўрмаган бахтиқаро учун сеvimли томоша эди!

Қариянинг кумушранг сочлари ва мурувватли чеҳраси ҳурматимни қозонди, қизнинг майин ҳатти-ҳаракатлари эса меҳримни уйғотди. Қария ёқимли ва шу билан бирга ғамгин куй чалар ва бу куй назокатли тингловчиси кўзларида ёш қалқитганини, қиз овозини чиқариб йиғлаб юборгунига қадар бунга ҳеч қандай аҳамият бермаганини кўрдим. Шунда чол чалишдан тўхтаб, нималардир деди, малласоч қиз ишини ташлаб, унинг пойига тиз чўқди. Чол қизни турғазди ва шундай сахийлик ҳамда

меҳрибонлик билан жилмайдики, мен бутун вужудимни жимирлатиб, ақлу ҳушимни олган ажиб ҳис-туйғуларни кечирдим: улар азоб ва ҳаловатнинг шундай чатишмаси эдики, буни илгари ҳеч қачон, на очлик ё совуқдан, на иссиқ ва на овқатдан ҳис этмаганман. Бу ҳиссиётларга чидай олмай, дераза олдидан узоқлашдим.

Шундан сўнг тез орада бояги йигитча елкасида бир боғлам ўтин кўтариб қайтди. Қиз уни эшик олдида кутиб олди, сўнг юкини ерга қўйишга кўмаклашди ва бир қанча тарашани уйга олиб кириб, ўчоққа ташлади. Шундан кейин қиз билан йигит уйнинг хилват бурчагига боришди. Йигит қизга катта нон ва пишлоқ бўлагини кўрсатди. Қиз бунга хурсанд бўлган кўринди ва полизга бориб, бир қанча сабзавотлар иддизларини юлиб, қозончадаги сувга солиб, олов устига қўйди. Сўнг ишида давом этди. Бу вақтда йигит полизга борди ва сабзавотларни ғайрат ва чаққонлик билан қазиб ола бошлади. Шу зайлда у бир соатга яқин меҳнат қилди. Кейин қиз чиқиб уни чақирди, иккаласи уйга кириб кетишди.

Қария бу вақтда ўйчан ва ғамгин ўтирарди, ёшлар кирганида эса бирдан чеҳраси очилди. Барчалари овқатлангани ўтиришди. Таом тезда еб бўлинди. Қиз яна уй ишларига тутинди. Қария эса йигитнинг қўлига таяниб, уй олдида бир қанча вақт сайр қилди. Бу икки ажойиб инсон орасида нечоғли катта тафовутлар бўлса-да, бирибирига нақадар меҳрибон эдилар! Бири кекса, кумушранг сочли, юзидан мурувват ва меҳр нурлари ёғилиб турарди. Ёш йигит эса хушқомат, чаққон, юзи силлиқ ва чиройли, қарашлари мулойим, аммо маънос эди. Қария уйга қайтиб кирди; йигит эса меҳнат қуролларини олиб, дала томон йўл олди.

Тез орада кеч тушди, бироқ бу одамлар шамлар ёқиб, кундуз ёруғлигини чўза олганларини кўриб, бениҳоя ҳайратландим. Кун ботиб, қоронғулик тушиши бу одамларни кузатишдан олаётган роҳатимга чек қўёлмаслигидан қувондим. Кечқурун ёш қиз ва унинг дўсти мен тушунмаган ҳар хил машғулотлар билан банд бўлишди.

ЎНИНЧИ БОБ

Мен похол устига чўзилдим, бироқ ухлай олмадим. Кун бўйи кўрганларим ҳақида ўйладим. Мени ҳайратда қолдирган нарса — бу одамларнинг ўзаро аҳиллиги, муомалада меҳрибонлиги эди; мен уларга талинардим, бироқ улардан кўрқардим ҳам. Ўтган кун кишлоқ одамларидан кўрган шафқатсиз қўполикларни жуда яхши эслардим. Бундан буён нима қилишимни билмасдим, шунинг учун ҳозирча пана жойда хотиржам ўтириб, одамларни кузатиб, уларнинг ҳатти-ҳаракатлари маъносини, сабабларини ўрганишга қарор қилдим.

Уйдагилар эртаси тонгда, қуёшдан эртароқ уйғонишди. Қиз уйни йиғиштирди ва таом тайёрлай бошлади. Нонуштадан сўнг эса йигит уйдан чиқиб кетди.

Оила аҳли кунни худди кечагидай тартибда ўтказишди. Ёш йигит ташқарида тинимсиз ишлади ва қиз эса уй ичидаги ҳар хил юмушларни бажариб юрди. Тез орада қариянинг кўр эканлигини билиб қолдим. У чогу асбобини чалиш ёки ўйланиб ўтириш билан вақтини ўтказарди. Ёшлар қарияга бениҳоя иззат-ҳурмат, меҳрибонлик кўрсатишлари мени ҳайратга соларди.

Таажжубки, йигит ва қиз кўпинча бир четга бориб йиғлашарди. Уларнинг бахтсизлиги мени ғам-қайғуга ботирарди. Мен бундан чуқур ҳаяжонга тушардим. Агар шундай ажойиб яшаётган инсонлар бахтсиз бўлса, мен каби аянчли ва ёлғиз мавжудот бебахт бўлиши мумкинлиги ажабланарли эмасди. Аммо нега бу мулойим одамлар ўзларини бахтсиз сезадилар? Улар ғоят чиройли уйга, ҳар қандай мўл-кўлчиликка эга эдилар. Совуқдан сақланишлари учун оловлари бор, оч қолганда жудаям мазали ноз-неъматлар ейдилар. Яна — аъло кийимлар ҳам кийишади-ку. Яна, энг яхшиси — улар ўзаро муомалада ва сўзлашганда, бир-бирларига меҳрибон ва сахий нигоҳлар билан қараб хузурланадилар. Уларнинг кўз ёшлари боиси не экан? Улар не сабабдан азоб чекаётган эканлар?

Бу муносиб оиланинг ташвиши сабабларидан бирини билиб қолганимга қадар анча вақт ўтди. Бу — камбағаллик эди; улар ҳаддан ташқари камбағал эдилар. Овқатлари полиздаги сабзавотлар ва ягона сигир сутидан иборат эди, холос. Сигир қиш давомида жуда кам сут берар, негаки, уй эгалари уни боқиш учун зўрға ем топардилар-да. Ўйлашимча, улар кўпинча очликдан азоб чекардилар, айниқса ёшлар; улар ўзлари оч қолсалар ҳам қария олдига овқат қўйишарди.

Бу меҳрибонлик аломати менга қаттиқ таъсир қилди. Мен тун мобайнида истей-мол қилиш учун уларнинг омборидан бирор егулик ўғирлашга ўрганиб қолгандим; аммо бу қилмишларим уйдагиларга зарар етказаетганини билиб қолганимда ўзимни тўхтатдим ва яқин орадаги ўрмондан йиққаним мевалар, ёнғоқлар ҳамда сабзавотлар билан қаноатландим.

Кейинроқ, уларга ёрдам бериш йўлини топдим. Йигит куннинг кўп қисмини

оила ўчоғи учун ўтин тўплаш билан ўтказишини билиб қолдим. Шундан сўнг мен тун пайти йигит асбобларини олиб, уйни бир неча кун давомида таъминлашга етарли ўтин йиғиб келадиган бўлдим.

Биринчи кун, қиз эрталаб эшикни очганида, ташқарида турган ўтинларнинг кўплигини кўриб, жудаям ҳайрон қолганидан ҳузурландим. У баланд овозда алақандай сўзларни айтди ва йигит ҳам ўтинларни кўриб, ҳайратга тушди. Йигит ўша кун ирмонга бормай, уйда ва ползда ишлаб кун ўтказганини мамнунлик билан кузатдим.

Сўнгра мен янада муҳимроқ нарсани кашф этдим. Мен бу одамлар бир-бирларига ўз кечинмалари ва ҳиссиётларини аниқ товушлар орқали етказиш усулига эга эканликларини тушундим. Уларнинг айтган сўзлари эшитувчиларнинг қиёфаларида баъзан мамнунлик ёки азоб-уқубат ифодасини берарди. Шубҳасиз, бу худо илми эди. Мен ҳам сўзлай олишни қизгин хоҳлардим. Аммо шу мақсадда қилган ҳар бир уринишдан бошим қотиб қоларди. Улар тез талаффуз этишарди ҳамда уларнинг сўзлари кўриниб турган нарсалар билан бирон-бир яққол алоқаси бўлмасди ва шу боис уларнинг сиридан воқиф бўлишга анча қийналдим. Бироқ, жуда катта тириш-қоқлик туфайли мен бир неча ой ўтгандан сўнг баъзи энг оддий жисмлар исмларини билиб олдим: олов, сут, нон ва ўтин. Шунингдек, уйдагиларнинг исмларини ҳам билиб олдим. Йигит ва қизнинг бир неча исмлари бор эди, лекин қариянинг фақат биргина исми бор, уни доимо «ота» деб атар эдилар. Йигит қизни «синглим», ёки «Агата» деб, қиз эса йигитни «Феликс» ёки «ака» деб, чол эса «ўғлим» деб чақирарди. Мен бу товушларнинг ҳар бирига мувофиқ тушунчаларни ўқиб, уларни талаффуз этолганимда ҳис этган қувончмани тасвирлашга ожизман. Бир қанча бошқа сўзларни тушуниш ёки ўрганишга қодир бўлмасам ҳам, «яхши», «азизим», «бахтсиз» каби сўзларни талаффуз этишни билиб олдим.

Қишни шу йўсида ўтказдим. Уйдагиларнинг мулоимлиги ва гўзаллиги мени бутунлай мафтун этиб қўйди: улар бахтсиз бўлганида, ўзимни эзилган ҳис этардим; хурсанд бўлишганида, қувончларига шерик бўлардим. Мен уларнинг ҳузурда бир қанча бошқа одамларни ҳам кўрдим. Уларнинг кескин ва қўпол ҳаракат қилишларини кўриб, дўстларимнинг фазилатларини янада яхшироқ қадрлай бошладим. Сезишимча, қария кўпинча фарзандларига далда беришга уринарди, чунки баъзи вақтларда у ёшларнинг ғамгинлигини йўқотишга уринаётганини пайқадим. Қария ёшларга шундай бардам ва сахийлик билан гапирардики, бу ҳатто менга ҳам таъсир қиларди. Агата унга ҳурмат билан қулоқ солар, баъзида билдирмай, кўз ёшларини артиб олар эди. Умуман, унинг юзи ва овози отасининг насиҳатларини эшитганидан сўнг бардамроқ бўларди. Аммо Феликс билан бундай бўлмасди. У ҳар доим улар орасида энг ғамгини эди. У ҳаммадан кўра чуқурроқ азоб чекаётгандек кўринарди.

Камбағаллик ва йўқсилликда кун кечираётган Феликс синглисига қор тагидан биринчи кўринадиган оппоқ гулни олиб келиб, уни хурсанд қилишга шошарди. Қиз уйғонишидан аввал, эрта тонгда оғилхонага борадиган йўлни тўсиб қўйган қорларни кўриб, қудуқдан сув ташир ва ҳужрадан ўтин олиб келарди. У ерда эса доимий ҳайратига сабабчи — кўринмас қўл томонидан тахлаб қўйилган ўтинларни кўрарди. Ўйлайманки, у кундузи баъзида қўшни фермерга ёлланиб ишларди, чунки у тез-тез ташқарига чиқар ва то тушликка қадар уйга қайтмас, шу билан бирга, ўзи билан ҳеч қандай ўтин олиб келмасди. Бошқа вақтлар у боғда ишларди; бироқ аёзли фаслда у ерда қиладиган ишлар камлиги учун, қарияга ва Агатага китоб ўқиб берарди.

Бу мутолаалар аввалига жудаям бошимни қотирди; аммо, у ўқиганида гаплашган чоғидаги худди ўша овозларни талаффуз этаётганини аста-секин англай бошладим. Шу боисдан, у китобда талаффуз этиладиган сўзларни ифодалайдиган белгиларни кўраётибди, деган хулосага келдим ва бу белгиларни тушунишни жуда-жуда хоҳладим. Бироқ ҳатто шу белгилар билдирган товушларни тушунмаган вақтимда, ҳарфларни тушунишим жуда қийин эди. Шунга қарамай, ҳар қандай суҳбатни олиб боришга етарли бўлмаса-да, бу илмда сезиларли даражада такомиллашдим. Шуни тушундимки, гарчи уйдагиларга кўринишни жуда хоҳласам-да, аввало улар тилининг устаси бўлиб олишимга қадар бундай қилмаслигим керак эди. Эҳтимол, ўз аҳволимнинг оғирлигини тушунтириш учун зарур сўзларни гапира олганимда, улар менинг бадбашаралигимдан унчалик чўчимас эдилар. Ўзимни бадбашаралигимни эса бу одамларнинг чиройли эканига қараб тушундим.

Уйдагиларнинг бекаму кўст қоматларига, уларнинг латофати, гўзаллиги ва назокатли қиёфаларига мафтун бўлгандим. Бироқ тиниқ ҳовузчада ўзимнинг аксимни кўрганимда қандай даҳшатга тушганим-чи! Аввалига сув юзида акс этган жусса ҳақиқатан ҳам мен эканимга ишоналмай, ўзимни орқага ташладим; ростдан ҳам хунук маҳлуқ эканлигимга тамоман иқрор бўлганимда, аччиқ изтироб ва қайғу-алам ҳисларига тўлиб кетдим. Ҳайҳот! Бу бахтсиз бадбурушликнинг фалокатли оқибатларини ҳали бутунлай билмасдим.

Қуёш тобора кучлироқ нур сочиб иситди, кунлар узайди, қорлар эриб, дарахтлар ва қора ерлар ҳам кўрина бошлади. Шундан бошлаб Феликс кўпроқ бировларга ёлланиб ишлади; олдинда турган очликнинг юракни титратувчи хавфи ғойиб бўлди-қолди. Кейинчалик тушундимки, уларнинг овқатлари дағал, бироқ яхши эди. Улар энди етарли овқат топардилар. Полизда ўсимликларнинг бир қанча янги турлари пайдо бўлди ва кўпайди.

Қария ёмғир ёлмаган кунлари, — осмондан қуйиладиган сув томчилари шундай аталаркан, — туш вақтида ҳар куни ўзига суяниб сайр қиларди. Ёмғир тез-тез ёғиб турарди; аммо кучли шамол бирпасда ерни қуритарди ва об-ҳаво аввалгидан кўра янада очилиб кетарди.

Уйчамдаги ҳаёт тарзи бир хил, бир маромда кечарди. Тонг давомида уйдагиларнинг ҳаракатларини кузатаман. Улар турли ишларга уннаб кетганларида ухлардим. Куннинг қолган қисмини эса дўстларимни кузатиш билан ўтказардим. Улар ҳордиқ олгани қайтишганда, агар тунда ой чиқса ёки юлдузлар чарақласа, ўрмонга бориб, ўзим учун егулик ва улар учун ўтин йиғардим. Қайтганимда Феликснинг ишларини қилардим. Кейин эса кўринмас қўл бажарган бу ишлар уларни қандай ҳайратга солишини кузатардим. Бундай вақтларда бир ёки икки марта улар «эзгу руҳ», «мўъжиза» сўзларини айтишаётганини эшитардим. Бироқ ўшанда уларнинг мазмунини тушунмас эдим.

Мен фикр-мулоҳаза юритишни ўргандим ва бу азиз одамларнинг истак ва ҳис-туйғуларини кўпроқ билгим келарди. Ухлаганимда ёки ўрмонга бораётганимда ҳурматли мўйсафид, нозикниҳол Агата ва жасур Феликс қиёфалари кўз олдимдан кетмасди. Уларни келгуси тақдиримнинг ҳакамлари, олий мавжудотлар, деб ҳисоблардим. Тасаввуримда уларга ўзимни намоён этиш ва уларнинг мени кутиб олаётганининг минглаб саҳналарини яратардим. Мулоим сўзларим ва итоаткорлигим билан аввал уларнинг илтифотини ва сўнгра муҳаббатини қозона олганимча жирканч кўринишим уларни сескантириши, мендан юз ўтириши мумкинлигини ҳам ўйлардим.

Бу мулоҳазалар мени жонлантирди ва тил санъатини эгаллашга янада катта ғайрат ила киришдим. Шубҳасиз, овозим кўпол, лекин эшилувчан эди. Гарчи овозим уларнинг майин ва оҳангдор овозларидан анча фарқ қилса-да, сўзларимни биров чидаб эшитадиган даражада талаффуз эта олардим. Бу худди эшак ва хонаки кучук ҳақидаги масалдагидек бўлиб чиқди. Гарчи ювош ва одамларга ўрганиб қолувчи эшакнинг ташқи кўриниши кўпол бўлса-да, у жонивор уриш-калтаклар ва койишларга қараганда яхшироқ муносабатга сазовор эди.

Баҳорнинг шодон кезлари ва майин тафти ер кўринишини ўзгартириб юборди. Аввал гўёки ўз қавакларида беркинган одамлар далалар бўйлаб тарқалишди ва турли деҳқончилик ишларига киришиб кетишди. Қушлар янада қувноқ оҳанглар билан куйлай бошладилар, дарахтларда эса барглар очилди. Бахтиёр одамлар яшайдиган ер эди бу! Яқиндагина яланғоч ва нам бўлган ерлар қисқа вақт ичида жаннатга ўхшаб қолди. Мафтункор табиат манзараси тўфайли кайфиятим ҳам кўтарилди. Ўтмиш изтироблари хотирамдан ўчди, ҳозирги ҳаётим осуда ва тинч, келажгим эса бахтиёрлик умиди билан нурафшон эди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Энди мен ҳикоямнинг энг ҳаяжонли саҳифаларига яқинлашдим. Ҳозир қайси воқеалар мени ёвуз маҳлуққа айлантирганини сўзлайман.

Баҳор авжига кирди: об-ҳаво мулоимлашиб, осмон булутсиз бўлиб қолди. Илгари чўлга ўхшаган ва мудҳиш жойлар энди энг чиройли гуллар ва кўкатлар билан қоплангани мени ҳайратга солди. Табиатнинг минглаб ҳидлари ва гўзалликнинг минглаб манзаралари ҳиссиётларимни жунбушга соларди.

Бу уйдаги нотаниш дўстларим вақти-вақти билан меҳнатдан сўнг ҳордиқ оладиган бўлдилар — қария гитарасини чалар, ёшлар уни тингларди, — мен шунда Феликснинг қиёфаси бениҳоя ғамгин эканлигини кўрдим; у тез-тез хўрсиниб кўярди; сўнг бир вақт отаси мўсиқани тўхтатди ва мен унинг имо-ишорасидан ўглининг ғамташвиши сабабини суриштираётганини тахмин қилдим. Феликс ҳазил оҳангида жавоб қайтарди. Қария мўсиқани давом эттираётган вақтда кимдир эшикни тақиллатди.

Бу от минган ва йўл кўрсатувчи деҳқон ҳамроҳ бўлган аслзода хоним эди. Хоним қорароқ тусдаги либос кийгани ва юзига қалин қора вуаль (оврупоча кичик ва нафис чиммат — тарж.) ёпиб олгани. Назаримда, Агата ундан кимни излаб келганини сўради. Аёл нотаниш ёқимли оҳангда Феликснинг исмини айтиб жавоб қайтарди. Унинг овози майин, дўстларимдан ҳеч бириникига ўхшамасди. Бу сўзни эшитган Феликс шошиб хоним ёнига келди. Хоним уни кўриб, вуалини юқорига ташлади ва мен фаришталардек гўзал ва нафис чехрани кўрдим. Унинг сочлари товланувчан ва қоп-қора эди ва галати

тарзда ўрилганди; кўзлари қора, мулойим ва чақнаб турарди. Унинг чеҳраси ажойиб сарғиш рангда, яноқлари кўркам, бироз қирмизи тусда эди.

Феликс шодликдан завқлангандек кўринди, юзидаги изтироб аломатлари гойиб бўлди. Йигит хурсандлигидан ёноқлари қизариб, кўзлари чақнаб кетди. Аммо бегойим хурсанд эмасди, у гўзал кўзларидан тўкилган бир неча томчи ёшни арта туриб, қўлини Феликсга узатди, йигит эса уни ҳаяжонланиб ўпди ва агар мен тўғри тушунган бўлсам, сизни гўзал малагим деб атайман, деди аёлга. Бу сўзларни тушунмади чоғи, аёл майин жилмайди. Йигит унга отдан тушишга ёрдамлашди ва йўл бошловчига жавоб бериб, гўзал малакни уйга бошлаб кирди. Феликс билан отаси орасида қандайдир суҳбат бўлди, сўнг ёш хоним қария пойида тиз чўкди ва унинг қўлини ўпмоқчи бўлди, аммо чол уни турғазди ва меҳрибонларча кучоқлади.

Тез орада шуни англадимки, гарчи нотаниш аёл аниқ товушларни талаффуз этса-да, унинг сўзларини уйдагилар тушунмас, аёл эса уларнинг сўзларини тушунмасди. Улар мен англамаган кўп имо-ишоралар қилишди, бироқ шуни сездимки, нотаниш малак ташрифи бу ердаги одамларнинг ғам-ташвишларини йўқотиб, уй бир зумда шод-хуррамликка тўлди, қуёш осмондаги булутларни тарқатиб юборганидек, атроф чарақлаб кетди. Айниқса, Феликс бахтли кўринарди. Агата, доимо мулойим Агата нотанишнинг қўлларини ўпди ва акасини кўрсатиб, бегойим келгунга қадар унинг ғам чекканларини англатадиган имо-ишоралар қилди. Бир неча соат шу тарзда ўтди ва бу вақтда уларнинг қиёфалари қувончни ифодалар, бунинг сабабини эса мен тушунолмасдим. Нотаниш аёл улар айтган ҳар бир сўзни қайтарарди. Қиз уларнинг тилини ўрганишга уринаётганини англадим ва бу сабоқлардан ўзим ҳам фойдаланишим мумкинлигини пайқадим. Биринчи машғулотда нотаниш хоним йигирматага яқин сўз ёдлади. Тўғри, уларнинг кўпи менга алақачон маълум эди; қолганлари билан эса сўз бойлигимни тўлдирдим.

Оқшомда Агата ва малак ҳордик олишга барвақт ётишди. Хайрлашаётганда Феликс нотаниш қизнинг қўлини ўпди ва «хайрли тун, азизим Сафия», деди. Шундан сўнг у отаси билан узоқ суҳбатлашди ва, ўйлашимча, суҳбат гўзал меҳмон ҳақида борди.

Феликс эрта билан ишга кетди. Агата хўжалик юмушларини тамом қилган вақтда гўзал малак қария ёнида ўтирди, гитарасини олиб, бир неча куй чалди. Куй шу қадар жозибадор эдики, ҳатто менинг ҳам кўзимдан ёш думалади. Малак аста ашула айта бошлади, овози эса худди ўрмондаги булбулнинг хонишидек қуйилар ва тўхтаб қолар эди.

У қўшиқ айтиб бўлганидан кейин гитарани аввалига чалгиси келмаган Агатага узатди. Агата оддий куй чалди ва майин овозда араб хонимига тақлид қилди, аммо бу овоз нотаниш қизнинг чиройли овозига етолмасди. Қария қувончга тўлди ва бир қанча сўзлар айтди. Агата уларни Сафияга тушунтиришга уриниб кўрди; қария қизнинг ашуласи ўзини улкан қувончга тўлдирганини айтмоқчи бўлган эди.

Кунлар худди аввалгидек, тинч ва осуда ўта бошлади. Лекин бир ўзгариш юз берди: энди дўстларимнинг қиёфалари ғам-ғусса ўрнига қувончни ифодаларди. Сафия доимо хушчақчақ эди; у билан мен тил ўрганишда катта муваффақиятларга эришдик ва тахминан икки ойдан сўнг бу дўстларимнинг нутқини тўла-тўқис тушуна бошладим.

Шу орада қора ер майсалар билан қопланди. Бу яшил гилам узра нигоҳ ва димоқни эркалайдиган, туңда эса, ойнанинг остида хира юлдузлар сингари нур сочувчи беҳисоб гуллар ранг-баранг бўлиб ястаниб ётар эди.

Қуёш тобора кучлироқ қизитар, тунлар очиқ ва илиқ эди; тунги сайрлар мен учун катта роҳат бағишларди. Шомлар узайиши, тонглаар эса тез отиши туфайли сайрларимни жудаям камайтиришимга тўғри келди, негаки, биринчи қишлоқдагидек қўпол муомала қилишларидан қўрқиб, кундуз кунни чиқиб юришга журъат ётолмасдим.

Тилни тезроқ эғаллаб олиш учун уззукун тиришиб, одамларнинг гапларини тингладим, мақтана оламанки, бунга араб қизга нисбатан тезроқ эришдим. У ҳалиям кам сўзларни тушунарди ва чала-чулпа гаплашарди, мен эса деярли ҳар бир айтилган сўзни тушунардим ва такрорлай олардим.

Гаплашишни ўргана туриб, бир вақтнинг ўзида, нотаниш қизга ўргатишаётган ёзув сирларини ҳам ўрганиб бордим ва ажабланиш ҳамда ҳайратдан толмасдим.

Феликс Сафияни Волней исмли адибнинг «Салтанатлар харобалари» китоби бўйича ўргатарди. Феликс китобни ўқий туриб, жуда батафсил изоҳламаганида, маъносини тушунолмасдим. У бу китобни Шарқ муаллифлари услубида ёзилгани учун таналаганини айтди. Бу китобдан мен ҳам тарих ва ҳозир мавжуд бўлган асосий давлатлар ҳақида тушунчалар олдим; турли халқларнинг одатлари, эътиқодлари ва давлатни бошқариш усулларини ўргандим. Осиёнинг эринчоқ одамлари (ўша вақтда овруполиклар шундай янглиш фикрда эдилар, — тарж.), юнонларнинг битмас-туган-

мас ижодий даҳолиги, илк румликларнинг урушлари ва ҳислатлари, қудратли империясининг инқирози ва қулаши, рицарлик, насронийлик ва мустабид шоҳлар — монархлар ҳақида тингладим. Амриқо қандай кашф этилганини билиб олдим ва Сафрия билан бирга АҚШдаги туб аҳолининг аччиқ қисматига ачиниб, йиғлаб ҳам олдим.

Мароқди ҳикоялар менда айрим тушунмовчиликлар уйғотди. Наҳотки, инсон чиндан ҳам шундай қудратли, эзгу, буюк, шу билан бирга, шундай нуқсонли ва пасткаш экан? Мен уни гоҳ ёвузлик даҳосидек, гоҳ юксак, олижаноб, гўё худодек тасаввур қилардим. Буюк ва олийжаноб бўлиш менга фикрловчи мавжудот этиша оладиган энг буюк шараф бўлиб кўринарди. Китобда тасвирланган кўп одамлар каби ярамас ва паст бўлишни энг катта инқироз — кўрсичқон ёки беозор чувалчанг қисматидан ҳам аянчли деб билардим. Одам ўзига ўхшаган мавжудотларни қандай қилиб ўддириши мумкинлигини ва қонунару ҳукуматлар нима учун мавжудлигини узоқ вақтгача тушунолмадим, аммо иллатлар ва зolimликлар тўғрисида кўпроқ билиб олганимдан сўнг ажабланишни бас қилдим ва нафратдан титраб кетдим.

Ўша вақтдан буён кулбадагиларнинг ҳар бир сужбати менга янги мўъжизаларни намоён этарди. Феликс араб хонимга берган изоҳларга қулоқ солиб, инсон жамиятининг ғалати тузилганлигини англаб бордим. Мен мулкчиликнинг тенгсизлиги, улкан бойликлар ва аянчли қашшоқлик, мартабалар, оқсуяклар ва асл зотлар тўғрисида билиб олдим.

Буларнинг ҳаммаси ўзимга гўёки четдан қарашга мени мажбур этди. Одамлар оқсуяк ва дондор номни бойлик билан бирга ҳамма нарсадан устун қўйишаркан. Тақдир ҳадыларидан бирининг ёрдами билан иккинчисини қозониш мумкин; аммо икковидан маҳрум одам жудаям кам учрайдиган истиснолардан ташқари, меҳнат қилишга бутун куч-қувватини сафарбар этишга маҳкум мазлум қул ҳисобланади. Мен-чи, мен эса кимман? Мен кимлигим ва қандай яралганимни билмасдим, фақатгина на пулим, на дўстарим, на мулким йўқлигини билардим, холос. Устига-устак турким жирканч ва бадбуруш эди ва одамлардан ҳатто табиатим билан фарқ қилардим. Мен одамлардан кучлироқ эдим, дағалроқ овқат ейишим мумкин эди, иссиқ ва совуққа яхшироқ чидардим ва бўйим ҳам анча баландроқ эди. Атрофга қараб, ҳеч қаерда ўзимга ўхшаганларни кўрмасдим. Наҳотки, мен — бир маҳлуқ, ер юзидаги қора доғ, ҳамма қочадиган ва юз ўтирадиган мавжудот бўлсам?

Бу мулоҳазалар менга қандай азоблар берганини ифодалай олмайман. Бу дардли фикрларни миямдан ҳайдашга уринардим, лекин қанча кўпроқ билганим сайин, шунча кўпроқ қайғуга ботар эдим. Ох, бундан кўра очлик, ташналик ва иссиқдан бўлак ҳеч нарса билмай, ўрмон ичида абадул-абад қолганим яхши эмасмиди!

Билимлар жуда ғаройиб нарса экан! Бир марта билиб олингани онгда қоялардаги сув ўтидек маҳкам ўрнашиб оларкан. Баъзи вақтларда ҳамма ўй-фикрлар ва ҳиссиётларни улоқитиб юборгим келарди, аммо азоб-уқубатлардан халос бўлишнинг фақат бир йўли — ўлим эканлигини ўқдим. Гарчи тушунмасам-да, ўлимдан қўрқардим. Мен эзгулик ва юксак ҳис-туйғуларга қойил қолардим, кулбадагиларнинг мулоийм ва майинлиги менга ёқарди, бироқ улар билан мулоқот қилолмасдим ва уларга кўринмасдан, яширинча уларни кузатардим. Бу эса одамлар жамиятига қўшилиш хоҳишимни фақат авж олдиради, лекин ҳеч қониқтирмас эди. Агатанинг мулоийм сўзлари ва араб қизнинг ёрқин табассумлари мен учун эмасди. Қариянинг беозор ўғитлари ёки хушсурат Феликснинг ўттири гаплари менга алоқадор эмасди. Эҳ, мен бебахт, бечора!

Баъзи машғулотлар мени янада кўпроқ ҳайрон қолдирди. Мен жинсларнинг фарқи ҳақида, болаларнинг туғилиши ва тарбияси ҳақида, ота ўз кичкинтойининг илжайишини томоша қилиши ва катта болаларнинг шўхликларига кулишини; онаизорнинг ҳамма ғамхўрликлари ва бутун умри қимматли фарзандига бағишланганини; ёш тафаккур қандай камол топиши, қандай қилиб ҳаётни била бориши, одамлар қандай алоқалар билан — қариндошлик ёки ўзга йўлар билан бир-бирига боғланганини билиб олдим.

Хўш, менинг қариндошларим ва яқинларим қаерда эди? Бешигим ёнида турган отам, эркалатувчи табассум ила устимда энгашган онам бўлмаган эди. Агар буларнинг ҳаммаси бўлганда ҳам эди, у тақдирда ҳозир бутун ўтган ҳаётимни чигал ва мудҳиш зулмат каби тасаввур қилардим. Эсимни таниганимдан бери гавдамнинг катталиги худди ҳозиргидек эди. Ҳанузгача ўзимга ўхшаган ҳеч кимни, менга иши тушган ҳеч бир одамни учратмагандим. Шундай қилиб, мен кимман? Ўз-ўзимга шу саволни қайта-қайта бериб, унга фақат қайғули нидо билан жавоб бера олардим.

Тез орада бу ҳис-туйғулар мени қаёққа етакалаганини тушунтириб бераман. Ҳозир эса ижозатинг билан кулбадагилар мавзусига қайтсам. Уларнинг тарихи менда ҳам аччиқланиш, ҳам ҳайрат уйғотар, яна қойил қолар эдим. Уларнинг қисматлари

билан танишгач, уларга янада боғланиб қолдим. Мен уларни ҳимоячиларим деб ўйлаб, ўзимни ўзим алдар эдим.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Ёвузлик менга ҳали бегона, яхшилик ва олижаноблик мисоллари доим кўз олдимда турарди; улар менда шундай юксак фазилатларни намоён этиши мумкин ва зарур бўлган ҳаётда иштирок этиш хоҳишимни кучайтирар эди. Аммо, ўзимнинг маънавий ўсишим ҳақида сўзлай туриб, ўша йилнинг августи бошида рўй берган бир ҳодиса ҳақида гапириб бермасам бўлмайди.

Бир тунда одатимга кўра мен ўзимга егулик топиш ва дўстларимга ўтин йиғиш учун ўрмонга кира туриб, ичига турли кийим-кечақлар ва бир неча китоб солинган теридан тикилган бир ҳуржунни топиб олдим. Бу ўлжани, хурсанд бўлиб, маҳкам қўлтигимга қистирдим ва саройчамга қайтдим. Бахтимга, китоблар менга алақачон қисман таниш бўлган тилда ёзилган эди. Улар Жон Мильтоннинг «Йўқолган жаннат», Плутархнинг «Умр тасвирлари» жилдларидан бири ва Ҳётенинг «Ёш Вертернинг изтироблари» эди. Бундай хазиналарга эга бўлиш менга жуда кўп қувонч келтирди. Дўстларим кундалик ишлар билан шуғулланган вақтларда бундан буён улар билан танишув ақлимга озуқа берар эди.

Бу асарлар менга кўрсатган таъсирини тасвирлашга ожизман. Улар мени баъзида завқлантириб юборган, кўпинча чуқур қайғули ўй-хаёлларга чўмдирган жуда кўп янги тасаввур ва ҳиссиётларни уйғотди. Оддий ва ҳаяжонга соладиган сюжети билан қизиқтирувчи «Ёш Вертернинг изтироблари»да шундай кўп фикрлар айтилган, менга илгарилари тушунарсиз бўлган шунчалик кўп муаммолар ёритилганки, унинг саҳифаларидан ҳайратланиш ва мулоҳазаларнинг битмас-туганмас манбани топгандим. Сокин оилавий саҳналар ҳамда худбинликка ўрин қолдирмайдиган юксак ҳис-туйғулар ва орзу-ниятлар мен дўстларимда кўрган ва ўз кўксимда яшаётган интилишларга ҳамоҳанг эди. Вертернинг ўзи эса мен кўрган ёки тасаввур қилган мавжудотларнинг ҳаммасидан энг олижаноби бўлиб кўринар эди. Ундаги ҳамма хислатлар оддий бўлса ҳам, қалбимнинг тубига қадар таъсир қиларди. Ўлим ва ўзини-ўзини ўлдириш ҳақидаги мулоҳазалар мени шубҳасиз, ҳайратга солиши керак эди. Мен буларнинг ҳаммасини унча тушунмасдим, лекин бош қаҳрамонга ачиндим ва нима учунлигини тўла-тўқис тушунмасам-да, унинг ўлимига пича кўз ёши тўқдим.

Ўқий туриб, кўп нарсаларни ўлимга қиёслашга уриндим. Мен ўқиган ва кўрган одамларимга ўхшашлигимни, айни вақтда уларга сира ўхшамаслигимни ҳам сезардим. Мен уларга ачинардим — қисман уларни тушунардим, аммо ақл-идроким ҳали тараққий этмаган, ҳеч кимга қарам ва ҳеч кимга боғлиқ эмасдим, мени «сирли чангалзор» ўз оғушига олганида менга мотам тутувчи ҳеч кимим йўқ эди. Кўринишим кўрқинчли, бўйим жуда балан эди. Нима учун бундай? Мен кимман? Қаерданман? Мақсадим нимадан иборат? Бу саволларни ўзимга бетиним берардим, аммо уларга ҳеч жавоб тополмас эдим.

Плутархнинг жилдида қадимги жумҳуриятлар асосчиларининг ҳаёти ёритилган эди. Бу китоб менга «Ёш Вертернинг изтироблари»га қараганда мутлақо бошқача таъсир қилди. Вертер мени кимнидир соғиниш ҳамда ғам чекишга ўргатди. Плутарх эса айни чоғда жамиятга, элга хизмат қилиш ҳақидаги фикрлари билан мени юксалтирди, қадимий замон қаҳрамонларига қойил қолдирди. Мени аянчли, худбин ташвишлардан юқори кўтарди. Ўқиганларимдан кўпини тушунмасдим. Мен қироликлар, улкан ҳудудлар, қудратли дарёлар ва чеки йўқ денгизлар ҳақида маълум бир тасаввурга эга эдим. Аммо шаҳарлар ва одамлар кўп тўпланган жойлар ҳақида умуман билмасдим. Дўстларим кулбаси мен инсон табиатини ўргана оладиган бирдан-бир маскан эди, Плутарх китоби эса менга воқеа-ҳодисаларнинг янги ва янада кенгроқ доирасини кўрсатди. Мен жамият ишлари билан шуғулланган одамлар ҳақида; ўзига ўхшаганларни бошқарган ёки уларни ўлдирган одамлар ҳақида ўқиб қикдим. Мен ўзимда яхшиликка қизғин интилиш ва ёмонликка нафратни ҳис этдим. Мен учун фақат қувонч ёки азобни ифодалайдиган бу сўзларнинг маъносини ақлим етганича тушундим. Мен Ромул, Тезейдан кўра кўпроқ тинчликпарвар қонун чиқарувчилар — Нума, Солон ва Ликург ишларидан завқландим. Дўстларимнинг қадимий урф-одатларга амал қилиши ҳам менга аввало айнан шу эзгу тушунчаларни сингдирди. Агар одамлар билан танишувим шон-шуҳрат ва жангга ўч ёш жангчидан бошланганида эди, эҳтимол, ўзга ҳис-туйғуларга эга бўлардим.

«Йўқолган жаннат» достони эса менда ўзгача ва жуда чуқур ҳаяжон уйғотди. Уни, мен топиб олган бошқа китоблар каби, ҳақиқий бўлган воқеалар ифодаси, деб қабул қилдим. Бу китобни ўқиганимда ўзи яратган мавжудотларга қарши уруш бошлаган қудратли, ҳамма нарсага қодир худо қиёфаси мени ҳайрат ва даҳшатга солди.

Айни вақтда бу китобда тасвирланган Одам Атони ўз тақдиримга қиёс қилардим.

Одам Ато каби, мен ҳам ёлғиз эдим, аммо бошқа ҳамма томондан фарқимиз катта эди. Худои таоло Одам Атони бахтли қилиб яратган, унга чексиз лутф-марҳаматлар кўрсатганди. Одам Ато барча фаришталар ва мавжудотлар билан суҳбатлаша олар, улардан билим ўрганарди, мен эса бахтсиз, ёлғиз ва ночор эдим. Ўзимни энди шайтонга ўхшата бошладим. Дўстларимнинг бахтли чехраларини кўрганимда энди завқланиш ўрнига ҳасадим келар эди.

Бу аҳволимни яна бир воқеа буткул оғирлаштирди. Сомонхонада жойлашганимдан сўнг кўп вақт ўтмай, тажрибахонангдан ўзим билан бирга олган кийимлар чўнтақларидан қандайдир қоғозларни топиб олдим. Аввал унга аҳамият бермагандим, аммо энди, ёзувларни ўқий олганим боис, уларни синчиклаб ўргандим. Бу — мен оламга келишимдан аввал ўтган тўрт ойни ўз ичига олган кундалигинг эди. Сен унда ўз тажрибангни батафсил, қадам-бақадам ёзгандинг ва бу ёзувларни ҳар кунги ҳаётинг кундалиги билан галма-гал битгандинг. Албатта, улар эсимда. Сен менинг бадбахт туғилишим билан боғланган ҳамма тафсилотларни, майиб-майриқ ташқи кўринишимни батафсил тасвирлагансан, яна шундай сўзлар биланки, уларда сенинг бутун нафратинг ифодаланган ва мен буни ҳеч қачон унутолмайман. «Оламга келган кунимга лаънатлар бўлсин! — хитоб қилардим мен. — Лаънати яратувчи! Ҳатто ўзинг ҳам жирканиш билан қараган маҳлуқни нима учун яратдинг? Худо инсонни меҳр ила ўзига ўхшатиб, гўзал қилиб яратган, мен эса сенинг хунуқлаштирилган сувратингман, бу ўхшашлик туфайли янада жирканчиман. Ҳатто шайтоннинг ҳам дўстлари — иблислар бўлган ва уларнинг кўзларига шайтон ажойиб кўринарди. Мен бўлсам, яккаман ва ҳамма мендан нафратланади».

Танҳолик ва тушқунлик вақтларида мен шундай ўйлардим; бироқ, кулбада яшовчиларнинг фазилатларини, уларнинг мулоим ва мурувватли эканини кўриб, улардан завқланишимни билишса, менга уларнинг раҳми келади ва хунуқлигимни кечиришадди, деб ўзимни-ўзим ишонтирдим. Наҳотки, улар ҳамдардлик ва дўстлик хоҳлаб, илтижо қилаётган мавжудотни ҳайдаб юборишади? Мен умидсизликка тушмасликка, тақдиримни ҳал этадиган учрашувга имконим борича яхшироқ тайёрланишга қарор қилдим. Мен бу учрашувни яна бир неча ойга қолдирдим; мен бунга катта аҳамият берганим сабаби — муваффақиятсизликдан қўрқар эдим.

Шу орада кулбада баъзи бир ўзгаришлар юз берди. Сафиянинг келиши нафақат қувонч, балки яна оилага фаровонлик ҳам олиб келди. Феликс ва Агата энди эрмак ва суҳбатларга кўпроқ вақт ажратишар, уларга дала ишларида мардикорлар ёрдам беришарди. Бу бойлик бўлмаса ҳам, фаровонлик эди; уларнинг уйда тинчлик-осойишталик ҳукм сураб, менинг изтиробим эса кундан-кунга кучайиб борар эди. Орттирган билимларим менинг аҳволим жуда аянчли эканини янада яққол кўрсатарди. Тўғри, мен умидвор эдим, бироқ сув юзида ўз аксимни ёки ой ёғдусида соямни кўришим биланоқ умидим гўёки жимирловчи акс ҳамда кўпол соя каби ғойиб бўлар эди.

Мен бир неча ойдан сўнг бўлажак синов учун қўрқувни енгишга ва руҳимни тетик қилишга уриндим. Баъзида орзуларимни ақл-идроким ёрдамида жиловлаб турмай, улар жаннат боғларига парвоз қилишига имкон берардим ва менга ҳамдард бўлган ва мени бардам қилаётган кўркам ва нозик мавжудотларни хаёлан тасаввур этишга журъат қилардим; уларнинг фаришта чехраларида юпатадиган табассум порлар эди. Аммо бу фақатгина орзулар эди, ўй-фикрларимни бўлишидан ва қайғумни аритиб юбора оладиган Момо Ҳавойим йўқ — якка-ёлғиз эдим. Гоҳо Одам Атонинг яратувчисига қилган илтижоси ёдимга тушарди. Менинг яратувчим-чи? У мени тарк этган, шунинг учун ҳам ич-ичимдан ғазабланиб, уни лаънатлардим.

Шу тарзда куз ҳам ўтди. Таажжуб ва ғамгинлик билан барглар тўкилганини, илк бора ўрмон ва ой нуруни кўрганимдагидек, ҳамма нарса яна яланғоч ва маънос бўлиб қолганини кўрдим. Совуқ мени чўчитмасди. Мен унга иссиққа қараганда яхшироқ мослашгандим. Аммо мени гуллар, қушлар ва ёзнинг барча қувноқ ранглари завққа тўлдирар эди; булардан маҳрум бўлганимда эса мен кулбада яшовчилар томон янада кўпроқ талпина бошладим. Ёз тамом бўлиши билан уларнинг бахтиёрлиги ҳеч камаймади. Улар бир-бирларини яхши кўришарди ва бир-бирларига инъом этган қувончлари табиатда юз берадиган ўзгаришларга боғлиқ эмасди. Уларни қанча кўп кузатганим сари, улардан мени ҳимоя қилишни ва сийлашларини шунчалик кўп илтимос қилгим келарди; улар мени библишларини ва яхши кўриб қолишларини истардим; менга қаратилган меҳрли нигоҳларини кўриш орзуларим чўққиси эди. Улар мендан нафрат ва жирканиш билан юз ўтиришлари мумкинлигини ўйлашга журъат этолмасдим.

Қиш бошланди, мен ҳаётга келган вақтдан буён табиатнинг тўрт фасли якунланди. Энди ҳамма ўй-фикрларим кулбада яшовчиларга қай тарзда кўринишимга қаратилган эди. Мен кўплаб режаларни танлаб чиқдим, лекин охири кулбага кўр чол якка ўзи қолган вақтдагина киришга қарор қилдим. Шу вақтга қадар мени кўрган ҳамма

одамлар кўпроқ майиб-майриқлигимдан ваҳимага тушганини тушуниш учун ақлим етарди. Овозим дағал, бироқ кўрқинчли эмасди. Шунинг учун, агар кекса Де Лэсининг илтифотини болаларининг йўқлигида қозона олсам соз бўларди, унда, эҳтимол, ёш ҳомийларим ҳам менга чидашга рози бўлишади, деб тасаввур қилардим.

Бир куни ерга тўшалган тўқ қизил барглари равшан ёритган қуёш, гарчи иситмаса ҳам, кўзни қувонтириб турган вақтда Сафия, Агата ва Феликс узоқ сайрга жўнашди, қария эса уйда ёлғиз қолди. Чол, фарзандлари кетишгандан сўнг, гитарасини олди ва барча тинглаганларимдан вагин ва нафис бир неча куйни чалди. Аввалига унинг қиёфаси мусиқа лаззатидан ёришиб турди, ammo тез орада уйчан ва қайғули бўлиб қолди. Сўнг у чоғусини четга қўйиб, ўйга чўмди.

Юрагим гуп-гуп урарди; умидларимни рўёбга чиқарадиган ёки хавотиримни тасдиқлайдиган синовлар фурсати келди. Хизматкорлар яқиндаги бозорчага кетишган эди. Кулба ичи ва атрофи тинч эди; бу ажойиб фурсат эди ва барибир, режамни амалга оширишга киришганимда кучим мени тарк этди ва бўшашиб ерга ўтирдим. Ammo дарҳол ўрнимдан турдим ва бутун сабот-матонатимни бир жойга тўплаб, сомонхонага кирадиган жойни беркитган тахталарни четга сурдим. Тоза ҳаво мени бардам қилди ва қатъийлик билан кулбага яқинлашиб, эшикни тақиллатдим.

— Ким у? — овоз берди қария. — Кириг.

Мен кирдим.

— Бостириб кирганим учун узр, — дедим мен. — Мен — йўловчиман ва ҳордиқ олишга муҳтожман. Агар олов ёнида бироз ўтиришга рухсат берсангиз, жуда ҳам миннатдор бўлардим.

— Келинг, — деди Де Лэси, — сизга бирор нарса билан ёрдам беришга уриниб кўраман. Фақат шуниси ачинарлики, уйда болаларим йўқ, мен эса кўрман ва сизга овқат беролмайман, деб кўрқаман.

— Ўзингизни қийнаб ўтирманг, саховатли хожам, егулигим бор, фақат сал исиниб, ҳордиқ олсам бас.

Ўтирдим. Орага сукунат чўқди. Ҳар бир дақиқа ганимат эканини билардим ва шунга қарамай, суҳбат бошлашга журъат этолмасдим. Шунда қариянинг ўзи менга муурожаат қилиб қолди:

— Йўловчи, гапингиздан кўриниб турибдики, ватандошим экансиз — ахир сиз ҳам фарангсиз, шундай эмасми?

— Йўқ, ammo мен фаранг оиласида катта бўлганман ва фақат шу тилни биламан. Ҳозир эса ўзим сидқидидан яхши кўрган ва мени ҳам яхши кўра оладиган дўстларим ҳузурига паноҳ сўраб келдим.

— Улар олмонларми?

— Йўқ, улар фаранглар. Ammo бошқа нарса ҳақида айтишга ижозат берсангиз. Мен ёлғиз ва бахтсиз мавжудотман. Бутун дунёда на қариндош-уруғим, на дўстим бор. Мен ҳузурига кетаётган яхши одамлар мени ҳеч қачон кўришмаган ва мен тўғримда кам нарса билишади. Мен кўрқаяпман; агар шу ерда ҳам омадсизликка дучор бўлсам, ана унда умрбод муртад бўлиб қоламан.

— Ёлғизлик ҳақиқатан ҳам бахтсизликдир. Ammo умидсизланманг, бегараз, оқ-кўнгил одамларнинг юраклари биродарларча меҳр ва раҳмдилликка мойил бўлади. Умид қилинг; агар яхши одамлар бўлса, тушқунликка тушишга не ҳожат?!

— Менинг танишларим сахий одамлар, улардан сахийроқ ҳеч ким йўқ. Ammo бахтга қарши, улар мени танимайдилар ва мени даҳшатли маҳлуқ, деб ўйлайдилар. Феъл-атворим мулойим, ҳеч кимга ёмонлик қилмаганман ва ҳатто яхшилик қилишга уринганман, бироқ уларга садоқатли дўст бўлсам ҳам, кўрқинчли башарамни кўрсалар, мендан нафратланиб, ҳайдай бошлайдилар.

— Бу қайғули ҳол, ammo агар сизга ҳақиқатан ҳам ҳеч нарсада таъна қилиб бўлмаса, наҳотки, уларни янглиш фикрдан қайтаришнинг иложи йўқ?

— Шундай қилишга уринаман, шунинг учун ҳам мени кўрқув эмозқда. Дўстларимни чин қалбдан яхши кўраман; уларга билинтирмасдан мана, кўп ойлардан бери хизмат қилишга уринаяпман, бироқ улар мени ёмонлик қилади, деб ўйлашлари мумкин. Бу янглиш фикрни қандай қувишга ақлим етмаяпти.

— Улар қаерда яшайдилар?

— Шу ерга яқин жойда.

Қария бир зум жим қолди, сўнгра давом этди:

— Агар воқеангиз тафсилотларини мен билан очиқчасига баҳам кўрсангиз, балким, уларни сизга мойил қилишга ёрдам берарман. Мен сўқирман, сизни кўрмайман, ammo сўзларингиздаги самимийликни сезаяпман. Мен бор-йўғи бадарға қилинган бир бечора одамман, ammo яқинингдаги одамга ёрдам кўрсатиш ҳақиқий қувонч келтиради.

— Саховатли одам экансиз. Олижаноб таклифингизни миннатдорлик билан қабул

қиламан. Яхшилигингиз билан мени балчиқдан қутқаряпсиз. Ёрдамингиз билан яқин одамларингиз орасидан ҳайдалмаслигимга ишонаман.

— Худо сақласин-а! Ҳатто жиноятчи бўлсангиз ҳам, ҳайдалиш сизни умидсиз қилиб қўяди, низолар эса яхшиликка олиб бормади. Мен ҳам бахтсизман, ўзим ва оилам айбсиз жазоланганлар. Беайб одамларнинг жазоланганини кўрсам, ҳамдард бўлишим табиий.

— Сизга қандай қилиб миннатдорчилик изҳор этсам экан, менинг яккаю ягона валийнёъматим? Мен яхши сўзларни биринчи марта сиздан эшитмоқдаман. Сиздан абаду-абад миннатдор бўлардим, мен шу кунларда учрашадиган одамлар сизнинг яхшилигингиз туфайли мени яхши кутиб олишса, қандай соз бўларди!

— Уларнинг исмларини ва қаерда яшашларини билишга ижозат берсангиз.

Мен жим қолдим. Мана у: мени абадий бахтли қиладиган ёки бахтдан абадий маҳрум этадиган ҳал қилувчи дақиқа! Унга жавоб қайтаришга беҳуда уринардим, ҳаяжон мени сўнгги куч-қувватимдан айирди. Мен курсига чўқдим ва ҳўнграб йиғлаб юбордим. Ана шу дақиқада ёш ҳомийларимнинг қадам товушлари эшитилди. Фурсатни қўлдан бой бермаслик керак. Қариянинг қўлини маҳкам ушлаб, хитоб қилдим:

— Фурсат етди! Мени ҳимоя қилинг ва қутқаринг! Мен интилаётган дўстлар — бу сиз ва оилангиздир. Шундай синов соатида мени тарк этманг!

— Ё худойим! — қичқириб юборди қария. — Кимсиз ўзи?

Шу вақт эшик очилди ва Феликс, Сафия ҳамда Агата киришди. Улар мени кўрган вақтдаги ваҳимани ким ҳам тасвирлай оларди? Агата ҳушидан кетиб, йиқилди. Сафия дугонасига ёрдам беролмай, қочиб чиқиб кетди. Феликс эса менга ташланди ва мени тиззаларини кучоқлаб олганим қариядан ғайритабиий куч билан айириб юборди. Мени зарб билан ерга йиқитди ва таёқ билан қаттиқ урди. Мен уни, арслон оҳуни тилка-пора қилганидек, парча-парча қилиб ташлашим мумкин эди. Аммо юрагимни жуда оғир ғам-ғусса босди ва ўзимни тўхтатиб қолдим. У зарбани қайтаришга шайланди, аммо шунда қайғуга чидолмай, кулбадан отилиб чиқдим ва умумий саросима орасида, ҳеч кимнинг кўзига кўринмай саройчамда яширинишга улгурдим.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Эҳ, лаънати, лаънати яратувчим! Нега ҳам яшайпман экан-а? Нима учун сен ўйламай ёққан ҳаёт учқунини ўша ондаёқ ўчирмадим-а? Билмайман, лекин ўшанда ҳали тушқунликка тушмаган эдим; энди эса мени қаҳр-ғазаб ва қасос ўти эгаллаб олганди. Жон-дилим билан кулбани унда яшовчилар билан бирга вайрон қилишга, уларнинг фарёдлари ва азобларидан роҳатланишга қодир эдим.

Ярим кечада бошпанамдан чиқдим ва ўрмон бўйлаб юриб кетдим; у ерда, бировлар эшитиб қолишидан чўчимай, азобимни даҳшатли ҳайқириқлар билан ифодладим. Гўё арқонини узган ёввойи ҳайвонга ўхшаб, йўлимда нима учраса, ўша нарсани ер билан яқсон қилардим, ўрмон бўйлаб буғудек елиб-югурардим. О, қандай даҳшатли тунни бошдан ўтказдим! Совуқ юдузлар менга захарҳандали боқишар, яланғоч дарахтлар тепада шохларини тебратишарди; аҳён-аҳёнда қушларнинг оҳангдор нолалари сукунатни бузарди. Мендан ташқари ҳамма нарса ором ва қувонч оғушида ва фақат менгина шайтонга ўхшаб, кўксимда дўзахни олиб юрардим.

Изтироблар мени толиқтириб қўйди ва ночор тушқунлик билан ҳўл майса устига ўтирдим. Ердаги беҳисоб аҳоли орасида менга раҳми келган ва ёрдам беришни хоҳлаган биронта жонзот топилмади, нега энди мен душманларимни аярканман? Йўқ, ўша дақиқадан бошлаб бутун инсон зотига ва авваламбор мени яратган ва чидаб бўлмас азобларга дучор қилган одамга мангу уруш эълон қилдим.

Қуёш чиқди, одамларнинг овозларини эшитиб қолдим ва кун ёруғида бошпанамга қайтиб боролмаслигимни тушундим. Шу сабабли яқин соатларни нима қилиш кераклигини ўйлаб билан ўтказишга қарор қилиб, қуюқ ўсган бутазорга яшириндим.

Қуёш нуллари ва тоза ҳаво мени бирмунча хотиржам қилди; кулбада юз берган воқеани эслаб, узил-кесил хулоса чиқаришга шошганимни англадим. Шубҳасиз, эҳтиётсизлик қилгандим. Гапларим қарияни менинг фойдамга оғдиргани аниқ, аммо қандай аҳмоқманки, ўша захоти унинг болаларига кўринибман-а?! Аввало кекса Де Лэсини ўзимга ўргатиб олишим, оиланинг қолган аъзоларига эса, бунга тайёр бўлганларидан сўнг, кейинроқ кўринишим керак эди. Бироқ, бу хатоларни тузатиш мумкин, деб ўйлардим. Узоқ мулоҳазалардан сўнг, кулбага яна қайтиш, қарияга қайтадан мурожат қилиш ва уни бутунлай ўз томонимга оғдиришга қарор қилдим.

Бу фикр мени тинчлантирди ва кун ярим бўлганида қаттиқ ухлаб қолдим; аммо қоним ҳали совумаган, тушларим эса нотинч эди. Кечагина рўй берган даҳшатли саҳна кўз олдимда яна ва яна такрорланарди: аёллар қочиб кетаяпти, ғазабланган Феликс эса отасининг тиззаларидан мени тортиб олаяпти. Дармонсиз ҳолатда уйғон-

дим; алақачон қоронги тушганини кўриб, бутазордан чиқдим ва егулик излай бошладим.

Қорнимни тўйгазиб, таниш сўқмоққа чиқдим ва кулбага равона бўлдим. У ерда сужунат ҳукм сурарди. Саройимга яшириниб олиб, оила одатда уйғонадиган тонгги соатни кута бошладим. Бу вақт ўтиб кетди, қуёш ҳам батамом тиккага кўтарилди, кулбада яшовчилар эса кўринмасдилар. Бирор-бир фалокат юз беришидан чўчиб, қалтирардим. Кулбанинг ичи қоронғу эди ва ҳеч бир товуш эшитилмасди; бу номаълумлик қандай азобли бўлганини тасвирлашга қурбим етмаса керак.

Ана, яқиндан икки нафар деҳқон ўтди; кулба ёнида қадамларини секинлатиб, суҳбат бошлашди. Улар қизғин хатти-ҳаракатлар қилиб гаплашишарди. Аммо мен уларнинг гапларини тушунмасдим, негаки улар шевада сўзлашаётганди. Бу эса ҳомийларим тили эмасди. Бироқ тез орада Феликс билан бирга яна бир одам яқин келди. Бу мени ажаблантирди, негаки Феликс тонгда уйдан чиққанини кўрмагандим. Гаплардан нима воқеалар бўлаётганини тушунишга умид қилиб, ҳаяжон билан кутиб турдим.

— Демак, — деди Феликсга ҳамроҳи, — ижара ҳақини тўлашни, устига-устига полиздаги йиғилмаган ҳосилни шу ҳолда қолдиришни хоҳлаясанми? Бошқа одамнинг кулфатидан фойдаланишни истамайман. Яхшиси, бир неча кун сабр қилайлик, балки бошқа фикрга белансан?

— Бефойда, — жавоб қайтарди Феликс, — биз бу ерда қололмаймиз. Отам кечирган даҳшатларидан сўнг аҳволи оғирлашиб қолди. Хотиним ва синглим ҳам ўзларига келолмаяпти. Йўқ, мени кўндирманг. Мана сизга уйингиз. Мен эса тезроқ бу ердан қочиб кетсам бўлгани.

Шундай дея туриб, Феликснинг бутун вужуди титрар эди. У ҳамроҳи билан бир неча дақиқага уйга кирди, сўнг эса кўздан ғойиб бўлди. Ўша вақтдан буён Де Лэси оиласидан ҳеч кимни бошқа кўрмадим.

Куннинг қолган қисмини тушқунликка чўмиб саройимда ўтказдим. Ҳомийларим кетиб қолишди ва мени дунё билан боғлаб турган ягона алоқани узиб юборишди. Шунда қалбим янаям нафрату қасос ўтига тўлиб кетди ва мен вазабимни босишга уринмасдим. Ўзимни қаҳр ҳукмига топширдим. Мен ҳаммаёқни ва ҳаммани дабдала қилгим келар эди. Де Лэсининг ёқимли овози, Агатанинг мулойим кўзлари, араб қизининг ажабтовур кўркемлиги ҳақида эслаганимда бу вазабим босилар ва дардимни бирмунча енгиллаштирган кўз ёшлар билан алмашинар эди. Аммо ўша заҳотиёқ улар қандай қилиб мени итариб юборганлари ва тарк этганларини эслардим ва кўнглимда яна шиддатли вазаб бўрони кўзгаларди. Бирор-бир тирик жонзотни яқсон қилгим келиб, вазабимни жонсиз нарсаларга йўналтирдим. Қоронги тушгандан сўнг кулба атрофида бир қанча ёнадиган нарсаларни уйиб чиқдим, полизни яқсон қилиб, ой ботишини сабрсизлик билан кута бошладим.

Тунда ўрмондан кучли шамол эсди ва осмонда ҳаяллаб қолган булутларни тезда тарқатиб юборди. Унинг шиддати борган сари кучайди ҳамда менда ақл-идрокнинг барча чегараларидан четга чиққан қандайдир телбаликни уйғотди. Мен қуруқ шохни ёқдим ва ой ботаётган ғарбга қарашдан тинмай, маҳкум кулбанинг атрофида ўйинга тушдим. Ниҳоят ой гардиши бир оз ботди ва мен машъаламни юқори кўтардим: ой бутунлай кўздан ғойиб бўлгандан сўнг уйиб қўйилган поҳол, арчагул ва бута шохларини баланд ҳайқириқ билан ёқиб юбордим, шамол оловни кучайтирди ва тез орада бутун кулба ҳалокатли аланга билан қопланди.

Уйни қутқариб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиб, у ердан кетдим ва ўрмонда яшириндим.

Қаршимда бутун дунё очиқ эди; қаерга йўл олсам экан? Мен шунча азоблар чеккан жойлардан мумкин қадар йироққа қочишга қарор қилдим. Аммо ҳамма тарафда мен ёмон кўрган ва нафратланган одамлар бор эди. Ниҳоят, сен хаёлимга келдинг. Ўзуларингдан менинг отам, яратувчим сен эканлигингни билиб қолгандим, менга ҳаёт берган одамдан бошқа кимга ҳам мурожаат қилардим? Феликс Сафияга ўқитган сабоқлар орасида жуғрофия ҳам ёдимда эди. Шу сабоқлар туфайли мен Ер шаридаги турли мамлакатларнинг жойлашини билиб олгандим. Сен Женевани қадрдан шаҳрим деб кундалигингда ёзиб эдинг. Мен ҳам ўша ерда боришга қарор қилдим.

Ягона йўлбошчим Қуёш эди. Ўтишим керак бўлган шаҳарлар номларини билмасдим ва ҳеч бир инсон зотидан маълумотлар олишга умид қилмасдим. Аммо мен умидимни йўқотмадим. Гарчи сенга нисбатан нафратдан ўзга ҳеч нарсани ҳис этмасам ҳам, фақат сендан ёрдан кутардим. Бераҳм, тошжорак яратувчи экансан! Менга ҳис-туйғу ва эҳтирос ато этдинг, кейин эса мени умум нафрати ва жирканиши учун қурбон қилиб, ташлаб кетдинг.

Саёҳатим узоқ давом этди ва мен чидаб бўлмас азоб-уқубатларни бошдан кечирдим. Узоқ вақт яшаган жойимни тарк этганимда кеч куз фасли эди. Инсон зоти

билан учрашиб қолишдан чўчиб, фақат тунлари юардим. Атрофимдаги табиат сўлиб борар, қуёш нурлари энди унчалик илитмас, ёмғир-қор ёғар, қудратли дарёлар музлар, ер сатҳи қаттиқ, совуқ ва яланғоч бўлиб қолган, мен эса ҳеч ердан бошпана тополмасдим. О, ер юзига келган кунимни нақадар лаънатлар эдим! Қалбимдаги ҳамма яхши ҳис-туйғулар йўқолган ва қаҳру аламга тўлиб-тошгандим. Шаҳрингга яқинлашганим сари, юрагимда қаҳр-ғазаб ила қоришиқ қасос ўти шунчалик кучлироқ алангалар эди. Қор ёғар, ҳовузлар музлар, аммо мен ҳордиқ олмасдим. Баъзи бир тасодифлар вақти-вақти билан менга ёрдам берарди. Қўлимда мамлакатинг харитаси бор эди, аммо барибир кўпинча асосий йўлимдан четлашиб, узоқлашиб кетар эдим. Азоб-уқубатларим нафас ростлашга йўл бермасди. Аммо Швейцария чегарасига бориб қолганимда, қуёш яна иссиқлик таратаётганини, ер эса майсалар билан қопланганини кўрдим.

Одатда кундузлари дам олардим ва фақат тун мени одамлардан яширган вақтагина йўлга тушардим. Аммо бир куни тонгда йўлим ўрмон орқали ўтишига ишонч ҳосил қилиб, саёҳатимни қуёш чиққандан сўнг давом эттиришга журъат қилдим. Баҳорнинг илк кунларидан бири ҳатто мени ҳам бардамлаштирди — қуёш жуда ёрқин нур сочар ва ҳаво ҳам ҳушбўй эди. Кўнглимда аллақачон кўмилгандек бўлиб кўринган нафис ва қувончли ҳиссиётлар жонланаётганини сездим. Бу ҳиссиётларнинг янгилаанишидан ҳайратга тушиб, уларга берилдим, ёлғизлигим ва бадбурушлигимни унутиб, бахтли бўлишга журъат эдим. Юзларимдан яна сокин кўз ёшлари оқа бошлади, ҳатто менга шундай қувончни ҳаёда этган қуёшдан миннатдор бўлиб осмонга қарадим.

Мен сўқмоқлар бўйлаб узоқ айландим ва баҳор келибоқ дарахтлари жонланган ўрмон ёқасига етиб бордим. Бу ерда бирдан қандайдир овозларни эшитиб, тўхтаб қолдим ва сарв дарахтининг соясига беркинишга мажбур бўлдим. Аранг беркинишга улгуришим биланок пистирмамга бир ёш қиз худди кимдандир ҳазил қилиб қочаётгандек қийқириб кула югуриб келди. У тикка кесиб тушган қизроқ бўйлаб чопиб борарди. Аммо бирдан у тойиб кетди ва дарёчанинг тез оқимига қулади. Мен яширинган жойимдан отилиб чиқдим; оқимга қарши бор кучимни ишга солиб, қизни қутқардим ва соҳилга олиб чиқдим. У беҳуш ётарди. Уни ҳушига келтириш учун қўлимдан келган ҳамма нарсани қилдим, шу пайт қиз ҳазиллаша қочган деҳқон келиб қолди. Мени кўриб, устимга ташланди ва қизни қўлларимдан тортиб олиб, шошлаиб ўрмон сари равона бўлди. Нега бундай қилаётганини аранг фаҳмлаб, уларнинг ортидан эргашдим. Ора яқин қолганини кўриб, деҳқон милтиғидан мени нишонга олди ва ўқ узди. Мен йиқилдим, дилозорим эса бадтар шошганча ўрмонда ғойиб бўлди.

Мана қандай ҳаёда олдим яхшилигим эвазига! Мен инсон ҳаётини қутқариб, бунинг учун энди даҳшатли оғриқдан ингранардим; ўқ мушагимни ёриб, суягимни майдалаб юборган эди. Шу вақтга қадар мен ҳис этган яхши туйғулар ғойиб бўлди ва энди ғазабланиб, тишларимни ғижирлатар эдим. Оғриқдан ақл-ҳушимни йўқотдим, дилимда бутун инсониятга нисбатан умрбод нафрат туғилди ва қасос олишга аҳд қилдим. Бироқ жароҳат етказган қийноқлар мени ҳолдан тойдирди; томирим уриши тўхтаб, ҳушимдан кетдим.

Бир неча ҳафта давомида жароҳатимни даволашга уриниб, ўрмонларда аянчли ҳаёт кечирдим. Ўқ елкамга текканди ва у ўша жойда қолиб кетдим, йўқми, билмасдим; ҳар ҳолда уни суғуриб олиш иложи йўқ эди. Адолатсизлик кўнглимни вайрон қилган, одамларнинг ношукрлиги ҳақидаги хаёлларим оғриқларни кучайтирар эди. Шундан сўнг қасос олиш — ҳамма азоб-уқубатлар ва ҳақоратлар учун дуч келган одамзодни ўлдиришга қасд қилдим.

Бир неча ҳафтадан сўнг жароҳатларим битиб кетди ва йўлимда давом этдим. Ёрқин қуёш ва баҳорнинг нафис шабадалари мен бошдан кечириётган қийинчиликларни энди енгиллаштиролмас эди. Қалбимни қувонч ўрнига мени ҳақоратлаб, бахтсиз қилган одамзодга нафрат эгаллади.

Машаққатли йўлим охирига етиб қолган эди. Мен икки ойдан сўнг Женева атрофларига етиб келдим.

Сенга қандай сўзлар билан мурожаат этишни ўйлаб олиш учун тунни далада ўтказишга қарор қилдим. Чарчоқ ва очлик мени эзиб юборганди ва енгил кечки шабададан ёхуд Юра тоғларининг улкан чўққилари орқасида ботаётган қуён манзарасидан роҳатланолмай, ўзимни ҳаддан ташқари бахтсиз ҳис этардим.

Азобли фикрлардан қутилишга имкон берган енгил уйқуга чўмдим, аммо тез орада ёшига хос чаққонлик билан пистирмамга чопиб кирган кўркамгина болакайнинг қадамларидан уйғониб кетдим. Унга назар ташлаганимда, бу жажжи мавжудот мен ҳақимда нотўғри фикрда эмаслиги ва бадбурушликка нисбатан жирканишни ҳис этиш учун ҳаддан ташқари кам ҳаёт кечирганини хаёлимдан ўтказдим. Агар уни

тутиб олсам ва дўстим қилиб олишга эришсам, бу гавжум дунёда шунчалик яккаю ёлғиз бўлмасдим.

Мана шундай яхши ниятда ёнимдан югуриб ўтаётган болакайни тутиб олдим ва ўзимга тортдим. Унинг қўлларини куч билан икки томонга бурдим ва дедим:

— Эй бола, нега бақирасан? Сени хафа қилмайман, сўзимни эшит.

У жон-жаҳди билан типирчиларди.

— Қўйвор, — бақирарди у. — Бадбуруш! Жирқанч, бадбуруш! Мени емоқчисан ва бўлакчаларга ажратиб ташламоқчисан. Сен — одамхўрсан! Қўйвор мени, йўқса дадамга айтиб бераман.

— Болакай, энди ҳеч қачон дадангни кўрмайсан; сен мен билан кетишинг керак.

— Жирқанч маҳлуқ! Мени қўйиб юбор! Менинг дадам — судья. Унинг исми Франкенштейн. У сени жазолайди. Мени ушлаб туролмайсан.

— Франкенштейн! Демак, мен умрбод ўч олишга аҳд этган душманам уруғидан экансан-да. Ундай бўлса сен илк қурбоним бўлгин!

Бола курашганча нохуш сўзлар айтишда давом этди. Жим бўлиши учун уни бўғдим. Энди у оёқларим тағида жонсиз ётарди.

Мен қурбонимга қараб турдим ва юрагим шодлик ҳамда беҳад тантананага тўлиб-тошди; қарсақ чалиб, хитоб қилдим:

— Мен ҳам кулфат ёя оламан; душманам заиф экан, бу ўлим инсонни тушкунликка олиб келади ва кўплаб бошқа бахтсизликлар уни қийнаб, эзғилаб ташлайди!

Мен болакайга тикилиб, унинг кўкрагидаги қандайдир ярқироқ жисмга кўзим тушди. Уни кўлимга олдим. Бу — гўзал аёл суврати эди. Мени қийнаётган аламга қарамай, у эътиборимни жалб этди ва кўнглимни юмшатди. Узун киприклар қуршо-видаги қора кўзларга ва кўркам лабларга бир неча дақиқа завқ билан тикилдим. Аммо яна вужудимни ғазаб эгаллади; шундай аёллар ҳаёда этадиган қувончдан умрбод маҳрумлигимни эсладим; ахир, сувратини томоша қилаётганим бу аёл мени кўрса, ундаги илоҳий мулойимлик кўрқув ва нафратга айланарди-да!

Шундай фикрлар мени ғазабга солганига ҳайратланиш мумкинми? Мен фақат бир нарсага ажабланаман: нега ўша дақиқада ҳис-туйғуларимни фақат хитоблар билан ифодаладим ва нима учун одамларга ташланмадим ҳамда улар билан олишувда ҳалок бўлмаган эканман?

Бу офир кечинмалардан эзилиб, қотиллик содир этган жойимни тарк этдим ва ишончлироқ пана жойини излаб, у ерда ҳеч ким йўқ деб ўйлаб, қандайдир саройга кирдим. У ерда бир қиз сомон устида ухлар, у ёш эди. Тўғри, у сувратдаги аёлдек кўркам эмасди. Аммо унинг ташқи кўриниши ёқимли, соғлом ва дуркун, яшнаган эди. Мана, мендан бошқа ҳаммага мулойим табассумларини тақдим этадиганлардан бири, деб ўйладим ва шу лаҳзада унинг устига энгашиб, шивирладим: «Ўйғон, соҳибжамол, севгилинг шу ерда, ёнингда ва биргина ёқимли нигоҳинг учун ҳаётини қурбон қилишга тайёр. Севгилим, уйғон!»

Қиз қимирлаб қўйди. Мени эса даҳшат титроғи босди. У бирдан уйғониб кетса, мени кўрса, лаънатласа ва қотил сифатида фош этса-чи? Ахир у кўзларини очса ва мени кўриб қолса, шундай қилган бўлардим. Бу фикр ақлдан оздириб қўйиши мумкин эди, бу ўй мени иблисга айлантирди; мен эмас, мана шу қиз азоблансин, мен содир этган қотиллик учун у товон тўласин; ахир у менга тўхфа этиши мумкин ҳамма нарсадан умрбод маҳрумман-ку. У жиноятни дунёга келтирдими, унинг ўзи жазоланаверсин! Феликс сабоқлари ва одамларнинг қонхўр қонунлари мени ёмонлик қилишга ўргатди. Мен қизнинг устига энгашдим ва сувратни қўйлагининг бурмаларига яшириб қўйдим. У яна қимирлади, мен эса қочиб кетдим.

Гоҳ сени кўришни кўмсаб, гоҳ бу жафокаш дунёни абадий тарк этишга қарор қилиб, бу ҳодисалар юз берган жой яқинида яна бир неча кун дайдиб юрдим. Ниҳоят, тоғларга чиқиб кетдим ва ҳозир фақат сенинг ёрдаминг билан қониқтиришим мумкин бўлган қайноқ севги ҳиссиётидан қийналиб, бу ерда тентираб юрибман. Талабимни билгинг келса, эшит: шундай қилгинки, мени ҳам бирор одамзод сева олсин! Мен ёлғиз ва бахтсизман, ҳеч бир инсон зоти менга дўст бўлолмайди. Шу хулосага келдимки, худди ўзим каби хунук бир аёл мавжудот яратсанг, у мендан юз ўгирмайди. Аёлим худди мендек бесўнақай ва хунук бўлсин. Сен ана шундай мавжудотни яратиб бер!

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Маҳлуқ сўзлашдан тўхтади ва жавоб кутиб, менга қаради. Аммо мен ҳайратдан эсанкираб қолгандим ва унинг талабини тўла-тўқис тушуниш учун хаёлимни етарли даражада бир жойга қўёлмадим. У гапида давом этди:

— Менга ҳаводек зарур меҳр инъом этиб, мен билан бирга яшай оладиган

аёлни яратишинг керак. Бу фақат сенинг кўлингдан келади. Буни талаб қилишга ҳақлиман ва сен бу талабимни рад этолмайсан.

Унинг сўнги сўзлари қулбадаги сокин ҳаёти ҳақида гапирётганида тинчиб қолган ғазабимни янги куч билан уйғотди; бу сўзларни айтганда эса, қаҳр-ғазабимни жиловлашга энди қурбим етмай қолди.

— Мен бош тортаман, — жавоб бердим мен, — ҳеч қандай қийноқлар билан мени кўндиролмайсан. Сен мени энг бахтсиз одам қилиб қўйишинг мумкин, лекин ҳеч қачон мени ўз олдимда шунчалик паст кетишга мажбур этолмайсан. Биргалиқда дунёни вайрон қилишларинг учун сенга ўхшаш мавжудот яратаманми? Йўқол кўзимдан! Жавобим аниқ: мени қийнашинг мумкин, аммо бунга ҳеч қачон рози бўлмайман.

— Сен ноҳақсан, — жавоб берди у. — Мен кўрқитмоқчи эмасман, балки сени ишонтиришга уринаяпман. Ичимда ғазаб яширинган, негаки, мен бахтсизман. Нима учун ҳамма одамлар мендан қочади, мендан нафратланади? Сенинг ўзинг, яратувчим, мени қувонч ила тилка-пора қилиб ташлаган бўлардинг. Агар мени мана шу музлар қоплаган жарликлардан бирига ташласанг ва танамни — ўз қўлларинг маҳсулини йўқ қилиб юборсанг, ўзингни қотил деб санамасдинг. Одамлар мендан нафратланган вақтда нега уларни аяшим керак экан? Агар инсон мен билан иноқ, дўст бўлиб яшаганида эди, ёмонлик ўрнига уни барча неъматларга кўмиб ташлардим ва илтифот қилаётгани учун кўзёш тўкиб, миннатдорчилик изҳор этардим. Аммо бунинг иложи йўқ-ку! Инсон ҳис-туйғулари мулоқотимиз учун ўтиб бўлмас гов қўйяпти. Мен эса исёнкор қул каби итоат қилолмайман. Мен ўз аламларим учун қасос оламан. Мехр-муҳаббат қозониш менга насиб қилмаган экан, демак, энди одамларни даҳшатга соламан ва аввало сенга — ашаддий душманам, яратувчимга қараб сўнмас нафрат ёғдиришга онт ичаман. Эҳтиёт бўл: сени йўқ қилиш учун ҳамма нарсани қиламан, то юрагингни қон қилмагунимча ва оламга келганингга лаънат айтмагунингча тинчимайман.

У бу фикрларни беҳад қаҳр-ғазаб билан изҳор қилди. Унинг юзи инсон нигоҳи чидай олмайдиган тарзда бадбуруш бўлиб ўзгариб кетди. Аммо у тез орада тинчланиб, сўзида давом этди:

— Сени ишонтирмоқчи эдим. Мен қаҳр-ғазабга миниб, сенинг қаршингда ўзимга зиён қилишим мумкин, негаки, айнан сен бунга сабабчи эканингни тушунишни истамаяпсан. Агар бирор бир одам менга меҳрибонлик билан муожала қилса эди, унга юз баробар қилиб қайтарардим; биргина шу мавжудот учун бутун инсон зоти билан ярашардим. Аммо бу — амалга ошмайдиган орзу. Сендан илтимос қилаётганим эса оқилона ва оддийдир. Менга ўзга жинсли, аммо худди ўзим каби жирканч мавжудот зарур. Ҳа, бу кичик қувонч бўлади, бу мен эришишим мумкин бўлган ягона нарсадир. Бу мени қониқтириш учун етарли. Тўғри, биз дунёдан ажратиб қўйилган бадбуруш мавжудотлар бўламиз, бироқ шу туфайли бир-биримизга янада кўпроқ боғланиб қоламиз. Биз жуда бахтли бўлиб кетмаймиз, аммо бу ҳаёт ҳозир мен чекаётган азоб-уқубатлардан холи бўлади. О, яратувчим! Мени бахтли қил, биттаю битта шу яхшилик учун сендан миннатдор бўлай. Бирор-бир одамда ҳамдардлик уйғотишга қодир эканлигимга ишонч ҳосил қилай; илтимосимни рад этма!

Мен таъсирланиб кетдим. Розилигимнинг эҳтимоли оқибатлари ҳақида ўйлаб, сесканардим, аммо унинг гапларида қандайдир адолат борлигини тушунардим. Ҳикояси ва ифодаланган ҳис-туйғулари бу мавжудотнинг ҳиссиётга эгалигини кўрсатарди. Модомики ҳукмида экан, унга яратувчиси сифатида бахт ато этиш — менинг бурчим! У кайфиятимдаги ўзгаришни сезди ва давом этди:

— Агар сен рози бўлсанг, унда на сен, на ўзга бирон-бир инсон зоти бизни бошқа кўрмайди: мен Жанубий Африканинг бепоён саҳроларига кетаман. Овқатим ҳам одамникидан фарқ қилади; қорнимни тўйғазиш учун на кўзичоқ, на эчки боласини ўлдирмайман, эман ёнғоқлар ва мевалар — мана менга керакли ҳамма нарса. Дўстим ҳам менга ўхшаб ўша овқат билан қониқаверади. Бизнинг тўшагимиз қуруқ барглардан иборат бўлади, қуёш одамларга нур сочгандек бизга ҳам нур сочади, биз учун мевалар етилтиради. Мен сенга тасвирлаётган манзара сокин ва инсонийдир. Албатта, фақат куч-қудратинг ва раҳмсизлигингни кўрсатиш учун илтимосимни рад этишинг яхши эмаслигини тушунасан. Менга нисбатан қанчалик шафқатсиз бўлсанг-да, ҳозир кўзларингда ҳамдардлик кўраяпман. Шу яхши лаҳзалардан фойдаланиб қолишимга қолишимга имкон бер, мен шу қадар ёлвориб сўраётган орзу-армонимни рўёбга чиқар.

— Ғалати-ку, — деб жавоб бердим унга, — сен одамлар яшайдиган жойларни тарк этишни ва ягона қўшнилариинг — ёввойи ҳайвонлар бўладиган хилват маъволарда яшашни ният қилаяпсан. Одамларнинг муҳаббати ва меҳрига шундай қизгин тарзда ташна бўлсанг, унда қандай қилиб қувғинликда яшай оласан? Сен яна одамлар орасига қайтасан ва яна улардан меҳр-оқибат излашни бошлайсан ва яна улар-

нинг нафратига учрайсан. Қаҳр-ғазабинг яна аланга олади ва бунинг устига, ҳамма нарсани вайрон қилишда мадақкоринг — дўстинг ҳам бўлади. Охири яхшилик билан тугамайди; талаб қилма, негаки барибир рози бўлмайман.

— Ҳис-туйғуларинг нақадар беқарор-а! Бир дақиқа аввал сўзларимдан таъсирланиб кетгандинг: нима учун, ҳасратларимни тинглаб бўлиб, менга яна қарши чиқяпсан? Мен яшаётган замин ҳаққи ва яратувчим ҳаққи қасамёд қиламанки, сен пайдо қиладиган аёл билан бирга одамларни тарк этаман ва энг хилват, одам оёғи етмас жойларда яшашга кўникаман. Кимдир мени яхши кўриб турса, ёвуз истаклар мени тарк этади. Ҳаётим осойишта кечади ва ўлаётган чоғимда сени — яратувчимни лаънатламас эдим.

Унинг сўзлари менга ғалати таъсир қиларди. Гоҳида дилимда раҳм-шафқат уйғонар ва унга тасалли бериш хоҳиши пайдо бўларди. Аммо унга қараб, қимирлаётган ва гапирётган жирканч башарасини кўришим биланоқ ичим ағдар-тўнтар бўлиб кетар, дилимдаги яхши ҳис-туйғуларни даҳшат ва нафрат сиқиб чиқарарди. Ўзимни босишга уриндим. Гарчи бу маҳлуққа ҳамдард бўлолмасам-да, мен унга тақдим этишим мумкин бўлган бахт улушини рад этишга ҳаққим йўқлигини сезиб турардим.

— Сен зарар етказмасликка қасам ичяпсан, — дедим мен, — аммо сен қилган ёвузликларни эсласам, сўзларингга ишонишим қийин бўлади. Билиб бўладими, балки бу гапларинг ҳаммаси кўзбўямачилиқдир ва қасосингни амалга ошириш учун янада каттароқ имкониятга эришганингда севиниб кетарсан.

— Ҳали шунақами? Мен билан ҳазиллашиб бўлмайди. Гапни айлантирмай жавоб бер. Агар менга бирор зот меҳр билан қарамаса, нафрат ва ёмонликка ўтаман. Бошқа мавжудотнинг севгиси менга жиноятлар қилишга йўл бермасди. Ўша вақтда мен ҳақимда ҳеч ким ҳеч нарса эшитмасди. Жиноятларим ёлғизликдан келиб чиққан, менга ўхшаш мавжудот билан мулоқот қилганимда фазилатларим, албатта, гуллаб-яшнайдди. Мен фикрловчи мавжудотнинг меҳрини ҳис этаман, ҳозир мен учун жой топилмаётган бутун борлиқнинг занжиридаги бир ҳалқа бўламан.

Унинг ҳикояси ва ҳамма исбот-далиллари устида мулоҳаза қилиб, бир оз сукутга толдим. Мен унинг ҳаёт йўли бошида аён бўлган яхши қобилиятлари, ҳомийлари унга нисбатан кўрсатган жирканиш ва нафрат туфайли ундаги ҳамма яхшилик фазилатлари барбод бўлгани ҳақида ўйладим. Шунингдек, унинг жисмоний кучи ва пўпсаларини эсладим; музли ғорларда яшашга қодир ва яқин йўлаб бўлмайдиган жанрлар қирраси бўйлаб таъқиб қилувчилардан қочиб кета оладиган бундай кучли мавжудот билан беллашиш қийин эди. Узоқ мулоҳазалардан сўнг унга нисбатан ҳам, яқин одамларимга нисбатан ҳам адолат — унинг илтимосига рози бўлишимда эканлигини тушундим. Унга бундай жавоб бердим:

— Истагингни бажараман, лекин сен билан қувғинликни ўртоқлашадиган аёлни мендан олганинг заҳотиёқ Овруро ва бошқа ҳамма аҳоли яшайдиган жойларни умрбод тарк этаман, деб қасам ичишинг керак.

— Қуёш ва фалакнинг мовий гумбази ҳаққи онт ичаман, — хитоб қилди у, — юрагимда ёнаётган муҳаббат ўти ҳаққи қасамёд қиламанки, илтимосимни бажарганингдан сўнг мени то ўлгунимга қадар бошқа кўрмайсан. Уйингга қайт ва ишни бошла. Ишнинг боришини таърифга сиймас ҳаяжон ила кузатиб бораман ва амин бўл — ҳаммаси тайёр бўлган заҳоти биз ғойиб бўламиз.

Бу сўзларни айта туриб, у, эҳтимол, фикримдан қайтишим мумкинлигидан кўрқиб, мени шошиб тарк этди. Мен унинг тоғдан бургутдан ҳам учқурроқ тарзда пастга тушаётганини кузатдим; у тез орада тўлқинсимон муз денгизи қаърида кўздан ғойиб бўлди.

Унинг ҳикояси бутун кунни банд қилди; у кетган вақтда алақачон қуёш ботаётган эди. Дарҳол водийга тушишим зарурлигини билардим, негаки тез орада борлиқ қоронғуликка чўмади, аммо юрагимда оғир бир юк бор эди ва бу юк қадамимни секинлаштиради. Мен бутун бўлиб ўтган ҳодисаларни ўйлаб, тойиб кетишимга салсал қолиб, тоғнинг тор сўқмоқчалари бўйлаб қийинчилик билан юриб борардим. Йўлнинг ярмида дам олиш жойига келиб, чашма ёнига ўтирганимда, қоронғу тун бўлган эди.

Ахён-ахёнда булутлар орасидаги ёруғликларда юдузлар нур сочарди. Рўпарамда баланд қарағайлар кўкка бўй чўзган, баъзи жойларда катта дарахтлар қулаб ётарди. Бу совуқ манзара менда ғалати фикрлар уйғотди. Аччиқ-аччиқ йиғладим. Тушкун ҳолатда қўлларимни қисиб, хитоб қилдим: «О юдузлар, булутлару шамоллар! Менинг устимдан кулинглар. Агар менга чиндан ҳам раҳмингиз келса, мени ҳис-туйғулар ва хотирадан жудо этинг, мени тошга айлантириб қўйинг; агар бундай қилолмасангиз, мени зулмат қаърида қолдиринг».

Бу узуқ-юлуқ ва мудҳиш ўйлар эди. Юдузларнинг жимирлаши мени қанчалик

эзганини, шамолнинг ҳар бир эпкинига қандай қулоқ тутганларимни тасвирлашга ожизман.

Шамуни қишлоғига келганимда аллақачон кун ёришган эди; мен дам олмасданок, дарҳол Женевага равона бўлдим. Бутун вужудимни эгаллаб олган ҳиссиётларни англаб етолмасдим. Елқамни тоғ каби улкан юк босди. Бу мени қарахт қилиб, ҳатто азобларимни ҳам сусайтириб қўйганди. Шу аҳволда уйга қайтдим ва туғишганларим билан кўришдим. Ҳорфин ва эзгин қиёфамни кўриб, уйдагилар хавотирга тушдилар. Аммо уларнинг ҳеч бир саволига жавоб беролмасдим, сўзлайдиган ҳолатда эмасдим. Мен лаънатга қолганимни, яқинларимнинг ҳамдардлик билдиришига нолайиқ эканлигини тушунардим; энди яқин одамларим билан мулоқотдан лаззатланиш кўнглимга сиғмайди, деб тасаввур қилардим. Аммо ҳозир ҳам уларни жондан ортиқ севардим. Уларни фалокатдан қутқариб қолиш учун ўзим нафратланган ишга қўл уришга қарор қилдим. Бу ташвиш олдида бошқа рам, қайғулар ҳеч гап бўлмай қолди. Фақат шу фикр менга очиқ-ойдин кўринар эди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Женевага қайтганимдан сўнг кунлар, ҳафталар кетидан ойлар ўтди, мен эса ҳануз иш бошлашга журъат қилолмасдим. Умидлари чил-парчин бўлган махлуқнинг қасосидан кўрқардим, аммо менга зўрлаб юкланган ишга нафратим кучли эди. Бир неча ойни мукамал тадқиқот ва изланишларга бағишламай туриб, янги аёлни яратолмаслигим равшан эди. Бир инглиз олими қилган кашфиётлар ҳақида эшитгандим; улар тўғрисидаги маълумотлар ишимнинг муваффақияти учун муҳим эди. Шундай чоғларда отамдан рухсат олишни ва шу мақсадда Англияга боришни ўйлардим. Аммо суҳбатни кейинга қолдириш учун ҳар бир сабабга ёпишардим, илк қадамни қўйишдан қочардим, негаки ишнинг шошиличилиги менга янада даргумон кўринаётган эди. Менда ўзгариш юз берди; аввал путур етказилган саломатлигим яна тикланди. Шунга мувофиқ бадбахт ваъда ҳақида ўйлаш билан бузилган кайфиятим яна тузалиб борди. Кўпинча бутунлай ёлғиз қолишни хоҳлардим. Бутун кунни бир ўзим кўлда, кичкинагина қайиқда, сўзсиз ва бепарво, булутларни томоша қилиб, тўлқинлар шалоплашига қулоқ тутиб ўтказардим.

Бир куни шундай сайрдан қайтганимдан сўнг, отам мени четга имлаб, бундай деди:

— Ўғлим, аввалги севимли машғулотларингга қайтганингдан хурсандман. Менимча, ўзингга келаяпсан. Аммо, ҳануз бахтсизга ўхшайсан. Ҳанузгача биздан қочиб юрибсан. Маълум вақт бунинг сабабини англашим қийин бўлди, бироқ, кеча миямга бир фикр келди ва агар шу тўғри бўлса, менга дилингда борини очсанг енгиллашасан, деб ўйладим. Бундай ишда сукут сақлаш нафақат бефойда, балки яна бизнинг ҳаммамызга каттароқ бахтсизликлар олиб келиши мумкин.

Бундай дебочадан сўнг бор вужудим титраб кетди. Отам эса сўзида давом этди:

— Тан оламан, мен ҳамма вақт азиз Элизабетимиз билан сенинг никоҳинг оиламиз учун энг олий бахт-саодат деб, иккалангиз бирга бўлсангиз, қариганимда дардимга дармон бўласиз, деб юрар эдим. Сизлар бир-бирингизга болаликдан буён боғланиб қолгансизлар, бирга ўқигансизлар ва маънан бир-бирингизга тўла мос келасиз. Аммо ҳар қандай тажриба орттирган инсон ҳам эртага не бўлишини билмайди. Эҳтимол, мен яхшилик деб ҳисоблаган нарса бахтсизлик бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Эҳтимол, уни рафиқанг қилиб олишни хаёлингга келтирмай, синглим, деб ҳисобларсан? Балки, сен бошқа қизни учратиб, севиб қолган бўлишинг мумкин. Аввалроқ Элизабетга сўз бериб қўйганинг учун энди виждонинг қийналиб, изтироб чекаётгандирсан?

— Отажон, хотиржам бўлинг. Тутинган синглимни меҳр билан, самимий севаман. Элизабетдан бошқа энг қизинг завқ-шавқ ва муҳаббатни меңда уйрота олган аёлни ҳеч қачон учратмаганман. Келажакка бўлган умидларим ва барча режаларим бизнинг бўлажак иттифоқимиз билан боғланган.

— Азизим Виктор, бу сўзларингдан бошим осмонга етди. Кўп вақтлардан буён бунчалик севинмаган эдим. Агар ҳис-туйғуларинг худди шундай бўлса, унда яқинда юз берган қайғули ҳодисаларга қарамай, охири бахтли яшайдиганга ўхшаймиз. Кўнглингдаги зулматни бутунлай тарқатиб юборгим келаяпти. Тўйингизни кейинроққа қолдирсак нима бўларкин? Бошимизга фалокатлар ёғилди. Яқинда бўлиб ўтган воқеалар мени ёшимга ва саломатлигимга муносиб хотиржамликдан маҳрум қилди. Сен ёшроқсан; худога шукур, ўзингга яраша мол-давлатинг бор, эртароқ уйланишинг, оила, рўзгор қуришинг инсониятта хизмат қилиш билан боғлиқ орзуларингга ҳалал бермайди, деб ўйлайман. Отам мени бахтли қилмоқчи, деб зинҳор ўйламагин. Сўзларимдан қандайдир фарз изламагин. Менга ишон, дилингдагини самимий айтавер!

Отамни индамай тингладим ва анча вақтгача жавоб беролмадим. Кўнглимдан кўплаб ўйлар ўтди. Бирон-бир қарорга келишга уринардим. Афсус! Элизабетимга дарҳол ўйланишим бошимизга даҳшатли фалокатлар келтириши мумкин эди. Мен ҳалиям бажарилмаган ва бузишга журъат этолмаганим оғир ваъда билан боғланган эдим. Агар бундай қилганимда эди, маҳкум оиламга яна оғир кулфатлар хавф солар эди! Мени ерга эгаётган ҳалокатли юк бўйнимда илиниб турган бир вақтда тўйни нишонлай олармидим? Оромбахш иттифоқ бахтидан роҳатлана олишимдан аввал ўз мажбуриятимни бажаришим ва маҳлуққа аёли билан бирга ғойиб бўлиши учун имкон беришим зарур эди.

Отамга Англияга бориш истагини айтдим; бироқ, бу илтимоснинг ҳақиқий сабабларини яшириб, шубҳа уйғотмайдиган баҳона топдим ва сафар зарурлигини талаб қилиб шундай қатъий турдимки, отам осонгина кўнди. У муддиш тушқунликнинг узоқ давом этган даври, деярли телбалиқдан сўнг, бўлажак сафардан қувонишга қобиллигимни кўриб, мамнун эди.

Отам мени ҳамроҳ билан таъминлаб, меҳрибонларча ғамхўрлик кўрсатди. Менга шу ҳақда аввалдан айтмай, Элизабет билан келишиб олди ва шундай қилдики, Клервал менга Страсбургда қўшилиб олиши керак эди.

Шундай қилиб, Англияга жўнашим керак, у ердан қайтгач, дарҳол Элизабет билан никоҳдан ўтишга сўз бердим. Отамнинг ёшини ҳисобга олсак, у тўйни кечиктиришга хоҳламасдан рози бўлганини тушуниш мумкин эди. Менга келсак, мислсиз азоб-уқубатларим учун битта тасалли бор — бу қабиҳ қулликдан қутулиб, Элизабетнинг розилигини сўрайдиган ва у билан бирга ўтмишни унутадиган кунга етишиш умиди эди.

Сафарга отлана бошладим, аммо бир фикр мени таъқиб этар, таҳлика ва кўрқувга соларди. Душман борлигидан гумонсирамаган ва унинг ҳужумидан ҳеч нарса билан ҳимояланмаган туғишганларимни қолдириб кетаётганим, — ахир жўнаб кетганим маҳлуқни ғазабга солиши мумкин эди-да! Тўғри, у қаерга борсам ҳам, ортимдан эргашини ваъда қилганди. Энди мени Англияга ҳам кузатиб борармикан? Бундай фикр ўз-ўзича кўрқинчли, аммо бир вақтнинг ўзида, юпатувчи эди, негаки туғишганларимнинг хавфсизлигини таъминларди. Агар бунинг акси бўлиб чиқса, унда ёмон бўларди.

Қаерга йўл олаётганимни аранг идрок этиб, атрофимда нима бўлаётганига бепарво бўлиб, сафар фойтунига ўтирдим. Мен фақат — қандай алам билан! — кимёвий асбобларим ҳақида эсладим ва уларни фойтунга жойлаштиришни буюрдим. Энг нохуш фикрларга чўмиб, кўпгина кўркам жойлардан ўтдим; бир нуқтада қотган кўзларим ҳеч нарсани сезмас эди. Мен фақат сафаримнинг мақсади ва бутун вақтими банд қиладиган иш ҳақида ўйлардим.

Лоқайд бекорчиликда ўтказилган бир неча кундан сўнг, кўплаб масофани босиб ўтиб, Клервал икки кундан бери кутаётган Страсбургга етиб келдим. Ниҳоят, учрашдик.

Англияни кезиб, ахийри, Эдинбургга етиб келдик, бироқ бу шаҳар энг бахтсиз мавжудотни ҳам қизиқтириши мумкин эди. У Клервалга Лондон ёки Оксфордга қараганда камроқ ёқди: Оксфорд уни қадимийлиги билан ром этганди. Аммо янги Эдинбургнинг чиройи, хаёлий қасри ва теварак-атрофи, дунёда энг ажойиб тепалик Артур Тахти, авлиё Бернард чашмаси ва Пентланд тепалиги уни қувонтирди ва илк таассуротини ўзгартирди. Мен эса саёҳатнинг тамом бўлишини сабрсизлик билан кутардим.

Биз Эдинбургни бир ҳафтадан сўнг тарк этдик. Сўнг Кюпар, Сент-Эндрюс орқали, Тэй соҳиллари бўйлаб ўтиб, танишимиз бизни кутиб турган Пертта бориб етдик. Аммо бегоналар билан ҳазил-мутойиба қилишу суҳбатлашишга ёки меҳмонга боришга мойил эмасдим. Шу сабабли Клервалга Шотландия бўйлаб якка ўзим саёҳат қилиш хоҳишимни айтдим. «Ўзинг кўнгул очавер, — дедим унга, — кейин шу ерда учрашамиз. Мен бир-икки ой йўқ бўлишим мумкин, лекин менга ҳалақат бермаслигини илтижо қиламан, мени бирмунча вақтга танҳоликда қолдиргин, қайтганимдан сўнг қувноқроқ ва сенга янада лойиқ бўлишга ҳаракат қиламан».

Апри раъйимдан қайтармоқчи ҳам бўлди, аммо, қатъийлигимни кўриб, ўжарликни тўхтатди. У мендан тез-тез хат ёзиб туришимни илтимос қилди. «Мен билмайдиган бу шотландларнинг олдига боргандан кўра, — деди у, — сенинг сафарингда жон деб ҳамроҳ бўлар эдим; яна ўзимни уйдагидек ҳис эта олишим учун тезроқ қайтишга урингин, азиз дўстим, сен йўқлигингда ўзимни жуда ноқулай сезаман».

Дўстимни тарк этиб, Шотландияда инсондан йироқ жой топишга ва у ерда, танҳоликда ишимни якунлашга қарор қилдим. Маҳлуқ изимдан келаётганига ва ишни тугатишим биланоқ, дугонасини олиш учун қаршимда намоён бўлишига шубҳа қилмасдим.

Шундай қарорга келганимдан сўнг, шимолий ясси тоғни кесиб ўтдим ва ишим учун узоқ Оркней оролларида бирини танладим. Бу айнан шундай иш учун мос жой эди — тўлқинлар тинимсиз келиб уриладиган баланд қоя эди. Унинг ери унумсиз:

бир неча аянчли сигирлар учун майсалар ҳамда бор-йўғи беш нафар аҳолиси учун сули ўсади, холос.

Бутун бошли оролда бор-йўғи учта аянчли кулба бўлиб, мен етиб келган вақтда у ерда ҳеч ким йўқ эди. Мен икки хонали шу кулбани ижарага олдим. Кўриниши жудаям ғариб эди. Сомон томи қулаб тушгаң, деворлари сувалмаган, эшиги эса ошиқ-мошиғидан узиб олинган эди. Мен кулбани тузатишни буюрдим, баъзи бир жиҳозлар сотиб олдим ва эгалик қилишни бошладим; агар бу ерда яшовчиларнинг ҳис-туйғулари аянчли қашшоқлик туфайли заифлашмаганда, шак-шубҳасиз, бу ҳодинсалар уларни ажаблантириши керак эди.

Мен тонги соатлари ишга бағишладим, кечкурун, об-ҳаво йўл қўйганида эса, пойимга урилаётган тўлқинлар ғувиллашига қулоқ солиб, денгизнинг тошли соҳили бўйлаб сайр қилар эдим.

Ишим кундан-кун мен учун тобора даҳшатли ва оғир бўла борди. Баъзан бир неча кун давомида тажрибахонамга киришга ўзимни мажбур этолмасдим; шундай ҳам бўлардики, ишни тезроқ тугатишга шошилиб, куну тун ишлардим. Ҳақиқатан ҳам, бу жирканч иш эди. Биринчи тажрибам вақтида изланишларимнинг бутун даҳшатини ҳис этолмаганим учун қандайдир шод-хуррам телбанамолик мени ўз домига тортган эди; ақлим тамомила ишнинг якунланишига қаратилганди ва унинг мудҳиш икир-чикирларига эътибор бермасдим. Аммо энди бунинг ҳаммасига совуққон ёндосардим ва кўпинча жирканардим.

Мен ваҳимагўй ва асабий бўлиб қолдим. Ҳар дақиқа таъқиб қилувчим билан учрашишдан чўчир эдим. Баъзи вақтлар ерга тикилиб ўтирардим ва кўрқинчли мавжудотни кўриб қолишдан ваҳимага тушиб, нигоҳимни кўтаришга журъат этолмасдим.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Бир кеча тажрибахонамда ўтирган эдим; қуёш ботган, ой эса эндигина денгиз устида кўтарилаётган эди. Ёруғлик машғулотлар учун етарли эмасди ва ҳамма ишни эрталабга қолдирсаммикан ёки тезлаштириб, тинмай ишлаб, тугатсаммикан деб, ўйлаб ўтирган эдим. Ана шунда мени кашфиётим оқибатлари ҳақидаги фикрлар чулғаб олди. Мен бундан уч йил илгари худди шундай юмуш билан машғул эдим ва мисли кўрилмаган ёвузликлари кўнглимни вайрон қилган ва умрбод аччиқ пушаймонга тўлдирган сунъий одамни яратдим. Энди эса, ўша вақтдагидек, истаклари ҳақида ўзим ҳеч нарсани билмайдиган ўзга мавжудотни яратаяпман. У дўстидан минг мартаба ёвузроқ бўлиши ва қотиллик ҳамда шафқатсиз ишларидан роҳат олиши мумкин.

Ашаддий ғам-ғуссадан мени титроқ босди. Ана шунда, кўзларимни кўтариб, ой ёғдусида деразамдан мўралаётган иблисни кўрдим. У, топшириғини бажараётганимни билганида, жирканч илжайишдан лаблари қийшайиб кетди. Ҳа, сафар чоғи у ортимдан эргашган, ўрмонларда дайидан, ғорларда ёки кимсасиз чакалақларда яширинган эди; энди эса ишнинг қандай бораётганини кўриш ва ваъдам тезроқ бажарилишини талаб қилиш учун ҳозир бўлган эди.

Энди унинг юзи ғазаб ва маккорликнинг уччига чиққан даражасини кўрсатарди. Мен унга ўхшаш бошқа мавжудотни яратиш учун берган ваъдамни ваҳима билан хаёлимдан ўтказдим ва ғазабдан титраб, ишлаётган нарсамни тилка-пора қилиб ташладим. Муттаҳам ўзига бахт бергувчи маҳлуқни қандай нобуд қилаётганимни кўрди ва тентақларча ғазаб ҳамда умидсизлик фарёди билан ғойиб бўлди.

Хонадан чиқдим ва эшикни беркитиб, бу ишни ҳеч қачон қайтадан бошламасликка тантанали қасам ичдим; аранг қадам босиб ётоқхонамга бордим. Мен якка ўзим эдим, ёнимда зулматни тарқатиб юборувчи ва даҳшатли фикрларнинг мудҳиш гирдобидан мени халос этувчи ҳеч кимса йўқ эди.

...Бир неча соат ўтиб ҳам кетди, мен бўлсам денгизга боқиб, ҳамон дераза ёнида ўтирардим; денгиз дярли тинч, шамол тўхтаган ва бутун борлиқ хотиржам Ой нурига чулғаниб ухлар эди. Кўлда бир неча балиқ овловчи кема сузар ва аҳён-аҳёнда энгил шабада инсон овозларини олиб келарди. Шу вақт тўсатдан соҳил яқинида эшакларнинг шапиллаши қулоғимга чалинди ва кимдир уйим ёнида келиб тўхтади.

Ўша заҳоти йўлақдан қадам товушлари эшитилди, эшик очилди ва остонада маҳлуқ пайдо бўлди. У эшикни ёпиб, менга яқинлашди ва ҳансираган овозда деди:

— Мен ишни барбод қилдинг, бу нимаси? Наҳотки, ваъдангни бузишга журъат этган бўлсанг? Мен кўп қийинчиликларни бошдан кечирдим; сен билан бирга Швейцарияни тарк этдим; Рейн соҳиллари бўйлаб, толзорлар ўсган оролар ва тоғ чўққилари орқали ўтдим. Англия ва Шотландиянинг тақир текисликларида бир неча ойни ўтказдим. Совуқ, очлик ва чарчоқни бошдан кечирдим, яна сен шунча азобларимдан сўнг умидларимни чил-парчин қиласанми?

— Йўқол бу ердан! Ҳа, ваъдамдан бош тортаман, сенга ўхшаган худди шундай бадбуруш ва раҳмсиз бошқа мавжудотни ҳеч қачон яратмайман.

— Эй, қул, шу вақтгача сен билан яхшиликча гаплашганим, аммо бундай мурувватга нолайиқ экансан. Ёдинда бўлсин, мен ҳар нарсага қодирман. Ўзингни аллақачоноқ бахтсиз деб ҳисоблайсан, мен эса сени шундай ожиз ва хароб қилиб қўяйки, дунё кўзингга қоронғу бўлиб қолсин. Сен яратувчимсан, аммо мен эгангман. Итоат эт!

— Иккиланишларим вақти ўтиб кетди ва ҳоқимлигинг ниҳоясига етди. Пўписаларинг ёвуз ишни амалга оширишга мени мажбур этолмайди, аксинча, улар сен учун ёвузликларни биргалашиб қиладиган шерик яратмаслик кераклигини тасдиқлайди. Наҳотки, қотиллик ва шафқатсизликдан лаззат топувчи яна бир иблисни совуққонлик ила оламга қўйиб юборсам? Нариди кет! Қарорим қатъий ва сўзларнинг фақат вазабимни кучайтиради.

Махлуқ қиёфамдаги дадилликни сезди ва ожизона вазаб билан тишларини гижирлатди.

— Ҳар бир эркак, — хитоб қилди у, — ўзига рафиқа топади, ҳар бир ҳайвоннинг урғочиси бор, мен яккаю-ёлагиз бўлишим керакми? Одамларга меҳрибонлигим эвазига уларнинг нафратини кўрдим. Эй, инсон! Мендан нафратланишинг мумкин, аммо эҳтиёт бўл! Кунларинг ваҳима ва кулфатга тўла бўлади ва тез орада бахтингни умрбод олиб кетадиган зарба келиб тушади. Наҳотки, беҳад бахтсиз бўлган чоғимда бахтли бўлишингга умид қилсанг? Бошқа иштиёқларимни ҳалок этишинг мумкин, аммо бундан буён менда ёруғлик ва таомдан ҳам қимматроқ қасос туйғуси қолаётир. Мен ҳалок бўлишим мумкин, аммо аввал сен, золимим ва азобловчимдан шундай ўч олайки, ёруғ дунё сенга тор кўриниб кетсин. Эҳтиёт бўл, мен ҳеч кимдан кўрқмайман ва ҳамма нарсага қодирман. Сени чақиб олиш учун илондек айёрлик билан фурсат пойлайман. Ҳали қараб тур, менга қилган ёмонлигинг учун пушаймон ейсан.

— Етар, иблис, қабиҳ сўзларинг билан атрофни заҳарлама. Сенга қароримни эълон қилдим ва пўписалардан чўчидиган кўрқоқ эмасман. Мени холи қолдир, қарорим қатъий!

— Майли, мен кетаман, аммо ёдда тут, *никоҳ кечаси сен билан бирга бўламан.*

Мен унга ташланиб, хитоб қилдим:

— Ярамас! Менга ўлим ҳукмини чиқаришдан олдин ўзинг омон қоласанми, йўқми, ҳали кўрамиз!

Махлуққа ташланганимда у чап бериб, шиддат билан уйдан қочиб чиқди. Бир неча дақиқадан сўнг уни сувни ўкдек ёриб кетаётган қайиқда кўрдим; у тез орада тўлқинлар орасида кўздан ғойиб бўлди.

Яна сукунат чўқди, аммо махлуқ сўзлари қулоқларимда жаранглар эди. Оромимни нобуд қилганнинг ортидан чопқилаб, уни океанга қулатишининг вазабли истаги билан ёнардим. Ҳаяжоним босилмас, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа қадам ташлардим ва тасаввуримда минглаб қўрқинчли манзаралар пайдо бўларди. Нега унинг кетидан қувмадим ва у билан жонимни аямай олишмадим? Унинг қочишига имкон бердим ва у қитъага жўнади. У энди қасос олади — навбатдаги қурбони ким бўлиши мумкинлигини ўйлаб, қақшар эдим. Шунда унинг сўзларини эсладим: *«Никоҳ тунинг-да сен билан бирга бўламан».*

Ўтган кечаси даҳшатли можаро юз берган уйни тарк этдим ва мен билан одамлар ўртасида ғов бўлиб кўринадиган денгиз соҳилига йўналдим. Бу тақир қояда яшаш қийин бўлса ҳам, кутилмаган кулфатлардан ҳимояланган ҳолда ҳаёт кечиришни хоҳлардим. Агар бу ерни тарк этсам, ўзимнинг ўлишимга ёхуд дунёдаги ҳамма нарсадан кўпроқ яхши кўрган одамларим мен яратган иблиснинг бақувват исканжасида ҳалок бўлаётганларини кўришга тўғри келади.

Қуёш ботаётганида мен арпа нон билан очлигимни қондириб, ҳануз қирғоқда ўтирар эдим. Шунда менга яқин жойда балиқчи қайиғи келиб тўхтаганини кўрдим; менга хат халтасини олиб келишди. Унда Женевадан юборилган мактублар ва шу билан бирга Клервалнинг мени ёнига чорлаб илтижо қилган хати ҳам бор эди.

Дўстим мактуби мени бир оз ўзимга келишимга мажбур этди ва мен икки кундан сўнг оролни тарк этишга аҳд қилдим.

Аммо жўнаб кетишдан аввал ҳатто ўйлаш ҳам қўрқинчли бир ишни қилишим зарур эди: кимёвий асбобларимни жойлаш керак эди, бунинг учун эса нафратга лойиқ иш билан шуғуланган хонага киришим ва кўринишининг ўзиёқ нафрат кўзғатадиган асбобларни қўлга олишим керак эди. Эртаси куни сахарда бор жасоратимни ишга солиб, тажрибахона эшигини очдим. Мен тилка-пора қилиб ташлаган мавжудот қолдиқлари полда сочилиб ётарди; ўзимни гўё тирик инсон танасини бурдалаб ташлагандек ҳис этдим. Анча тараддуланиб туриб, шартга хонага кирдим. Қўлларим титраб, асбобларимни олиб чиқдим ва шу заҳотиёқ деҳқонлар ваҳимаси ҳамда шубҳаларини уйғоти-

ши мумкин бўлган ишим изларини қолдирмаслигим зарурлигини ўйладим. Шунинг учун қолдиқларни кўп миқдорда тошлар билан бирга саватга жойладим ва уларни ўша тундаёқ денгизга итқитишга қарор қилдим. Ҳозирча эса соҳилда ўтириб, кимёвий асбобларимни тозалаш ҳамда тартибга келтириш билан шуғулландим.

Эрта билан соат икки ва учлар орасида ой чиқди; шунда мен кичикроқ бир қайиққа саватни қўйиб, соҳилдан деярли тўрт миль узоққа сузиб кетдим. Ҳаммаёқ кимсасиз эди; бир неча қайиқ қирроққа қайтаётган эди, бироқ мен улардан узоқроққа сузиб кетдим. Назаримда даҳшатли жиноят содир этаётгандек эдим ва одамлар билан учрашишдан ваҳима билан ўзимни олиб қочар эдим. Ёрқин нур сочаётган ойни бирдан қуоқ булутлар тўсди. Шунда мен қоронгуликдан фойдаланиб, саватни денгизга ташлаб юбордим. Унинг қулқуллаб чўкишига қулоқ тутдим, сўнгра бу жойдан нари сузиб кетдим.

Денгизда кўп соатларни ўтказдим ва зўр чанқоқни — бошқа азоб-уқубатларим аломатини ҳис этардим. Мен шамол ҳайдаётган булутлар тинимсиз алмашинаётган осмонга қарадим. Денгизга назар солдим, у қабримга айланиши керак. «Иблис! — хитоб қилдим мен. — Пўписанг ижро этилиб бўлди!» Мен Элизабет ҳақида, отам ва Клервал ҳақида ўй сурдим; уларнинг ҳаммасини тарк этаётгандим ва махлуқ қонхўр шафқатсизлигини уларга қаратиши мумкин эди. Бу фикрдан шундай даҳшатта тушдимки, ҳатто ҳозир, шуни эслаганимда бутун вужудимни титроқ босади.

Шу йўсида бир неча соат ўтди; аммо, қуёш уфққа оққани сари шамол енгил шабадага айланиб, пўртаналар войиб бўлди. Лекин сув мавжлана бошлади, мен эса беҳузур бўлиб, рулни аранг ушлаб турардим. Ана шунда бирдан жанубда соҳилнинг баланд чизигини кўрдим.

Ҳис-туйғуларимиз нақадар беқарор ва ҳатто энг оғир вав-ғусса дақиқаларида ҳам ҳаётга қаттиқ муҳаббат қўйишимиз нақадар ҳайратомуз! Кийимимнинг бир қисмини ечиб, иккинчи елкан ясадим. Сўнг соҳилга қараб суза бошладим.

Қирроқда қайиқни борлаб, елканни йиғиштираётганимда атрофимда бир неча одам тўпланди. Назаримда, улар жуда ҳайрон бўлишган эди, аммо, менга ёрдам тақлиф этиш ўрнига, хавотирга солувчи имо-ишоралар қилишиб, бир-бирлари билан шивирлашишарди. Улар инглиз тилида гапиришаётганини билдим ва уларга шу тилда мурожаат этдим:

— Яхши одамлар, — дедим мен, — бу шаҳарнинг номини айтинг ва қаердалигимни тушунтириб беринг.

— Тез орада билиб оласан, — хириллаган овоз билан жавоб қайтарди улардан бири. — Эҳтимол, маконимиз дидинга унча мос келмаслигим мумкин, аммо сендан бу ҳақда ҳеч ким суриштириб ўтирмайди, бунга ишончинг комил бўлаверсин.

Нотаниш кимсадан бундай қўпол жавобни эшитгач, жудаям ажабландим; шунингдек, ҳамроҳларининг хўмрайган, ёвуз қиёфалари мени хижолатга содди.

— Нега бундай қўпол жавоб бераяпсиз? — сўрадим мен. — Хорижлик кишини шундай илтифотсиз кутиб олиш инглизларга хос эмас.

— Инглизларнинг одатларини биламадим-ку, — жавоб берди у, — аммо ирландияликлар жиноятчиларга илтифот кўрсатишмайди.

Бу вазияти суҳбат вақтида оломон тез кўпаяётганини кўрдим. Одамлар қиёфаси қизиққонлик ва газабни ифодаларди, бу эса жаҳлимни чиқариб, хавотиримни оширди. Мен меҳмонхонага олиб борадиган йўлни сўрадим, бироқ ҳеч ким менга жавоб бермади. Шунда мен олдинга юрдим; оломон ортимдан эргашди ва шиква-шикоят қилиб, мени қуршаб олди. Қабих қиёфали қандайдир бир одам менга яқинлашиб, елкамга қўли билан қоқиб қўйди ва деди:

— Юринг мен билан сэр, жаноб Кирвин ҳузурига, — у ерда ҳамма нарса тўғрисида ҳисоб берасиз.

— Ким у, жаноб Кирвин? Қандай ҳисоб беришим керак экан? Ҳали бу ер эркин мамлакат эмасми?

— Ҳа, сэр, у ҳалол одамлар учун етарли даражада эркин мамлакат. Жаноб Кирвин — ҳакам. Ҳисоб бериш шунинг учун керакки, бу ерда ўтган туни қандайдир жентлмен жасади топилган.

Жудаям ҳайратга тушдим; аммо тез орада тинчландим. Мен беғуноҳ эдим, буни осонгина исбот қилишим мумкин. Шунинг учун кузатувчимнинг ортидан индамайгина эргашдим.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Тез орада мени кўриниши кекса, хушфеъл, хотиржам ва мулоим ҳакам ҳузурига келтиришди. Бироқ, у менга бироз хўмрайиб қаради; сўнг соқчиларимга қайрилиб, бу иш бўйича ким гувоҳ бўлишини сўради.

Беш киши олдинга чиқди ва ҳакам улардан бирини танлади. Гувоҳ ўтган тунда ўғли ҳамда куёви Дэниел Нюгент билан бирга балиқ овиға борганини айтди: тахминан соат ўнда кучли шамол кўзғалибди ва улар кемалар турадиган жойга қайтишга қарор қилишибди. Тун жудаям қоронғу бўлган, ой ҳали чиқмаган экан. Улар кемалар кўналғасида эмас, балки одатланиб қолишган икки мил пастроқдаги қўлтиққа келиб тўхташибди. Унинг ўзи балиқчилик асбобларининг бир қисмини кўтариб, олдинда юрибди, ҳамроҳлари эса бирмунча масофа ортда кетидан эргашиб боришибди. У кумда қандайдир жисмга қоқилиб, йиқилиб тушибди. ҳамроҳлари унга ёрдам бериш учун яқинлашибди; фонуслари нурида ўлик танага қоқилганини кўришибди. Аввалига уни сувга чўкиб ўлган одамнинг соҳилга чиқариб ташланган жасади, деб тахмин қилишибди. Бироқ, уни кўздан кечиришиб, кийими қуруқ эканини, танаси эса ҳали совуб улгурмаганини аниқлашибди. Улар жасадни дарҳол яқингинада яшайдиган бир кампирнинг уйчасига олиб боришибди, минг афсуски, уни ҳаётга қайтаришга уринишлари беҳуда кетибди. У йигирма беш яшар чиройли ёш йигит бўлиб, афтидан, бўғиб ўлдирилган, чунки бўйнидаги бармоқларнинг қора изларидан бошқа ҳеч қандай жароҳатлари йўқ экан.

Бу кўрсатмаларнинг биринчи қисми менда заррача қизиқиш кўзғатмади, аммо гувоҳ бармоқ изларини эслатганида, укамнинг қандай ўлдирилганини эсладим ва жудаям ҳаяжонландим, вужудимни титроқ босиб, кўзларимни хира парда қоплади, мен йиқилиб тушмаслик учун креслога беҳол суяндим. Ҳакам мени ўткир нигоҳ билан кузатди ва шак-шубҳасиз, ҳатти-ҳаракатим унда ёмон таассурот қолдирди.

Отаси кўрсатмаларини ўғли тасдиқлади. Дэниел Нюгент сўроқ қилинганда эса, у ҳамроҳи йиқилиб тушишдан сал илгари соҳил яқинидаги қайиқни ва унда ўтирган одамни кўрганини айтди; агар юдузларнинг хира нурида кўрганига ишонадиган бўлсак, у ҳозиргина мен сузиб келган қайиқ экан.

Аёллардан бири соҳил яқинида яшаркан. У жасаднинг топилганини эшитганидан тахминан бир соат аввал балиқчиларнинг қайтишини кутиб, уйининг эшиги олдида турганини айтди; ана шунда аёл қайиқни ва ундаги бир одамни кўрибди. У одам эса кейинчалик жасад топилган соҳилнинг ўша жойидан сузиб кетаётган экан.

Бошқа бир аёл жасадни уйига олиб келтирган балиқчилар ҳикоясини тасдиқлади. Унинг айтишича, тана ҳали илиқ бўлган экан. Улар танани тўшакка ётқизиб, уқалашга тушибдилар. Дэниел эса табибни олиб келиш учун шаҳарга отланибди: аммо танани ҳаёт аломатлари алақачоноқ тарк этганди.

Сузиб келганимнинг тафсилотлари бўйича яна бир неча одам сўроқ қилинди. Улар ўтган тунда кўтарилган кучли шимолий шамол чоғида кўп соатлар давомида табиий офат билан курашганимни ва мен сузиб кетган ўша жойимга қайтишга мажбур бўлганимни яқдиллик билан баён қилишди. Бундан ташқари улар фикрича, мен жасадни бошқа жойдан олиб келганман ва соҳил менга нотаниш бўлгани сабабли шаҳардан то жасадни қолдирган жойимгача тасаввурга эга бўлолмай, кемалар турадиган жойга киролмаганман.

Жаноб Кирвин мени кўмишга тайёрлаб қўйилган жасад ётган хонага олиб киришни буюрди: у ўлик менга қандай таъсир қилишини кўрмоқчи эди. Эҳтимол, қотиллик қандай тарзда амалга оширилганлиги тасвирланганида жудаям ҳаяжонга тушганим боис у шундай фикр қилганди. Хуллас, ҳакам ва яна бир неча одам мени ўлик ётган хонага бошлашди. Бу ваҳимали тунда содир этилган қотиллик билан аввалгиси ўртасида фарати ўхшашлик борлиги мени беихтиёр ажаблантирди; бироқ, жасад топилган ўша соатда мен яшаган оролдаги бир неча одам мени кўрганларини билганим туфайли ишнинг натижаси борасида кўнглим хотиржам эди.

Ўлик ётган хонага кирдим ва тобутга яқин бордим. Жасадни кўрганимдаги кечинмаларимни қайси сўзлар билан ҳам тасвирай олардим-а?! Ҳатто ҳозир ҳам даҳшатдан лабларим қуруқшаб қолади ва мен ўша мудҳиш лаҳзани сесканмасдан эслай олмайман. Сўроқ, ҳакам ва гувоҳларнинг кўрсатмалари — буларнинг ҳаммаси Анри Клервалнинг жонсиз жасади қаршимда намоён бўлган онда туш каби ғойиб бўлди-қўйди. Нафасим қисарди: жасадга йиқилиб, қичқириб юбордим: «Наҳотки, жиний кирдикорларим сени ҳам ҳаётдан жудо этган бўлса, азизим Анри? Иккита одамни ўлдириб бўлдим, бошқа қурбонлар ўз навбатини кутаяпти, аммо, сен, Клервал, дўстим, валий неъматим!..»

Мени хонадан олиб чиқишгаётганида жон талвасасида ҳиқиллаб қолган эдим.

Шундан сўнг иситмам кўтарилди. Мен икки ой ҳаёт ва ўлим орасида ётдим. Менга кейин айтишларича, алаҳсирашларим ҳаммани даҳшатга солган: мен ўзимни Уильям, Жюстина ва Клервал қотили, деб атаганман. Гоҳ ёнимда турганлардан мени қийнаётган иблис таъзирини беришга ёрдамлашишларини илтижо қилганман, гоҳ маҳлукнинг бармоқлари кекирдагимга ёпишаётганини айтиб, азобу ваҳимага тўла қаттиқ овозда дод-вой қилганман.

Нидоларим ёнимдаги таянма курсида мудраб ўтирган кампирни уйғотиб юборди. Бу назоратчилардан бирининг хотини бўлиб, уни менга касал боқувчи қилиб тайинлаб қўйишган экан. Унинг қиёфасида бу ердаги кўлчилик одамларга хос шафқатсизлик ва лоқайдлик кўриниб турарди. Унинг юзи бошқалар мусибатига лоқайд қарашга ўрганиб қолган одамларникидай совуқ ва дағал эди. Кампир менга инглиз тилида мурожаат қилганида овози мутлақо бепарволикни ифодаларди ва мен касаллигим вақтида бир неча марта эшитган овозни танидим.

— Энди ўзингизга келдингизми, жаноб?

Мен ҳам инглиз тилида аранг жавоб бердим:

— Ҳушимга келдим, аммо бу воқеаларнинг ҳаммаси туш эмас, ҳақиқат бўлса, шунча ваҳима ва даҳшатлар орасида ҳануз яшаётганимга ҳайронман.

— Нима ҳам дердик, — деди кампир, — агар ўзингиз ўлдирган жентлменни назарда тутаётган бўлсангиз, балким ўлганингиз яхшимиди. Энди ҳолингизга вой. Бироқ бу менинг ишим эмас. Мени сизга қараб ўтириш ва оёққа туришингизга ёрдамлашиш учун тайинлашган. Бу ишни виждонан бажараман, қанийди ҳаммаям шунақа ишласа.

Ҳозиргина ўлим ёқасида турган одамга шундай бағритош сўзлар билан гапира олган кампирдан жирканиб юзимни бурдим. Бироқ мен мажолсиз эдим ва нималар юз бераётганини англаб етмасдим. Бугун ҳаётим менга туш каби кўринарди. Буларнинг ҳаммаси рустдан ҳам бўлганмикан, деб баъзида шубҳаланардим, негаки умримда ҳеч қачон бундай даҳшатли фалокатларни кўрмаган эдим.

Кўз олдидан сузиб ўтаётган қиёфалар янада яққолроқ бўла бошлаганида тагин иситмам чиқди ва атрофдаги ҳамма жисмлар хира тортиб, қоронғилашиб кетди. Ёнимда мени юпатиб, бошимни силайдиган ҳеч кимим йўқ эди, бирорта одам дўстона қўлини узатмасди.

Табиб келиб, дори-дармон тайинлади; кампир уларни тайёрлай бошлади. Аммо, биринчисининг қиёфаси бутунлай бефарқ, иккинчисиники эса раҳмсиз эди. Иши учун ҳақини кутаётган жаллоддан бошқа қотилнинг тақдирига ким ҳам қизиқарди?

Илк дафъа ўй-фикрларим шундай эди, бироқ жаноб Кирвин менга фавқулодда яхшилик қилганига тез орада амин бўлдим. У қамокхонадаги энг яхши хонани менга ажратишни буюрибди (бу аянчли бўлма чиндан ҳам у ердаги энг яхшиси эди); табиб ва касал боқувчи ҳақида ҳам шу одам фамхўрлик қилган эди. Тўғри, у олдimgа кам келарди; гарчи у ҳар бир одамнинг азобини энгиллаштиришга интилса-да, қотилнинг азобланишини кўриш ва алаҳсирашини тинглашни истамасди. Кирвин менга яхши қаралаётганига ишонч ҳосил қилиш учун баъзан келиб турар, бироқ унинг қатновлари қисқа ва жуда кам бўларди.

Бир куни сал соғайган вақтимда курсида ўтирган эдим; кўзларим чала юмуқ, юзим мурданикидек совуқ эди. Шу қадар азоб чекишга маҳкум этган дунёда мусибатда эзилиб яшашдан кўра ўлганим яхши эмасмиди? Бир вақт ўзимни айбдор деб тан олишни ва мени қатл қилишларини ўйладим, — ахир мен бечора Жюстинадан ҳам кўпроқ айбдор эдим-да. Бўлмам эшиги очилганида ва жаноб Кирвин кирганида мен худди шу нарсани ўйлаб турган эдим. Унинг қиёфаси ачиниш ва ҳамдардликни ифодаларди. У курсини менга яқин сурди ва фаранг тилида мурожаат қилди:

— Бу ерда ўзингизни ёмон ҳис этаяпсиз, деб қўрқаяпман, аҳволингизни қандай қилиб энгиллаштираман экан?

— Раҳмат, аммо буларнинг ҳаммаси энди мен учун аҳамиятсиз. Дунёдаги ҳеч нарса менинг аҳволимни энгиллаштиролмайди.

— Хорижлик кишининг ҳамдардлиги — сиз каби оғир мусибатдан эс-ҳушини олдириб қўйган одам учун арзимас ёрдам эканлигини биламан. Аммо бу мудҳиш жойни тез орада тарк этишингизга умид қиламан; зиммангиздан айбловни олиб ташлайдиган исбот-далилларни осон топишингизга шубҳа қилмайман.

— Бу ҳақда жуда кам қайғураяпман. Мен ғаройиб ҳодисалар туфайли энг бахтсиз одамга айландим. Мен бошдан кечиган ва кечираётган барча азоб-уқубатлардан кўра ўлим афзал эмасми?

— Ҳақиқатан ҳам, яқинда юз берган ғалати воқеалардан-да аянчлироқ ҳеч нарса йўқ бўлса керак. Меҳмондўстлиги билан довруғ қозонган бу соҳилга тасодифан келиб қолдингиз, дарҳол ушландингиз ва қотилликда айбланингиз. Кўз олдидингизда намоён бўлган биринчи нарса — тушунарсиз тарзда ўлдирилган ва гўё қандайдир иблис томонидан сизни айбли қилиб кўрсатиш учун яшириқча ташлаб кетилган дўстингиз танаси эди.

Жаноб Кирвин шундай деганида, азобларим ҳақида эслатганида ҳаяжонга тушганимга қарамай, унинг қўлидаги маълумотларга анчагина ҳайрон бўлдим. Афтидан, бу ҳайрат қиёфамда акс этган бўлса керак, негаки, жаноб Кирвин шошиб шундай деди:

— Сиз касал бўлиб қолган заҳотиёқ менга ёнингизда бўлган барча қоғозларни

беришди; қариндош-уруғларингизни топиш ҳамда кулфатингиз ва касаллигингиз ҳақида уларга хабар бериш учун менга ёрдам бероладиган зарур маълумотларни ахтариб, уларни кўриб чиқдим. Мен бир неча мактубни топиб олдим ва уларнинг орасида мурожаатига қараганда отангизга тегишли бўлган бир мактуб бор эди. Дарҳол Женевага хат ёзиб юбордим; мактубим жўнаганидан буён деярли икки ой ўтди. Аммо сиз бетобсиз, титра-япсиз, ҳаяжонлининг эса сиз учун зарарли.

— Номаялумлик энг даҳшатли кулфатдан-да минг карра ёмонроқдир. Айтинг, қандай янги фожеа юз берди ва энди кимнинг ўлимига кўз ёш тўкай?

— Оилангизда ҳаммаси тинч, — деди меҳрибонлик билан жаноб Кирвин, — бир яқинингиз сизни кўришга келган.

Билмадим нега, лекин бу мусибатим устидан кулиш учун ёки кулфатимдан фойдаланиш ва мудҳиш талабларига мени кўндириш учун қотил маҳлуқ келганмикин, деган ўй хаёлимда айланди. Мен кўзларимни кўлларим билан тўсдим ва даҳшат ичра қичқириб юбордим: «О! Йўқотинг уни! Уни кўришга тоқатим йўқ, Худо ҳаққи, уни киргизманг!»

Жаноб Кирвин менга эсанкираб қараб турди. Беихтиёр у бу нидоларни айбимнинг тасдиғи, деб санади ва қовоғини солиб деди:

— Мен отангизнинг ташрифи сизга ёқими бўлади ва бундай дарғазаб қаршиликни кўзғатмайди, деб ўйлагандим.

— Отам?! — хитоб қилдим мен ва шунда бутун қиёфам даҳшат ўрнига қувончни ифодалади. — Наҳотки, отам келган бўлса? О, у қанчалик олижаноб, қанчалик олижаноб-а! Аммо қани у? Нега у олдимга келишга шошмаяпти?

Мендаги ўзгариш ҳакамни ҳайрон қолдирди ва қувонтириб юборди: эҳтимол, у аввалги хитобимни иситмалаб алаҳлашининг янги ҳуружига йўйғанди; энди эса у яна мурувватлига айланди. У ўрнидан туриб, касал боқувчи билан бўлмадан чиқиб кетди, бир дақиқадан сўнг эса қошимга отам кирди.

Ўша дақиқада дунёдаги ҳеч бир нарса менга каттароқ қувонч бағишлай олмасди. Унга кўлларимни чўзиб, хитоб қилдим: «Демак, ҳаммангиз, Элизабет ҳам, Эрнест ҳам тирик экансизлар-да?»

Отам ҳаммалари соғ-саломат эканлигига мени ишонтириб, тиңчантирди ва мени қизиқтирадиган мавзулар ҳақида батафсил сўзлаб, руҳимни кўтармоқчи бўлди. Бироқ мен қамоқхона шодлик учун нобож жой эканини тез орада англадим. «Ана, қандай маконга тушиб қолдинг, ўғлим! — деди у, панжарали деразаларга ва бутун аянчли хонага ғамгин қараб чиқиб. — Бахтингни топиш учун жўнаган эдинг, аммо начора, пешонанг шўр экан. Бечора Клервал эса...»

Ҳалок этилган бебахт дўстим ҳақида эслатиш мени шундай ҳаяжонлантириб юбордики, қувватсизлигимга қарамай, ўзимни тўхтата олмадим ва йиғлаб юбордим.

— Афсуски, шундай, ота, — дедим мен, — пешонам шўр экан, толеъимга ёзилганини кўришим учун яшашим керак, йўқса, Анрининг тобути ёнида ўлишим мумкин эди.

Сухбатимизни бўлишди, негаки бу аҳволимда мени ортиқча ҳаяжонланишдан асрашарди. Жаноб Кирвин кирди ва ҳаддан ташқари оғир ўйлар мени ҳолдан тойдириши мумкинлигини қатъий тарзда огоҳлантирди. Аммо отамнинг ташрифи мен учун нажоткор фариштанинг пайдо бўлиши билан баробар эди ва шундан кейин саломатлигим аста-секин тиклана бошлади.

Касалликни енганимдан сўнг ҳеч нарса аритолмайдиган мудҳиш ғам-ғусса мени қамраб олди. Ўлдирилган Клервалнинг қиёфаси доим кўз ўнгимда турарди. Бу хотиралар кўзғатган ҳаяжонланишларим касаллиқнинг хавфли қайталанишидан безовта бўлишга мажбур этарди. Афсус! Нега ўзимга нафратли туюлган бебахт ҳаётимни улар асраб-авайлашади? Афтидан, ҳамма балоларга охиригача бардош беришим учун бўлса керак. Аммо энди хотимага оз қолди. Тез орада, о, жуда тез орада ўлим эҳтиросларимни сўндиради ва чексиз азоблардан фориг этади; ҳукм ижро этилади ва мен ўламан.

Суд муддати яқинлашарди. Мен уч ойдан буён қамоқхонада ётгандим, гарчи ҳанузгача қувватсиз бўлсам-да, касаллиқнинг қайталаши доим хавф солса-да, суд бўлиб ўтадиган графликнинг бош шаҳригача деярли юз миль йўлни босиб ўтишга мажбур эдим. Жаноб Кирвин гувоҳларни чақириш ва ҳимоячи ҳақида ҳам ғам еганди. Ишим ҳали судга оширилмагани сабабли мен жиноятчи сифатида одамлар қаршисида кўриниш шармандагарчилигидан халос бўлгандим. Судга топширишни ҳал этувчи маслаҳатчилар мендан айбни олиб ташлашди, негаки, дўстимнинг жасади топилган соатларда менинг Оркней оролларида бўлганим ишботланганди; катта шаҳарга кўчганимдан икки ҳафта кейин қамоқхонадан озод қилиндим.

Оғир айбдан озод эканимни, яна эркин нафас олишим ва ватанимга қайтишим мумкинлигини билиб, отам ўзини бахтиёр ҳис этди. Унинг ҳис-туйғуларини баҳам кўролмас эдим; зиндон ёхуд сарой деворлари мен учун бирдек нафратли эди. Ҳаёт

қадағи мангу заҳарланганди; гарчи куёш энг бахтли одамларга ҳам, менга ҳам баравар нур сочса-да, биронта ёруғлик нури кирмайдиган ва фақатгина менга тикилган бир жуфт кўз ятираётган тим қоронғи, даҳшатли зулматни кўрардим. Баъзан булар ғам-ғуссага тўла Анрининг маъноли кўзлари — қора киприклар қуршаган қорамтир, ярим юмуқ кўзлар эди. Баъзан эса улар мен Инголштадтдаги хонамда илк бора кўрганим маҳлукнинг бақрайган, хира кўзлари эди.

Отам ўз яқинларимга нисбатан мендаги меҳр-муҳаббатни қайта тиклашга ҳаракат қиларди. У Женевага қайтиш ҳақида, Элизабет ва Эрнест ҳақида гапирар эди. Аммо унинг сўзлари кўксимдан чуқур хўрсинишларни чиқарарди, холос. Тўғри, баъзан менда бахтга ташналик уйғонарди, севгим Элизабет ҳақида ғамгинлик ва меҳрибонлик билан ўй кечирардим ёхуд менга болагимдан қадрдон бўлган кўм-кўк қўлни ва шиддатли Ронани янада бир бор кўришни хоҳлардим. Аммо мен лоқайдликка одатланиб қолдим; қамоқхонада ёки кўркам табиат қўйнида ўтириш менга фарқсиздек эди. Бундай дақиқаларда мавжудлигимга чек қўйишга тез-тез уринардим. Ўз жонимга қасд қилмаслигим учун мени тинмай пойлар эдилар...

Бироқ зиммамда бир бурчим бор эди, у ҳақда эслаш охир-оқибат худбинларча тушқунлик устидан валаба қилди. Мен бағоят севган одамларимнинг ҳаётини ҳимоя қилишим учун дарҳол Женевага қайтишим керак эди. Қотилни излаб топиш зарур эди ва агар тасодифан унинг бошпанасини топиб олсам ёки олдимга келишга унинг ўзи журъат этса, мен танаси ҳам, қалби ҳам бирдек жирканч бўлган маҳлукни шаксиз ҳалок этишим керак эди. Отам саёҳат қийинчиликларини кўтаролмаслигимдан хавотир олиб, жўнашимизни кейинга сурарди; ахир ҳолим хароб эди-да — соядек мажолсиз эдим. Қоқ суяк бўлиб қолганим; куну тун ҳориган танамни иситма қийнар эди.

Бироқ Ирландиядан жўнашни шундай хавотир ва сабрсизлик билан талаб қилардимки, отам ён босишни афзал кўрди. Биз Гавр-да-Грас тарафга сузиб кетаётган кемага чипта олдик ва Ирландия соҳилларидан мадақкор шамол ёрдамида сузиб кетдик.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Саёҳат ниҳоясига етай деб қолди. Биз соҳилга тушдик ва Парижга жўнадик. Йўлга чиқишга шошган эканман, йўлда давом этишдан аввал дам олишим зарурлигига тез орада ишонч ҳосил қилдим. Отам ҳоримас, ғамхўрлик ва меҳрибонлик кўрсатарди, аммо у азобларимнинг сабабини билмасди ва тузалмас касаликда бефойда бўлган дори-дармонларни тақлиф этарди. У одамлар даврасида кўнгил очишимни хоҳлар эди. Менга эса инсон қиёфалари нафратли эди. О, йўқ, нафратли эмас! Булар оғаларим, яқин одамларим эди ва ҳатто уларнинг орасидаги энг ёқимсиз ҳам мен учун азиз эди. Улар мен учун гўёки фалақдан тушган фаришталардек эдилар. Аммо улар билан мулоқот қилишга ҳаққим йўқ, деб тасаввур қилардим. Уларнинг қонини тўкадиган ва дод-фарёдларидан лаззатланадиган душманни уларга мен юборган эдим. Агар улар дўзахий машғулотларини ва шуларнинг оқибати бўлган ёвузликларни билиб қолишса, ҳаммалари мендан қанчалик нафратланишар эди, мени ўз ораларидан қандай ҳайдай бошлашарди!

Пировардида, жамоадан ўзимни четга тортишга интилишимни отам маъқуллади. У ғам-ғуссамни тарқатиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қиларди. Баъзан эса отам, қотилликда айбланиш билан боғлиқ ҳақоратни гўёки ўзига оғир қабул қилаётибди, деб ўйларди ва бу ясама мағрурлик эканини менга исботлашга уринарди.

— Афсуски, — дердим мен, — менинг машғулотларимни кам биласиз! Агар мендек ярамас мағрурлана олса эди, одамлар, уларнинг ҳис-туйғулари ва орзу-ҳаваслари чинданам хўрланган бўларди. Жюстина, бечора Жюстина худди мен каби беғуноҳ эди ва уни худди шу тарзда айбаладилар, ўлимнинг сабабчиси эса — менман, мен уни ўлдиридим. Уильям, Жюстина ва Анри — ҳаммалари менинг қўлимда ҳалок бўлдилар.

Қамоқхонада ўтирган чоғимда отам мендан бундай иқрорни тез-тез эшитарди; ўзимни шу тарзда айлаганимда, баъзида сўзларимни тушунтириб беришимни хоҳлар, баъзан эса уларни алаҳсираш, деб ўйлар ва касаллик вақтида пайдо бўлган бундай фикр соғайганимдан кейин ҳам сақланиб қолиши мумкин, деб чўчир эди. Мен эса изоҳлардан қочардим ва ўзим яратган ярамас маҳлук ҳақида чурқ этмасдим. Мени телба, деб ҳисоблашаётгани аниқ эди; бу ҳолат ўз-ўзидан тилимни бир умрга тийиб қўйиши мумкин эди. Бундан ташқари, суҳбатдошимни тушқунликка соладиган ва унинг онгида чексиз даҳшат уйғотадиган сирни очишга ўзимни мажбур этолмасдим. Шунинг учун ҳамдардикка сабрсиз ташналигимни тўхтатиб турардим ва индамасдим, айни вақтда эса машғум сирни очиб имконияти учун оламдаги бор нарсаларни бериб юбора олардим. Баъзан беихтиёр тилимдан валати сўзлар чиқиб кетарди. Уларни изоҳлай олмасдим, аммо бу ҳаққоний сўзлар сирли дардимни бирмунча енгиллаштирар эди.

Бир сафар отам чексиз ҳайратга тушиб деди:

— Болагинам, нималар деб алахлаяпсан? Азиз ўғлим, ёлвораман, бошқа ҳеч қачон бундай демагин!

— Мен телба эмасман, — дадил қичқириб юбордим мен, — ишларимни кузатган қуёшу фалак ҳақиқатни айтаётганимга гувоҳдир. Мен — бу бегуноҳларнинг қотилиман, улар менинг кирдикорларимдан ҳалок бўлишган. Уларнинг ҳаётларини қутқариш учун минг маротаба томчи-томчилаб ўз қонимни тўқа олардим, аммо бундай қилолмадим, негаки, бутун инсониятни қурбон қилиб келтиролмадим.

Бу гапларнинг ҳаммаси ақл-идроким хиралашганига отамни буткул ишонтирди; у дарҳол суҳбат мавзуини ўзгартириб, фикрларимга ўзга йўналиш беришга уринди. У имкон борича Ирландияда рўй берган воқеаларни хотиримдан йўқотишни хоҳларди; ҳеч қачон улар ҳақида эслатмас ва мусибатларим ҳақида гапиришимга ижозат бермасди.

Кунлар ўтиб, хотиржамроқ бўлиб қолдим; ғам-ғусса юрагимда маҳкам ўрнашди, аммо жиноятларим ҳақида пойма-пой сўзларни айтмасдим; жиноятларимни англашнинг ўзи мен учун етарли эди. Ҳаддан ташқари зўр ирода билан, бутун оламга жар солиш учун баъзида кўксимдан ташқарига отилган азоб-уқубатларнинг қатъий овозини бартараф этдим. Музлар денгизига сафаримдан бери биринчи марта хотиржамроқ ва вазминроқ бўлиб қолдим.

Париждан Швейцарияга жўнашимдан бир неча кун аввал Элизабетдан қуйдаги мактубни олдим:

«Азиз дўстим! Амаким Париждан юборган мактубни жуда катта қувонч ила ўқиб чиқдим; энди мендан жуда олис масофалар билан ажралгансан ва бор-йўғи икки ҳафтадан сўнг сени кўришга умид қилаяпман. Бечора акагинам, қанча азоб-уқубатлар чеккан бўлсанг керак! Сен Женевадан жўнаб кетаётган вақтдаги қараганда анча жиддийроқ бетобсан, деб қўрқаман. Бу қиш мен учун тушкунликда, номаълумликнинг доимий азобларида ўтди. Сени тинч-хотиржам аҳволда кўришимга ва юрагинг бир оз бўлсаям тинчланганига барибир умид қиламан.

Сени бир йил аввал шунчалик бахтсиз қилган хавотир ҳозир янаям кучайган, деб ўйлаяпман. Шунча бахтсизликларни бошингдан ўтказганингдан сўнг ҳозир таъбингни хира қилгим келмаяпти; бироқ амаким билан унинг жўнашидан аввал қилган суҳбатимиз учрашувимиздан олдин сен билан гаплашиб олишимни талаб этади.

Балки сўрарсан: Элизабет нимани тушунтироқчи экан-а? Агар ҳақиқатан ҳам шундай десанг, худди шунинг учун саволимга жавоб топилади ва барча иккиланишларим ғойиб бўлади. Аммо мендан йироқдасан ва эҳтимол, қўрқаяпсан ҳамда шу туридан бирга ниманидир тушунтироқчисан. Бунинг эҳтимолини ҳис этиб, бошқа ортга суришга қарор қилолмаяпман ва сен бу ерда йўқлигингда кўпинча ёзгим келарди, аммо энди мен журъат этолмаган нарсани ёзаяпман.

Виктор, бизнинг бирлашишимиз болалик йилларимиздан бери ота-онанинг орзуи бўлганини биласан. Бизга буни умуман ғўрлигимизда эълон қилишган, бу бирликка муқарар, деб қарашга ўргатишган. Болаликда мулоим дўстлар эдик ва улағайганимизда ҳам яқин дўстлар бўлиб қолганимиз ростдир, деб умид қиламан. Аммо, ака билан сингил янада яқинроқ муносабатларга интилмай, кўпинча бир-бирга жуда ҳам меҳрибон бўлишади, биз ҳам шундаймиз, тўғримасми? Айт менга, азизим Виктор. Ўтиниби сўрайман, бахтимиз ҳақи тўла самимийлик ила жавоб бер: сен бошқасини севмайсанми?

Сен саёҳатга чиқдинг. Инголштадтда бир неча йилни ўтказдинг; тан оламанки, дўстим, ўтган кузда бахтсиз эканлигинг, ёлғизликни хоҳлаётганингни ва ҳар қандай муҳитдан ўзингни четта тортаётганингни кўрганимда, эҳтимол, унаштириб қўйилганимиздан афсусланаётгандирсан ва ўзингни боғлаб қўйилганман, деб ўйлаб, гарчи иштиёқларингга зид бўлса-да, ота-она истакларини бажаришга ўзингни мажбур ҳисоблаётгандирсан, деб тахмин қилдим. Эҳтимол, бу мулоҳаза нотўғридир. Дўстим, сени севishiмни очиб айтман, келажак ҳақида орзуларимда ҳар доим дўстим ва ҳамроҳим бўлгансан. Аммо сенга ўзимга тилаганимдек бахт-иқбол тилайман ва шунинг учун агар никоҳимиз сенинг истагинг билан ўтказилмаса, у умрбод ғам-ғуссага айланишини сенга маълум қиламан. Тақдирнинг қаттиқ зарбаларини бошдан кечирган сен номус сўзи билан сенга оромни қайтиб беришга қодир бўлган севги ва бахтта умидни яқсон қилишинг мумкинлиги фикрдан мана ҳозир ҳам йиғлаяпман. Сени беғараз сева туриб, хоҳиш-истакларинг амалга ошиши йўлида тўсиққа айлансам, азоб-уқубатларингни ўн карра орттирган бўлардим. О, Виктор, ишон, бундай фикрдан азобланмаслигинг учун сингилнинг ва болаликдаги ўйинларинг ҳамроҳи сени жудаям сидқидилдан севади. Бахтли бўл, дўстим ва агар фақат шу истагимни бажарсанг, дунёдаги ҳеч нарса оромимни бузолмаслигига амин бўлгин.

Бу хат сени гарчанд хафа қилмасин; эртага ёки индинга, ёки ҳатто келгунингача

жавоб ёзма, агар хат ёзиш сенга азоб бўлса, дейман. Амаким соғлигинг ҳақида хабар етказоди ва агар учрашганимизда ҳеч бўлмаса лабларингда мен уйғотган табассумни кўрсам, менга бошқа бахтнинг кераги йўқ.

Женева, 18-май, 17...

Элизабет Лавенца».

Мен аллақачон унутиб юборган нарса — иблиснинг «Никоҳ тунингда сен билан бирга бўламан!» деган пўписасини бу мактуб хотирамда жонлантирди. Менга чиқарилган ҳукм шундай эди; бу туңда мени ўлдириш ва азобларимни энгилаштирувчи бахтдан маҳрум бўлишим учун иблис бор кучини аямайди. У бу туңда менинг ўлимим билан жиноятларини яқунлашга қарор қилди. Майли, шундай бўлсин: бу туңда ашаддий олишув юз беради ва агар у ғолиб чиқса, мен абадий ором топаман ва унинг устимдан ҳокимлиги тамом бўлади. Агар у энгилса, унда озод бўламан. Афсус! Бу қандай озодлик бўларди? Худди кўз олдада буткул оиласа сўйиб ташланган, уйи ёндирилган, мулки хароб бўлган, ўзи эса — хонумонсиз, қувғин қилинган бир гадоё, яккаю ёлғиз, аммо озод деҳқонникидек озодлик бўларди бу. Менинг озодлигим шундай бўлади; тўғри, Элизабетим қиёфасида хазилага эга бўламан, аммо тарозининг бошқа палласида виждон азоблари ва айбдорлик ҳисси қолади, улар эса то ўлгунимгача мени таъқиб этаверади.

Азизам, севиклигим Элизабет! Мактубингни қайта-қайта ўқимоқдаман: унга нисбатан юрагимда меҳр жўш урди. Севгининг лаззати гўзал орзуларни ёдга соларди. Аммо бўлар иш бўлганди ва фариштанинг нигоҳи ҳамма орзу-умидларни бекор қиларди. Мен эса уни бахтли қилиш учун ўлимга ҳам тайёр эдим. Аммо уйланиш мушкуллимнинг ҳал этилишини тезлаштирармикан, деган саволни ўзимга ўзим берардим. Ҳалокатим бир неча ой олдин юз бериши мумкин, аммо агар қийдовчим тўйи унинг пўписаси туфайли кечиктираётганимни гумон қилса, эҳтимол, қасоснинг янада даҳшатлироқ усуллари алабатта топади. У никоҳ кечасида мен билан бирга бўлишга қасам ичди, аммо у бу тун етиб келгунича тинч юрмайди. У ҳануз қонга тўймаганини кўрсатиш учун пўписасидан сўнг дарҳол Клервални ўлдириди. Шунинг учун агар бу никоҳ Элизабетимга ёки отамга бахт келтирса, унда душманнинг ҳаётимга қарши қасдлари қандай даҳшатли бўлмасин, никоҳни бирор соатга бўлсаям кечиктиришга ҳаққим йўқ, деб қарор қилдим.

Шундай руҳий ҳолатда Элизабетга хат ёздим. Хатим хотиржам ва мулоим оҳангда эди. «Севикли қизчам менинг, — ёзгандим мен, — оламда биз учун озгина бахт қолган, деб кўрқаман. Аммо менга қувонч бероладиган ҳамма нарса сенда мужассамлашган. Асоссиз изтиробларни улоқтир. Ҳаётимни ва бахт соғинчларимни танҳо сенга бағишлайман. Менинг бир сирим бор, Элизабет, даҳшатли сирим бор. Уни сенга очганимда даҳшатдан қонинг музлаб қолади ва ўшаңда гаггинлигимга ҳайрон қолмай, бошимдан кечирган ҳамма кўргуликларимдан сўнг ҳануз тирик эканимга ажабланасан. Сенга бу даҳшатли сирни тўйимиздан сўнг эртаси кунни айтман, азиз сингилгинам, негаки, орамизда тўла ишонч мавжуд бўлиши керак. Аммо бу кунгача у ҳақда эслатмаслигингни ўтиниби сўрайман. Бу ҳақда ўтиниби илтимос қилаётирман ва рози бўлишингни биламан.»

Элизабетдан хат олганимдан бир ҳафтадан сўнг биз Женевага қайтдик. Дилрабо қиз мени меҳрга лиммо-лим қувонч билан кутиб олди, аммо ориқ ва ҳаяжондан қизариб кетган юзимни кўрганида унинг кўзларига ёш қалқди. Мен ҳам ундаги ўзгаришни сездим. Қиз озиб кетганди ва мени илгари мафтун этган ажойиб тетиклигини йўқотганди, аммо унинг мулоимлиги, нафис ва ҳамдард нигоҳлари мендек эзилган ва бахтсиз одам учун янада муносиб ёр бўлиб қолган эди.

Хотиржамлигим узоққа бормади. Хотиралар мени ақдан оздирарди. Бўлиб ўтган воқеаларни ўйлаганимда, ҳақиқий телбага айланардим; баъзан қаҳр-ғазабга тўлиб ёнардим, баъзан чуқур тушкунликка чўмардим. Ҳеч ким билан гаплашмасдим, ҳеч кимга қарамасдим ва устимга ёғилган ғам тошларидан ақлимни йўқотиб, қимирламай ўтирар эдим.

Мени бу ҳолатдан фақат биргина Элизабет олиб чиқишни биларди: ҳаяжонланганимда унинг мулоим овози мени хотиржам қиларди ва ҳайкалдай қотиб қолганимда инсоний ҳис-туйғуларимни уйғотар эди. У мен билан бирга ва мен учун йиғлар эди. Эс-хушимга келганимда у менга насиҳат қилар ва тақдирга тан беришни уқтирар эди. О, тақдирга тан бериш бахтсиз одамга яхши, аммо жиноятчига тасалли йўқдир. Баъзан ҳаддан ортиқ ғам-ғуссанинг ўзидан топиш мумкин бўлган роҳатни виждон азоблари захарлайди.

Тез орада отам Элизабетга уйланишим ҳақида гап бошлаб қолди. Мен индамай турардим.

— Балки бошқасида кўнглинг бордир?

— Ҳеч кимда кўнглим йўқ, бутун оламда фақат Элизабетни севман ва тўйимиз-

ни қувонч билан кутаяпман. Тўй куни тайинланаверсин. Бу куни тирик ёки ўлик бўлсам ҳам ўзимни қайлигим бахти учун бағишлайман.

— Азизим Виктор, бундай дема. Биз оғир мусибатларни бошдан кечирдик, аммо энди омон қолган азиз одамларимизга меҳр-муҳаббатимизни дариф тутмайлик. Энди бир оила бўлиб қовушингиз, кўп йўқотишлардан кейин, бирга чекилган дард туфайли бир-бирингизга янада яқин ва янада меҳрибон бўлиб қолингиз. Йиллар ўтиб, қалб жароҳатларимиз ўрни битиб кетар, ғам-ғуссаларимиз унутилар, ҳаёт биздан шафқатсизлик билан юлиб кетган азиз одамларга аталган меҳр-муҳаббатимизни янги дунёга келган авлодларга бағишлаймиз.

Отам менга шундай насиҳат қиларди. Мен эса ҳаммиша иблиснинг қасдлашганини эслар эдим. Унинг қонли ишларга қодирлигини деярли енгилмас деб ҳисоблаганимга ҳайрон бўлмаслик керак.

О, буюк танграм! Агар ёвуз рақибим қандай мудҳиш қасдни ўйлаб юрганини сал ўйлаганимда эди, бу бадбахт никоҳга рози бўлишдан кўра яхшиси қадрдон ватанимдан бадар кетардим ва якка дарвеш бўлиб жаҳон бўйлаб дарбадар кезардим. Аммо маҳлуқ гўё қандайдир сеҳргарлик билан нозик маккорликни ўйлаб топган, мени кўр қилиб қўйган эди. Мен, ўлим фақат менга тайёрлаб қўйилган, деб ҳисоблаб, менга ўзимдан кўра азизроқ бўлган мавжудотнинг ҳалокатини тезлаштираётган эдим.

Тўйимизнинг муддати яқинлашган сари — қўрқоқликданми ёинки бўлғуси фалокатни кўнглим сезганиданми, тобора руҳан тушиб борардим. Лекин мен ҳис-туйғуларимни хурсандлик пардаси ортида яширардим, бу беихтиёр отамнинг чеҳрасида табассум уйғотар, аммо Элизабетнинг ўткир нигоҳини алдаши даргумон эди. У қовушишимизни интизорлик билан кутарди, аввалги бахтсизликларимдан пайдо бўлган кўрқув барибир бу қовишув шодлигини заҳарлар эди.

Тўй-тантана учун зарур тайёргарлик кўрилди; биз табрик ташрифларини қабул қилдик ва ҳамма ерда қувончли табассумлар порларди. Мен эса қўлимдан келганча азобли хавотирни ичимда сақлаб турдим ва одамлар назарида, отамнинг режаларини ишгиёқ билан уқардим, гарчи, эҳтимол, бу режаларда ҳалокатимнинг тезлашуви кўтилса ҳам, уларни шодон бажарардим. Отамнинг ҳаракатлари туфайли Элизабетга теккан мероснинг бир қисми Австрия ҳукумати томонидан унинг ўзига расмийлаштирилиб қўйилган эди. Қомо соҳилларидаги кичик ер-мулк унга тегишли эди. Тўйдан сўнг дарҳол Лавенца вилласига боришимиз ва у жойлашган чиройли кўлнинг ёнида илк бахтли кунларимизни ўтказишимиз мўлжалланган эди.

Шу вақт ичида агар иблис менга очиқдан-очиқ ҳужум қилса, ҳимояланиш учун ҳамма эҳтиёт чораларини кўрдим. Ёнимда ҳар доим тўппонча ва ханжар юрар эди ва ҳар қандай ҳийланинг олдини олиш учун доимо шай эдим. Бу мени анча хотиржам қиларди. Тўй куни яқинлашган сари иблиснинг дўқ-пўписаси менга унчалик кўрқинчли эмасдай, тинчимизни бузишга арзимасдай кўрина бошлади. Айни вақтда Элизабет билан никоҳимиздан топадиган бахтим равшан ва муқаррар кўринарди.

Элизабет ҳам бахтиёр, хурсанд кўринарди, хотиржамлигим унга ҳам таскин бераётган эди. Аммо, орзуларимиз амалга ошадиган ва менинг тақдирим ҳал этиладиган тўй кунда у ғамгин бўлиб қолди, эҳтимол, юраги бирор фалокатни олдиндан сезаётгандир? Ёки мен тўйнинг эртасига очишга ваъда қилган даҳшатли сир нима экан, деб юраги сиқилгандир? Отамнинг эса қувончи ичига сифмасди ва тўй тайёргарликлари, югур-югурлари туфайли жияни қайғусини фақат қайлиқнинг шунчаки уятчанлиги деб биларди.

Никоҳ маросимидан сўнг отамнинг ёнида кўп меҳмонлар тўпланишди, аммо Элизабет билан тўй саёҳатига денгиз бўйлаб жўнашимиз, Эвианда тунашимиз ва эртаси куни йўлда давом этишимиз келишилган эди.

Биз тез олға силжидик; қуёш куйдирар, аммо биз унинг нурларидан айвон-равоқ тагида яшириндик ва кўлнинг бир соҳилидаги Мон-Салэвни, Монталегрнинг кўркам қирғоқларини, йироқ ҳамма тоғлардан юксалиб турган гўзал Монблан чўққисини ва у билан беҳуда тенглашмоқчи бўлган бир тўда қорли чўққиларни томоша қилдик.

Мен Элизабетнинг кўлини ушладим.

— Нечун ғамгинсан, севгимиз? О, қандай ғамни бошдан кечирганимни ва эҳтимол, яна олдимда қандай азоб-уқубат турганини билсанг эди, барча умидсизликларни унутиб, бутун ором олишим учун менга имкон беришга уринган бўлардинг.

— Бахтли бўл, азизим Виктор, — жавоб берди Элизабет, — умид қиламанки, сенга ҳеч қандай фалокат хавф солмайди. Ҳатто юзимда қувонч ифодаси кўринмаса ҳам, хотиржам эканлигимга ишон. Аммо, кўнглим сезаяптики, келажгимиз унчалик порлоқ эмас. Мен бу мудҳиш овозга ҳеч қулоқ солмайман. Қара, қандай тез сузаяпмиз!

Элизабет шундай гаплар билан қайғуни ёдга соладиган ҳар қандай нарсалардан ўзини ҳам, мени ҳам чалғитишга уринар эди. Бироқ унинг кайфияти тез ўзгарар эди.

Бир неча дақиқа мобайнида унинг кўзларида қувонч порлар, аммо у тезда таҳлика ва ўйчанликка айланарди.

Куёш пастроқ тушди; биз Дранс дарёсининг кўлга қуйиладиган жойи яқинидан сузиб ўтдик ва баланд тоғларнинг тор даралари ҳамда пастроқ ёнбағирлари орасидаги водийлар бўйлаб ўтган дарё йўлини кузатиб бордик. Бу ерда Алп тоғлари кўлга яқинроқ ёндошган ва биз кўлни шарқий томондан беркитган тоғларга яқинлашдик. Теварак-атрофдаги ўрмонлар ва уларнинг устида тўпланган чўққиларнинг орасида Эвиан шаҳри биносарининг чўққиларидаги найзалари ялтирарди.

Бизни шу вақтгача ҳайратланарли тезлик билан ҳайдаган шамол майин шабадага айланиб, оқшомга бориб тинди. Биз гуллар ва пичаннинг ажойиб ҳиди уфурган соҳилга яқинлашганимизда, майин шабада сув юзини фақат жимирлатар ва дарахтлар барглари еқимли шилдиратар эди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Соҳилга чиққанимизда соат саккиз бўлганди, биз сўнаётган куёш нурларини қувлаб, соҳил бўйлаб яна пича сайр қилдик, кейин эса оқшом кўйнидаги сувлар, ўрмонлар, тоғларнинг чиройли манзараларини томоша қилиб меҳмонхонага йўл олдик.

Жанубий шамол тўхтади, аммо шамол янги куч билан ғарбдан эса бошлади. Ой осмонда энг юқори нуқтасига етди ва яна пастлай бошлади. Булутлар ой узра йиртқич қушлардан тезроқ сирганар ва унинг ёғдусини беркитар, кўл эса нотинч осмонни акс эттирарди, осмоннинг акси эса тўлқинлар мавжлангани сабабли янада нотинчроқ кўринар эди. Тўсатдан кучли жала қуйиб юборди.

Мен бутун кун хотиржам эдим, аммо жисмларнинг шакллари қоронғуликда кўздан йўқолган заҳотиёқ бир-биридан ёмон ваҳималар қалбимни қамраб олди. Мен ҳаяжонда, аммо ҳушёр бўлиб турардим; кўйнимда яширилган тўппончани ўнг кўлимда қисиб олгандим; ҳар бир товуш мени чўчитарди, аммо мен ҳаётимни қимматта сотишга ва ҳалок бўлмагунимча ёки рақибимни ер тишлатмагунима курашдан қочмасликка қарор қилдим.

Элизабет юрак ютган, хотиржамлигини сақлаб, бирмунча вақт ҳаяжонимни кузатди, аммо, эҳтимол, нигоҳимда унинг қалбида ваҳима уйғотган қандайдир бир нарса бор эди; у бутун вужуди титраб, сўради:

— Сени нима хавотирга солаяпти, азизим Виктор? Нимадан қўрқаяпсан?

— О, хотиржам бўл, севгим, — жавоб бердим мен, — бу тун ўтиб кетади ва ҳаммаси яхши бўлади; аммо бу тун қўрқинчли, жудаям қўрқинчли.

Шундай эзгин, изтиробли кайфиятда бир соатни ўтказдим ва шу вақт мен ҳар дақиқа кутаётган кураш рафиқам учун қандай даҳшатли бўлишини бирдан хаёлимга келтирдим. Элизабетдан бу ердан кетишини ўтина бошладим, душманам қаердалигини аниқламагунимча унинг олдига бормасликка қарор қилдим.

Элизабет мени тарк этди ва душманамга пистирма бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган ҳар бир бурчакни кўздан кечириб, меҳмонхона йўлакларида бирмунча вақт кезиб юрдим. Аммо маҳлуқнинг ҳеч қандай изларини топмадим ва бирор-бир бахтли тасодиф маҳлуққа пўписасини амалга оширишга ҳалақат берганини энди ўйлай бошлаганимда бирдан даҳшатли, қаттиқ фарёдни эшитдим. Фарёд Элизабет ёлғиз қолган хонадан янгради. Мен бу қичқириқларни эшитиб, ҳаммасини тушундим; қўлларим шалвиради, танамдаги барча мушаклар карахт бўлиб қолди ва ҳар бир томиримда қоннинг оғир югуришини ҳис этдим. Бу ҳолат атиги бир дақиқа давом этди; мен хонага отилганимда фарёд қайтарилди.

О, буюк тангрим! Нимага ўшанда ўлмадим! Нега мен бу ердан ва оламдаги энг бегубор мавжудотнинг ҳалокати ҳақида ҳикоя қилаяпман! Элизабетнинг жасади тўшак устига кўндаланг ташланган, жонсиз ва ҳаракатсиз ётар, боши пастга осилиб турар, оқарган ва даҳшатдан қийшайиб қолган юзининг ярмини сочлари беркитган эди. Қаерга қарасам ҳамон қотил ҳалок этган Элизабетимнинг қонсиз қўллари ва қувватсиз танаси доим кўз ўнгимда туради. Шундан сўнг қандай қилиб яшай олардим? Афсус! Ҳаёт ўжардир ва уни қанча кўп ёмон кўрсак, бизга у шунчалик қаттикроқ ёпишади. Ҳушимни йўқотдим ва аста йиқилдим.

Ҳушимга келганимда меҳмонхонада яшовчилар мени қуршаб олишганини кўрдим. Ҳамманинг қиёфасида чексиз даҳшат ифодаланганди, аммо бу мени қийнаётган ҳисларнинг заиф акси эди, холос. Мен хонага қайтиб кирдим, у ерда севгим, рафиқам, ҳозиргина тирик бўлган азиз Элизабет танаси ётарди; юзи ва бўйнига рўмол ёпилганди; уни ухляпти деб ўйлаш мумкин эди. Мен унга отилдим ва қучоғимга босдим. Бироқ жонсиз ва совуқ танага тегишим билан мен энди назокат билан севган, асраб-авайлаб юрганим Элизабетдан абадий айрилганимни қайта ҳис этдим. Иблиснинг ҳалокатли бармоқлари изи унинг бўйнида равшан кўринарди ва энди қизнинг лабларидан нафас чиқмас эди.

Мен беҳад эзилиб, қизнинг жасади устида энгашдим, сўнг беихтиёр атрофга

қарадим. Парда аввал сурилиб, хона деразалари қоронғу қилиб қўйилган эди; энди эса хонани ойнинг хира сариқ ёғдуси ёритганини кўрдим. Дераза табақалари очиқ эди; очиқ деразда таърифга сиймайдиган даҳшатга тушиб, жирканч ва даҳшатли гавдани кўрдим. Махлуқнинг афти илжайганидан буришиб кетган эди. У рафиқамнинг мурдасини маккор бармоғи билан кўрсатиб, назаримда, мени мазах қиларди. Дераза тарафга отидим ва қўйнимдан тўппончани олиб, ўқ уздим, аммо у чап беришга улгурди, сакради ва яшин тезлигида олдинга отилиб, ўзини кўлга ташлади.

Ўқ овозига хонада одамлар йиғилдилар. Мен у ғойиб бўлган йўналишни кўрсатдим ва биз қайиқда унинг кетидан қувишга тушдик. Денгизга тўрлар ташладик, аммо ҳаммаси беҳуда эди. Бир неча соат қидирганимиздан сўнг биз ҳар қандай умидни йўқотиб қайтдик; ҳамроҳларимнинг кўпчилиги буларнинг ҳаммаси — хаёлларим натижаси, деб ҳисоблашарди. Улар қирғоққа чиқиб, ўрмонлар ва узумзорларда турли йўналишлар бўйлаб ахтаришни бошлашди.

Мен улар билан бирга қидиришга уриниб кўрдим ва уйдан қисқа масофага четлашдим. Аммо бошим айланар, худди мастдек юрардим. Ниҳоят, жуда мадорим қуриб қолди; кўзларимни хира парда қоплади, баданимни эса иситма куйдирарди. Мени шундай аҳволда уйга олиб кетишди ва тўшакка ётқизишди.

Бирмунча вақт ўтди, мен ўрнимдан турдим ва беихтиёр севгилим ётган хонага бордим. Теварақда аёллар йиғлаб туришарди; мен севгилимнинг танасини бағримга босдим ва аёлларнинг кўз ёшларига ўзимнинг қайғули кўз ёшларимни қўшдим. Шу вақт ичида хаёлимга биронтаям равшан фикр келмади; фикрларим айқаш-уйқаш бўлиб, бахтсизликларим ва уларнинг сабабини ғира-шира акс эттирарди. Мен гўё қандайдир даҳшатли уммонга чўкаётган эдим. Уильямнинг ўлими, Жюстинанинг қатл этилиши, Клервалнинг ва ниҳоят рафиқамнинг ўлдирилиши; сўнги тирик қолган тушишанларимга ёвуз иблиснинг хавф солаётганига ҳатто шундай вақтда ҳам амин эмасдим; балким, худди шу дақиқада у отамни хиппа бўғаётгандир? Эрнест эса унинг оёқлари остида ўлиб ётгандир. Бу фикрдан қақшаб кетдим. Мен сакраб турдим ва иложи борича тезроқ Женевага қайтишга қарор қилдим.

Отларни топиб бўлмасди ва мен кўл бўйлаб қайтишга мажбур эдим, аммо рўпарамдан шамол эсар ва ёмғир зўр бериб қуярди. Бироқ тонг эндигина ёришаётганди, мен тунда етиб боришга умид қила олардим. Мен эшкакчиларни ёлладим ва эшкакларни ўзим қўлимга олдим, негаки жисмоний иш руҳий азобларимни ҳар доим енгиллаштирар эди. Аммо энди ғам-ғуссанинг кўплиги ва жуда катта ҳаяжон туфайли ҳеч қандай ҳаракатга қобил эмасдим. Эшкакни ирғитдим; бошимни чангаллаб, хаёлимда ўймалашаётган муҳдиш ўйларга эрк бердим.

Женевага етиб келдим. Отам ва Эрнест ҳали тирик эканлар, аммо отам мен олиб келган хабарнинг оғирлигидан букилиб қолди. Мен уни, саҳий ва ҳурматли қарияни, худди ҳозиргидек кўриб турибман! Унинг маъносиз қарашлари бўшлиқда тентирарди, негаки, у энг катта қувончини, ўз қизидан ҳам азизроқ бўлган, жондан ҳам яхши кўрган Элизабетидан жудо бўлган эди. Унинг оппоқ бошига мусибатларни ағдарган, уни секин, қайғули ўлимга маҳкум қилган иблисга лаънат устига лаънат ёғдирдим. Отам устимизга ёпирилган даҳшатларга дош беролмай, бир неча кундан сўнг қўлимда жон берди.

Ўшанда менга нима бўлган эди? Билмайман: атрофда нималар бўлаётганини англолмай қолгандим. Фақат эзгинлик ҳамда зулматни ҳис этардим. Тўғри, баъзан гуллаб-яшнаган чаманзорлар ва кўркам водийларда ёшлиқдаги дўстларим билан сайр қилаётганим кўз олдимга келар эди. Аммо мен қандайдир зиндонда (руҳий шифохонада) уйғондим. Шундай сўнг ғам-ғуссам бадтар кучайди. Аммо мен қайғумни аста-секин равшанроқ англай бордим ва ўшанда мени эркинликка чиқариб юборишди. Маълум бўлишича, мени ақдан озган, деб ўйлашибди ва аниқлашимча, узоқ ойлар давомида бир кишилик палата маконим бўлган экан.

Бироқ, агар ақл-идрок қайтиши билан бирга менда қасос ҳисси ҳам уйғонмаганида эди, озодлик мен учун бефойда бўларди. Ўтган бахтсизликларим сабабчиси — ўзим яратган махлуқ эканини ўйлай бошладим. Унинг қўлимга тушишини ҳамда у ёвуз махлуқдан буюқ ва ҳаққоний қасос олишимга имкон беришини Тангридан қизгин илтижо қилардим.

Менинг нафратим беҳуда истаклар билан чеклана олмасди: мен уларни амалга оширишнинг энг аъло усуллари ҳақида бош қотирдим. Касалхонадан чиққанымдан тахминан бир ой ўтгач, шу мақсадда жиноий ишлар бўйича шаҳар ҳакамига мурожаат қилдим ва тушишанларимнинг қотили менга маълумлигини айтиб, ёрдам сўрадим.

Ҳакам менинг сўзларимни хайрихоҳлик ва эътибор билан тинглади.

— Хотиржам бўлинг, сэр, — деди у, — жиноятчини тутиш учун мен бор куч-қувватимни ва меҳнатимни аямайман. Аммо сиз айтаётган мавжудот афтидан ҳамма уришиларимни йўққа чиқариб юборишга қодир кучга эга кўринаяпти. Муз денгизини кесиб ўтишга қодир ва ҳеч қайси одам киришга журъат этолмайдиган борлар ва уларда яшай оладиган махлуқни ким таъқиб қила олади? Бундан ташқари, жиноятлар

содир этилган кундан бир неча ой ўтиб кетган ва унинг қаерга йўл олгани ҳамда ҳозир қаерда яшашини билиш мушкул.

— У қаердадир яқин орада айланиб юрганига шубҳа қилмайман, агар у чиндан ҳам Альп тоғларидан жой топган бўлса, у ҳолда унга нисбатан тоғ эчкисини тутгандай ов уюштириш ва уни ёввойи ҳайвондек ўлдириш мумкин. Аммо мен фикрларингизни пайқаяпман: сиз менинг ҳикоямга унчалик ишонмаяпсиз ва душманимни таъқиб этиш ҳамда қилмишларига яраша жазолаш ниятида эмассиз.

Шу гапларни айтаётганимда кўзларимдан ғазаб ўти чақнади, ҳакам ҳижолат тортиди.

— Сиз янглишяпсиз, — деди у, — мен қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. У муносиб жазо олади. Хотиржам бўлинг. Аммо уни ўзингиз тасвирлаганингиздан кўри-ниб турибдики, буни амалда бажариб бўлмаслигидан хавотирдаман.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, аммо сизни ишонтириш бефойда экан. Менинг қасосим сиз учун ҳеч нарса эмас. Тўғри, қасоскорлик ёмон ҳис, аммо у — қалбим-нинг яккаю ягона иштиёқи эканлигини бўйнимга оламан. Мен яратган қотилнинг ҳануз тирик эканлигини ўйлаганимда ғазабим нақадар алангаланишини тушунмай-сиз. Сиз менинг ҳаққоний талабимни қондиришдан бош тортаяпсиз; менга, фақат бир чора қолаяпти ва маҳлуқни йўқ қилишга энди ҳаёт-мамотимни бағишлайман.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Душманимга нисбатан кўнглимда кўзғолган қаҳр-ғазаб туфайли оқилона фикр-лай олмайдиган ҳолатда эдим. Аммо қасос олиш иштиёқи менга куч-қувват ва хотир-жамлик берганди, у ўзимни қўлга олишга мажбур этди ва телбалик ёки ўлим хавф солган дақиқаларда ўйлаб иш тутадиган, совуққон бўлишимга ёрдам берди.

Аввало Женевани умрбод тарк этишга қарор қилдим. Бахтли ва севикли экан-лигимда менга азиз бўлган ватаним энди мен учун нафратли бўлиб қолди. Мен зарур миқдорда пул ва онамга тегишли бўлган бир қанча қимматбаҳо буюмларни олдим ва жўнаб кетдим.

Ўша вақтдан сўнг фақат ўлганимда тугайдиган саёҳатлар бошланди. Мен сайё-ранинг катта қисмини айланиб чиқдим ва одатда одамзод қадами етмаган ўлкаларда саёҳатчилар бошига тушадиган барча муҳтожликларни кечирдим. Қандай қилиб ти-рик қолганимни билмайман. Бир неча марта ҳолдан кетиб, ерда ётиб қолдим ва худодан жонимни ол, деб илтижо қилар эдим. Аммо қасос олиш иштиёқи туфайли яшаётган эдим. Ўлишга ва душманимни тирик қолдиришга ҳаққим йўқ эди.

Женевани тарк этганимдан сўнг жирканч иблиснинг изини қидириб топиш биринчи ташвишим бўлди. Аммо ҳали қатъий режага эга эмасдим; қайси томонга йўл олишни билмай, шаҳарнинг теварак-атрофида узоқ вақт тентираб юрдим. Кеч тушган вақтда Уильям, Элизабет ва отам дафн қилинган қабристоннинг дарвозалари олдига бориб қолдим. Мозорга кириб, уларнинг қабрларига яқинлашдим. Атрофдаги ҳамма нарса сукунатда эди ва фақат шабада сал-пал тебратаётган барглар шитирлар эди.

Мен аввалига ҳис этган чуқур қайғу тезда ғазабга айланди. Улар ўлган эдилар, мен эса яшаётган эдим; уларнинг қотили ҳам яшаётган эди ва уни йўқ қилиш учун жирканч ҳаёт кечиришим керак эди. Мен майсага тиз чўқдим, ерни ўпдим ва титроқ лабларим билан дедим: «Мен турган муқаддас ер ҳаққи, атрофимда айланиб юрган рухлар ҳаққи, чуқур ва оғир қайғум ҳаққи қасам ичаман, сен, Тун ҳаққи ва сени бошқарувчи Қудрат ҳаққи қасам ичаманки, токи ҳаёт-мамот олишувида ҳалок бўлма-гунимча барча бахтсизликларим сабабчисини таъқиб этаман. Шу мақсадда яшайвера-ман, шу лаззатли қасос учун қуёшни кўраман ва ям-яшил майсалар устида юравера-ман. Ўлганларнинг рухлари! Сизлар ҳам, қасос рухлари! Менга кўмаклашинг ва йўл-йўриқ кўрсатинг. Евуз ва даҳшатли иблис ҳамма азоб-уқубатларни тортсин, мен кечираётган азоб, изтиробларни билиб олсин».

Азиз марҳумларнинг рухлари мени эшитаётганларини ва маъқуллаётганларини сезиб, бу дуони тантанали ва оҳиста бошладим, аммо охири мени интиқом илоҳлари эғаллаб олди ва ғазабдан овозим тинди.

Бунга жавобан тунги сукунат қаъридан қаттиқ, иблисона қаҳқаҳа янгради. У қулоқларимда узоқ вақт жаранглаб турди, тоғ қайтарган акс-садо уни такрорлади ва назаримда бутун бошли дўзаҳ мени заҳархандалик билан таъқиб этаётгандек эди.

Мен овоз янграган томонга ташландим, аммо иблис мендан қочишга улгурди. Тўлин ой кўринди ва оддий одамнинг қурби етмайдиган тезлик билан югуриб кетаёт-ган бесўнақай мудҳиш гавдани ёритди. Унинг изидан Рейн бўйлаб қуйига қараб бордим, аммо бу фойдасиз бўлиб чиқди. Кўм-кўк Ўртаер денгизи кўринди. Сўнг Қора денгизнинг соҳилларига сузиб кетаётган кеманинг тағхонасида иблис тунда яширишиб олганини тасодифан кўриб қолдим. Мен худди ўша кемага ўтирдим, аммо у қандайдир номаълум тарзда яна фойиб бўлди-қўйди.

Гарчи мендан доим қочиб қутулаётган бўлса-да, унинг изи бўйлаб Россия ва

Осиёнинг бепоен текисликларидан ўтдим. Баъзан, олабўжининг кўринишидан кўрқиб кетган дехқонлар унинг қаёққа кетганини менга айтишарди; баъзан мен унинг изини бутунлай йўқотиб қўярдим, гоҳо унинг ўзи менга йўл кўрсаткич бўлиб хизмат қиладиган бирор-бир белги қолдириб кетар эди.

Қишда унинг изи тез топилар эди. Қор ёғиб бўлгач, оппоқ текисликда унинг баҳайбат оёқларининг изларини кўрардим. Сиз, эндигина ҳаётга қадам қўяётган ҳамда машаққатлару азоб-уқубатлардан хабарсиз одам нималарни кўрганимни ва ҳозир ҳам нимани бошдан кечираётганимни тушуна олмайсиз. Совуқ, очлик ва чарчоқ — бардош беришимга тўғри келган машаққатнинг фақат бир қисми эди, холос. Мен лаънатга учрагандим ва қалбимда абадий дўзахни олиб юрардим; бироқ менга йўл кўрсатиб турган қандайдир нажот фариштаси бор эди; жуда кўп зорланганларимда, бу фаришта энгиб бўлмайдиган туюлувчи қийинчиликлардан мени олиб ўтар эди. Шундай ҳам бўлардики, очлик туфайли кучдан қолган танам юришга ожизлик қиларди ва шунда чўлдан вужудимга куч-қувват берадиган овқатни топардим. У маҳаллий одамлар истеъмол қиладиган дағал таом эди, аммо уни мен ёрдамга чақирган руҳлар таклиф этаётганига амин эдим. Кўпинча, теварак-атрофдаги ҳамма нарса қуруқшаб қолганида, осмон бултусиз бўлганида ва ташналиқдан қийналганимда энгил бултуча келарди ва бардам қилувчи томчиларини менга тўкиб, ғойиб бўларди.

Мен имкон борича дарёларнинг қирғоғи бўйлаб юрардим, аммо иблис бу йўллардан узоқда борарди, негаки, улар энг аҳолиси кўп жойлар эди-да. Бошқа жойларда одамлар деярли учрамасди. Мен учратганим ҳайвонларнинг гўшти билан озиқланардим. Дехқонларга пул бериб, улар хизматидан фойдаланардим ёки ўзим отиб ўлдирган ёввойи қушларни олиб келардим ва унинг фақат ички қисмини ўзимга қолдириб, қолганини овқат пишириб берган одамларга қолдирар эдим.

Мен таъқиб этаётган иблис нималарни ўйлаётганини билмасдим. Баъзан у дарахларнинг пўстлоғида белгилар ва ёзувлар қолдирар ёки уларни тошларга ёзарди; улар менга йўл кўрсатарди ва ғазабимни уйғотарди. У: «Сен ҳалияг менинг кулимансан, — деган эди бир ёзувида, — сен яшайсанми, демек — менинг ҳукмим остидасан. Орқамдан юр; мен Шимолнинг абадий музликлари томон йўл олаёпман. Менга совуқ ўтмайди, сен эса совуқдан азоб чекасан. Агар жуда ҳаяллаб қолмасанг, бу ердан куён гўштини топасан; уни еб, бақувват бўлиб олгин. Орқамдан юр, о, душманим; ҳаёт-мамот учун олишув ҳали олдинда, аммо бунга эришгунингча ҳали узоқ азоб тортишинг керак».

Масхарабоз иблис! Мен яна сендан қасос олишга онт ичаман, сени, лаънатини азобларга ва ўлимга яна ҳукм қиламан. Икковимиздан биримиз ҳалок бўлмагунимизча чекинмайман; ана ўшанда даҳшатли саёҳатларимнинг машаққатлари учун менга ҳада тайёрлаб турган Элизабет ва ҳамма туғишганларимнинг олдига қувонч ила бораман!

Шимолга силжиганим сари қор қатлами қалинлашар, ҳақратон совуқ янада қахрли бўлиб борарди. Дехқонлар ўз кулбаарида яхшилаб беркиниб олдилар. Улар очликдан ўлжа қидиришга тушган ҳайвонларни тутиш учун баъзан ташқарига чиқар эдилар. Дарёларни муз қоплаган, балиқ тутишнинг иложи йўқ эди ва мен асосий егулик манбаидан маҳрум бўлгандим.

Мен қанчалик қийналганим сари, душманним шунчалик қувонар эди. Унинг қолдириб кетган ёзувларидан бири бундай эди: «Тайёрлан! Мусибатларинг энди бошлан-япти; пўстинларга буркан, озиқ-овқатни ғамлаб ол; биз шундай саёҳатга жўнаяпмизки, азоб-уқубатларинг ҳатто менинг сўнмас нафратимни ҳам қондира олади».

Бу таққирона сўзлар довюраклигимни ва сабот-матонатимни фақат кучайтирди; мақсадимдан оғмасликка қарор қилдим ва худодан мадад сўраб, ит кўшилган чанада, уфқда уммон кўринмагунича тинимсиз ғайрат билан қорли яланглик бўйлаб силжидим. О, жанубнинг кўм-кўк денгизларига нақадар ўхшамас эди бу ер! Бу улкан муз майдон ердан фақат тиккайган сатҳи билангина фарқ қилар эди. Бир замонлар юнонлар Осиё балаңдикларидан Ўртаер денгизини кўриб, қувончдан йиғлаб юборишган, негаки бу машаққатли йўлнинг ниҳояси эди. Мен йиғлаб юбормадим, аммо юрагим тўлиб кетган эди; мен тиз чўкиб, душманимнинг заҳархандаларига қарамасдан, уни қувиб етиш ва у билан олишишга умид қилганим жойга мана омон-эсон олиб келган эзгу руҳга ташаккур изҳор этдим.

Ўша вақтдан бир неча ҳафта аввал мен чана ва бир неча итни топгандим ҳамда қорли яланглик бўйлаб жуда катта тезликда елдек учиб борар эдим; иблисда қандай ҳаракат воситалари бўлганини билмайман, лекин агар авваллари ундан кундан-кунга кўпроқ орқада қолиб юрган бўлсам, энди уни қувиб ета бошлагандим; мен биринчи маротаба уммонни кўрганимда иблис мендан фақат бир кунлик йўл олисда эди ва у қирғоққа етишидан илгари уни қувиб етишга умид қилардим. Мен икки баробар ғайрат билан олға ташландим ва икки соатдан сўнг қирғоқ бўйидаги кўримсиз бир қишлоқчага етиб келдим. Мен у ерда яшовчилардан иблис ҳақида суриштириб, аниқ маълумотни олдим. Улар бадбуруш махлуқнинг кечагина тузда шу ерда бўлгани, милтиқ ва бир неча тўппонча билан қуролланганини ҳамда унинг даҳшатли қиёфаси

ёлғиз кулбада яшовчиларни тумтарақай қочирганини айтишди. Махлуқ у ерда қишга ғамлаб қўйилган озиқ-овқатнинг ҳаммасини олиб, чанага ортибди, бир неча итни олибди ва ўша тундаёқ, қўрқиб кетган кишиларни жудаям енгил нафас олдиртириб, узоқроққа, ҳеч қандай ер йўқ томонга жўнабди.

Мен бу хабарни эшитиб, аввалига умидсизликка тушдим. У мендан қочиб қутулди ва музлаб қолган уммоннинг парчалари бўйлаб, ҳатто маҳаллий одамлар узоқ чидай олмайдиган, мен, иссиқ ўлкалик одам бардош қилолмайдиган совуқда даҳшатли ва чексиз йўлга тушган эди. Аммо иблис яшаши ва тантана қилишини ўйлаганимда, ғазаб ва қасос ўти дилимда алангаланиб кетди. Ўлганларнинг руҳлари атрофимда қасос олишга ундаб, айланиб юришини тўйдим ва қисқа ҳордиқдан сўнг йўлга тайёрлана бошладим.

Чанани музли уммон бўйлаб сафар учун яроқлироқ бошқасига алмаштирдим ва мўл-кўл озиқ-овқат ғамлаб олиб, қирғоқдан денгизга тушдим.

Ўша вақтдан буён қанча кунлар ўтганини айтилмайман, фақат қалбимда тўлиб-тошаётган адолатли қасосга бўлган кучли ташналик бўлмаганида, бардош беролмаслигим мумкин бўлган азобларни бошдан кечирганимни биламан. Улкан, яхлит муз парчалари кўпинча йўлимни тўсар, менга ҳалокат хавфини солган муз остидаги тўлқинларнинг гулдиранини тез-тез эшитиб турардим.

Мен сарфлаб бўлган озиқ-овқатнинг миқдорига қараб, фикр юришиб, йўлда қарийб уч ҳафта ўтказганимни ҳисобладим. Жигар-бағрим қон бўлиб кетганди; доим алданган умидлар, ожизлик ва ғам-ғуссанинг аччиқ ёшлари ҳақида айтмай қўя қолай. Вужудимни аллақачон умидсизлик эгаллаб, ҳалок бўлишим мумкин эди. Аммо бир вақт, бечора итларим муз тоғининг тепасига ниҳоятда қийналиб чанани судраб чиққанларида ва итлардан бири шу заҳотиёқ зўриққанидан ўлиб қолганида, мен қаршимда ястанган текисликни маънос қўздан кечирдим ва бирдан унинг устида бир қорамтир нуқтани кўриб қолдим. Унга диққат қилиб тикилиб қарадим ва ғолибона қичқириб юбордим: бу чана эди, унда эса менга яхши таниш бесўнакай ғавада кўринарди.

Энди сусткашлик қилиб бўлмасди: ўлган итни чанадан чиқардим ва қолганларини тўйгунларича овқатлантирдим; гарчи менга кечкиш бўлиб кўринса ҳам, жудаям зарур бўлган бир соатлик ҳордиқдан сўнг йўлимни давом эттирдим. Чана ҳали ҳам кўринарди ва бирор-бир муз парчаси уни тўсиб қўйган вақтда фақат бир дақиқагина уни кўздан йўқотардим. Мен чанани сезиларли даражада қувиб етаётганим. Икки кунлик қувишдан сўнг орада бир милча масофа қолди ва юрагим жўш уриб кетди.

Мана шу пайтда, душманимга етиб олишга ҳозирланаётганимда, мендан бахт юз ўтирди; унинг изини бутунлай йўқотиб қўйдим. Муз кўча бошлади: тагимда оқаётган тўлқинларнинг шовқини дақиқа сайин кучаяр эди. Мен ҳали ҳам олға силжирдим, аммо ҳамма уринишларим зое кетди. Шамол туриб, денгиз ғувилларди, худди зилзила юз бергандек, бирдан борлиқ қаттиқ гумбурлади. Музликнинг ёрилиши жуда тез содир бўлди; бир неча дақиқадан сўнг мен билан душманим ўртасида денгиз тўлқинларини даҳшатли ўлим тайёрлаб, тез кичрайиб бораётган, ёрилиб, бўлиниб кетган муз парчаси мени бу ердан тобора олисга олиб кетарди.

Мен шу тарзда кўп ваҳимали соатларни ўтказдим; бир неча итим ўлди ва азоб-уқубатлардан мадорим қуриди. Ана шу вақтда лангар ташлаб, бир жойда турган ва менга ёрдам ҳамда ҳаёт ваъда қилган сизларнинг кемангизни кўрдим. Кемалар шундай узоқ шимолий кенгликларга кириши мумкинлигини тасаввур қилмаганим ва ҳайратда қолган эдим. Мен эшқак ясаш учун шошилинчи суръатда чанамни синдирдим ва машаққатли ҳаракатлар билан муз солимини кеманинг олдига ҳайдаб келтирдим. Агар жанубга йўл олаётган бўлсангиз, фақатгина ниятимдан тез воз кечмаслик учун тўлқинларга ишонишга тайёр эдим. Мен душманимни таъқиб этиш учун сизлардан қайиқ олишни умид қилгандим. Аммо сиз шимолга йўл олаётгандингиз. Жудаям кучдан қолганимда мени кемага олдингиз; мадорим қолмаган, ўлимга яқин эдим. Мен ҳануз ўлишни истамайман, негаки вазифамни бажариб бўлмаганман.

О, нажот фариштам мени махлуқнинг олдига қачон олиб келаркин ва кўнглим қачон ором топаркин? Наҳотки, мен ўламан, у эса яшайди? Агар шунақа бўлса, Уолтон, унинг қочиб қутулишига йўл қўймасликка, уни топишга ва менинг ўрнимга қасос олишга сўз беринг. Аммо нима деяпман? Бошқа одам саёҳатларимни давом эттиришини ва менга насиб бўлган барча машаққатларни бошидан ўтказишини сўрашга журъат этаяпманми? Йўқ, мен бунчалик худбин эмасман. Ҳар ҳолда, агар ўлганимдан сўнг у сизга йўликса, агар интиқом руҳлари уни олдингизга олиб келса, у тирик қочиб қутулмаслигига онт ичинг — бу махлуқ мусибатларимнинг устидан тантана қилмаслигига, яшаб қолмаслигига ва янги ёвузликларни қилмаслигига онт ичинг. У гапга чечан ва одамни ишонтира олади; бир вақтлар унинг сўзлари менга ҳам жуда қаттиқ таъсир қилган. Аммо уларга ишонманг. У ташида ҳам, ичида ҳам бирдек Иблисдир, у маккор ва мудҳиш ғазабга тўлган. Унга қулоқ солманг. Уильям, Жюстина, Клервал, Элизабет, отам ҳамда энг бахтсиз Викторнинг исмларини дилингизда тақорланг — ва тўппа-тўғри унинг юрагига зарба беринг. Менинг ружим ёнингизда бўлади ва шамширингизни унга тўғрилайди...

Дилором Ҳамроева

Қалбимга кўлган бул сураш безавол

* * *

Агарда чизолсанг,
чизиб бер гуноҳдан покиза
энг тиниқ, энг тоза бўёқдан
кўнгулнинг аксини чизиб бер.

Тилга кўчмаган чин сўзлардан,
бевақт хазон бўлган ҳислардан
қурбонлик рақсини чизиб бер.

Бўзарган сахарнинг рангидан
тўкилган қизғалдоқ баргига
азобнинг расмини чизиб бер.

Вафонинг кафтида бокира
бир умр из қолдир хотира —
оққушнинг журъатин чизиб бер.

Акбаранинг оғир нигоҳи,
қалбнинг айтилмаган қийноғи —
оғриқнинг нақшини чизиб бер.

Бўғизга қадалган тош билан,
юракка сирқиган ёш билан
видонинг суратин чизиб бер.

Кўлингдан келса гар беадад,
зирқираб, зирқираб, зирқираб
қисматнинг маҳрини чизиб бер.

Энг сўнгги нафаснинг юзига
Оллоҳнинг энг қутлуғ сўзи-ла
севгининг қадрини чизиб бер.

Агарда кўнгулнинг ўтидан
чизолсанг толенинг бетига
муҳаббат муҳрини чизиб бер,
қанийди чизолсанг?!

* * *

Кимни севмоқ керак?.. Фақат ўзингни.
Кимга чин этиқод? Фақат ўзингга.
Кўзингда битилган илоҳий баёт
Ҳеч қачон кўчмайди сўзингга.
Беназир, беадад, бетакрор
бунчалар ўхшайсан ўзингга?!

* * *

Нигоҳим ровийдир, гуноҳим котиб,
Кўзимнинг оқиға қорачуғимни
Қора сиёҳ-ла ёзиб кетмиш ишқ;
Мен сизни севаман, севаман жуда.

Сўрмасман: қайдансиз, қайдасиз,
Менинг дарё, дунё нигоҳларимда
Нетасиз? Адашиб ё чўкиб кетасиз,
Мен сизни ахтариб топгайман шаксиз.

Соҳидул бешафқат мусаввир — хаёл
Суратингиз чизар кўзим олдида.
Қалбимга кўчган бул сурат безавол:
Мен сизни соғиндим, соғиндим жуда.

Мен меҳр соғиниб яшайман,
Ёғдуга сизиниб яшайман,
Суюниб, суюниб яшайман,
Сиз, ахир, ёғдусиз, ўчмас ёғдусиз.

* * *

Кўзларинг афсунгар, безабон,
Кўзимни алдайди, кўзимни.
Барибир, биламан ҳеч қачон
Айтмаган сўзингни.

Кўзларинг дунёдир, дарёдек
Кўзимга чўқади кўзларинг.
Бир куни қайтасан охири
Узолмай изларинг.

Кўзларинг жаллоддир, кипригинг
Қиличинг остида бошима.
Сўрасанг ростини айтади
Сенга кўз ёшима.

Яширган нигоҳинг қатидан
Ҳижжалаб ўқийман сиригини.
Кўзларинг сотар-ей, кўзларинг,
Ҳеч кимса билмаган дилингни.
Кўзларинг...

* * *

Беназир армоним, сен сабаб
Талотўп дарёда елаяпман.
Жонимни қиймалаб, қиймалаб,
Ўзингга сизиниб келяпман,
Дилимнинг энг оғриқ нуқтаси...
Келмасайдим, тоат ёнгайдир,
Еру кўкда тоқат ёнгуси.
Наҳотки, бир йўқлаб бормаисан
Умидим — анқонинг боласи?
Эътиқоди осий эдимми,

Балки, сен шунчаки баҳона
Эзилиб яшашни севдимми?
Азобдан — азобим, бегонам.
Дилимнинг энг оғриқ нуқтаси,
Умидим — анқонинг боласи.
Яқиндан яқин ҳам бегонам,
Кут мени, кут мени, кут мени,
Боряпман соғуриб умрни,
Ёнингга дунёи муборақ!

* * *

Хотира дегани оқ билан қора,
бир ранг орасида бўлади.
Хотира, хотирланг, ёрқин ё хира,
бир ҳол сирасида бўлади.
Мазмун моҳияти бордан йўққача,
гоҳ ўтмишдан токи келажакқача,
Жисмдан то руҳга қадар бир ўрин,
баъзан аччиқ бўлса, баъзида ширин,
Иккита озурда жон орасида
яшайди хотира яширин...

Огаҳий газалларига мухаммаслар

* * *

Ишқ аро содиқлигимни имтиҳон этди фироқ,
Қадру соғинч, меҳру ишқ дарсин баён этди фироқ,
Гуллаган фасли баҳорим қаҳратон этди фироқ,
Ваҳки, юз меҳнат била бағримни қон этди фироқ,
Дам-бадам ул қонни кўзлардин равон этди фироқ.

Кутмаган эрдим муҳаббатдин мунингдек ҳамлани,
Куйдириб кул қилди боримни бу ҳижрон гулхани.
Менга кўз ташлаб дегайлар: «Кўрмаяпмиз, ул қани?»
Неча муддатдурки дарду ранж зўридин мани,
Кўзга илмасдек заифу нотавон этди фироқ.

Айрилиқ қонимни пайдар-пай ичар мисли гулоб,
Бағрим устурлоб этиб кўкка назар солгай шу тоб,
Ёр сари элтгувчи манзиллар кийиб олмиш ниқоб,
Ғаҳ табу ғаҳ ларза бирла еткуруиб юз минг азоб,
Жисми зоримни саросар устухон этди фироқ.

Найлайин, шундоқ экан Мажнуни зорлар қисмати,
Чархи кажрафторнинг пешонага битган хати,
Ҳар замон шулдир кутиш, дийдор умидин хислати,
Гарчи асру оз эди айёми фурқат муддати,
Лек юз йил дард чекмақдин ёмон этди фироқ.

Энди дардимға мани ёримдин ўзга йўқ ҳақим,
Қайда ул қувват мадорим, қайда ул ҳолу хатим,
Мингта фарёд тортаман чиқмас сира оху сасим,
Хаста жисмим заъфини еткурди ул ғоятгақим,
Зарраосо, халқ кўзидин ниҳон этди фироқ.

Айтингиз жононага дардимни билдиргум нетиб,
Хастадур каптарларим, отган ўқим бормас этиб,
Борми ё йўқданми, билмас, ёр ёнимдан ўтиб,
Ул париваш кўнглудин ёдимни буткул маҳв этиб,
Ишқ аро маълуму беному нишон этди фироқ.

Оқибат енгсиз кафан ҳамрози бўлсам, не ажаб,
Етти дўзах ўтининг жонбози бўлсам, не ажаб,
Маҳмуд, Азроил изинда този бўлсам, не ажаб,
Огаҳий, эмди ўлумга рози бўлсам, не ажаб,
Ким мани ҳаддин фузун озурдажон этди фироқ.

* * *

Бугунги кунда Хоразмда шеърятга ҳавас қўйган ёш ижодкорлар сони ортиб бормоқда. Бахтиёр Маҳмуд ҳам шундай ижодкорлардан бири. У Хива туманидаги Ўзбекистон қишлоғида тутилган. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика куллиётини тугатган. Шеърлари туман, вилоят ва республика газета, журналларида чоп қилинган. «Шодлик ва ғам» номи илк шеърый тўплами нашр этилган. Истеъдодли қаламкашнинг ижодида қадим шеърятимиз билан уйғулашган янги оҳанг, янги ташбеҳлар акс этиб туради. Қуйида Бахтиёр Маҳмуднинг эътиборингизга ҳавола қилинаётган ижод намуналари сизга ҳам маъқул тушади, деган фикрдаман.

Қурбон МУҲАММАДРИЗО.

Менга шафқат йўқ, меҳр йўқ, бор мандин ўзгага,
Ҳам насибимдир мозор, бозор мандин ўзгага,
Тап-тақир саҳродаман, гулзор мандин ўзгага,
Ваҳки, айлаб лутфу эҳсон ёр мандин ўзгага,
Айламас зулму ситам изҳор мандин ўзгага.

Қайданам шайдосиман хушбўю нозик саслининг,
Қовжираб қолди гули раъноси Наврўз фаслининг,
Одати ойинлари шулдир парилар наслининг,
Заҳри ҳажрини берур ҳар дам манга у, васлининг,
Нўшини инъом этар бисёр мандин ўзгага.

Йиғлатиб дил хастани, хурсанд қилур тан хастани,
Қўймайин останага ишқида юрган хастани,
Дедиким: «Ошиғлиғинг даркор эмас сан хастани»,
Қуймасин кўнглум на янглиғким қовуб ман хастани,
Сўхбатига йўл берур дилдор мандин ўзгага.

Дил уйин топтар жафоси неча озор еткуруб,
Ҳажрининг нолонидурман, дам-бадам қон юткуруб,
Томчи сувнинг зориман, дарё яқосинда туруб,
Булбул осон нолам эрмас, тонгки хори ҳажр уруб,
Жавр қилса ул чаман рухсор мандин ўзгага.

Ишини кўргил бу кажнинг дилда ишқ айлаб бино,
Ёр васлин гаштидан қилгай ҳаётингни жудо,
Айт, менинг айбим надир, қодир эгам, нечун жазо,
Ваҳки, мандин ёрни бегона айлаб ошино,
Айлади чархи ситам кирдор мандин ўзгага.

Истарам айёми васлин, истарам, ёр истарам,
Дардларим юм-юм ёзар қоним билан тўлган қалам,
Йўқ мажолим оққан ул қон ўрнига май ичмасам,
Олди жонимни ғами фурқат, қарам айлаб бу дам,
Берма, соқий май бурун зинҳор мандин ўзгага.

Маҳмудо, кайфу сафоларга талаб йўқ, негаким,
Заҳр ичмасдан туриб айшу тараб йўқ, негаким,
Жон сақлашга фано ичра сабаб йўқ, негаким,
Оғаҳий, гар йиғласам тун-кун ажаб йўқ, негаким,
Манга жавру, лутф айлар ёр мандин ўзгага.

Ҳақ йўлин тутгил ҳамиша, демагил ёлғонга сўз,
Қўрқмагил дўстнинг дилига тиғ бўлиб ботғонга сўз,
Сўзласанг оқил рафиқга, йўл солур имконга сўз,
Эй кўнгул, одам ҳаёл айлаб дема нодонга сўз,
Чунки ул инсон эмас, топсанг дегил инсонга сўз.

Биз бақонинг мулкидурмиз, сўзимиз мулки фано,
Ул қадамдин тез ёйилгай эл аро, олам аро,
Мир Алишер нақлин эсла: «Қилди ҳайвондин жудо»,
Сўздир инсон кўнглуда бир гавҳари қийматбахо,
Они зор этма, дебон, ҳар хуши йўқ ҳайвонга сўз.

Ерга киргузгон каби фарзанд падарнинг қадрини,
Англамас нодон калом ичра самарнинг қадрини,
Ҳам ўз обрўсин тўқар, ҳам ўзгаларнинг қадрини,
Воҳ, на янглиғ билгуси ҳайвон гуҳарнинг қадрини,
Ким топар ҳаз етса ул кунжорау сомонга сўз.

Дил сўзингга нописанд, лекин оёқга қулдурур,
Шум ҳаёл айларки: «Сўзмас, фойда кони, пулдурур».
Водариг, бу бандани аччиқ каломинг қулдурур,
Сўзни мавҳум айламак нофаҳмга мушкулдурур,
Ким бўлуб аҳли бағри қону ботгай қонга сўз.

Сўзни мансабдин тубан қўймоқни истар, ҳийлагар,
Бўйла бошингга чиқиб, сочгай забонидин захар,

Англа, уч юз йил яшаб оқармагандек қарғалар,
Сангдил жодилға тонг йўқ сўз агар қилмас асар,
Чунки таъсир айламак мумкин эмас сандонға сўз.

Оқил эрсанг, дўстгинам, ҳар жойда юзни олмагил,
Бебашарлар қошида маҳзун рубобинг чолмагил,
Ақли ноқисларға ўргатмак учун қийнолмагил,
Ҳар ҳасосат шевага сўзингни зое қилмагил,
Сўз демак истар эсанг, де соҳиби ихсонга сўз.

Қалб кўзи доим юмуқ, очгай ҳамиша оғзини,
Ақлининг бир тиши йўқ, чақмас сўзингнинг мағзини,
Ҳеч замон тиг очмагон ўтмас пичоқ дерсан уни,
Билмаган ўз қадрини, не билгуси сўз қадрини,
Ҳайфдур доно демак нодону беирфонга сўз.

«Бок, ҳақиқат бу!» десанг сўзнинг чиқорғой дудини,
Бу не махлуқот, ажаб, билмаса дўст мақсудини,
Бефаросатлик еган иймонининг бор будини,
Аҳмоқ аҳли билмагай сўз ичра ўз беҳбудини,
Ўзига қилғой зарар, охир чекиб ҳарёнга сўз.

Сўзни сен таҳдиди бирла демагил ҳосидғаким,
Ўз дилингни диди бирла демагил ҳосидғаким,
Ўзгалар тақлиди бирла демагил ҳосидғаким,
Сўз қабул уммиди бирла демагил ҳосидғаким,
Одамий маъқул эта олғай қачон шайтонга сўз.

Чиқма, бас, сўз солиға, жоҳилға они демагил,
Кўз тикиб мулк-молиға, жоҳилға они демагил,
Учма нафсинг фолиға, жоҳилға они демагил,
Раҳм этиб сўз ҳолиға, жоҳилға они демагил,
Ким бўлуб безор ондин келгуси афғонга сўз.

Аҳли нодон илму ҳикмат йўлида ночордур,
Йўқни бор қилмоқни охир не иложи бордур,
Маҳмуд, ул гар сўз тушунмас бил ўзи айбдордур,
Олам ичра борча ишдин қоттиғу душвордур,
Оғаҳий, маъқул қилмоқ беҳаё нодонга сўз.

Илҳом Ҳамро

Муҳаббат бор гул шитроғида

* * *

Бу боғда танҳодир юрагим маним,
Бу боғда қисматим танҳодир-танҳо.
Бунда қолганлари, қолади яниб,
Боғни олиб кетгум юрагим аро.

Сочингга боғланиб қолди умидим,
Ҳасратим сочингга қолди боғланиб.
Йиллар ўтаётир, бешафқат, берух,
Фақатгина қалбим ёнар доғланиб.

Бу боғдан тўкилган ҳар байтул ҳазон —
Қисмат қопқасида ёрилган даввоҳ.
Айрилиқ айёми — юрагим титроқ,
Кечир, мени ёр, кечир, мени ёр.

Боғни олиб кетгум юрагим аро,
Силкиниб-силкиниб йиғлаган боғни 1...

* * *

Болам, кўзларингда дунё кулади,
Кулади саҳронинг гул-чечаклари.
Сени яхшилиқка, бахтга ундайди,
Юракдан тўкилган руҳ эртаклари.

Тонгларни кўксингга белаб қўйганман,
Сени уйғо тади ҳар куни қуёш.
Фақат, сен йиғлама, йиғлама, болам,
Сенинг кўзларингда кўрмай зарра ёш...

Сенга қараб қаддим ростлайман бугун,
Сен — фараҳ боғининг тик дарахтисан.
Ҳар куним қувончга, нурга тўладир,
Сен борсан, сен, ахир, менинг бахтимсан!

Болам, кулаверсин кўзингда дунё,
Пойингдиз гулласин чаману бўстон.
Ахир, сен эртасан, келажагимсан,
Сенда яшапти хур Ўзбекистон.

* * *

Муҳаббат бор гул титроғида,
Юракларни ўртайди афсун.
Қонлар ювган юрак доғида
Бу қандай тун, бу қандайин тун?!

Йиғлаган бу тун эмас,
Юрагимдир йиғлаган.
Бирги на менинг кўнглум.
Бу кечага сиғмаган.

Айрилиқ бор гул титроғида,
Қисматимни боғлайди тугун.
Малакларнинг сочидай қаро,
Бу қандай тун, бу қандайин тун?!

Муҳаббат бор гул титроғида,
Майсизларни эгади афсун.
Лабларимга томган оғудан
Бу қандай тун, бу қандайин тун?!

Муҳаббат бор гул титроғида...

* * *

Юлдузлар — йўлингга интизор кўзлар,
Оймомо — бемаврид узилмаган жон.
Шафақларинг етим қолмасин бўзлаб,
Фақат, сен хотира бўлмагин, Осмон!

Майлига, руҳимиз кетсин ҳавога б,
Майли, рихлат этсин тупроқ ичра тан.
Фақат, сен эурсан якка-ягон а,
Фақат, сен хотира бўлмагин, Ватан!..

Одамзод ўлимнинг қошида эмас,
Тириклик пойида эгажақдир бош.
Фақат, сен ҳеч қачон ўлмагин бесас,
Фақат, сен хотира бўлмагин, Қуёш!

Майлига, самолар тўкаверсин ёш,
Майли, ёдгор қолсин бундиз неки бор.
Фақат, сен ўқиб йиғлама, замин,
Фақат, сен хотира бўлмагин, Баҳор!

Хотира қолганлар хаёлотига,
Ёдимиздан ёдгор этайлик бунёд.
Дунёда ўтганлар ҳаққи-хурмати,
Фақат, сен хотира бўлмагин, Дунё!..

РУҲИЯТДАГИ НУР МУРОДИ

Марказий Осиёдаги туркий халқлар тарихида ҳали кенг оммага маълум бўлмаган жуда кўп асарлар бор. «Хуастуанифт» шундай асарлардан бири. Унинг ўзбекча номи – «Монавийларнинг тавбаномаси» дейилади.

«Хуастуанифт»нинг, қолаверса, бошқа жамики монийлик адабиётининг яратилишига монийлик оқими сабаб бўлган. Бу эса, ушбу оқимнинг ўз даврида катта таъсир кучга эга бўлганини кўрсатади.

Дарвоқе, адабиёт доимо ўз давридаги оқимнинг маҳсули сифатида юзага келган. Мен Марказий Осиёда амал қилган зардуштийлик, христианлик, шомонлик, буддизм ва бошқа диний оқимларни назарда тутяпман. Вақти келиб, бу диний оқимлар ва уларнинг ёзма адабиёт ривожига даги омили тўғрисида сўз юритиш имкони бўлар.

Турли диний оқимлар аралаш фаолият кўрсатгани ва бирининг фаолияти тугамасдан иккинчиси бошлангани учун деярли ҳар бир оқимда ўзидан олдинги ёки ўз давридаги оқимнинг таъсирини кўрамыз. Монийлик оқими ҳам бу таъсирдан холи эмас.

Албатта, монийлик адабиёти тасодифан пайдо бўлган эмас, барча диний оқимлар каби, маълум шахсларнинг фаолияти ва таълимоти билан боғлиқ. Бу оқимнинг асосчиси Моний ибн Фатак (216–277 йилларда яшаган)дир. Монийнинг отаси бобилик, онаси Эрон зодагонларидан бирининг қизи бўлган. Моний ёшлигида кўп саёҳат қилган. Марказий Осиёда, Ҳиндистонда бўлиб, маҳаллий динлар, шунингдек, христианлик, брахманизм, буддизмни чуқур ўрганган. Айниқса, Марказий Осиё ва Эрон ҳудудида мустақкам ўрнашган зардуштийлик Монийнинг эътиборини кўпроқ жалб қилган ва ўзи яратмоқчи бўлган таълимот учун зардуштийликни асос қилиб олган. У тарихда биринчи бўлиб, бошқа диний оқимлардан фарқли ўлароқ, ўзида муҳим ғояни мужассамлаштирган, кенг қаровли диний тизимни яратишга ҳаракат қилган, десак бўлади.

Моний яратган таълимот, бугунги илмий ибора билан айтганда, теософик синкретизм (нариги дунё билан бевосита мулоқот қилиш ва Худони билиш ҳақидаги қарашларнинг яхлитлиги) ўз даврида ҳаётга яқин, минг йилча яшаб, Оврүподан Хитойгача бўлган ҳудудга ёйилган эди. VIII асрда Марказий осиеда юз йилча ҳукм сурган Уйғур-туркий хоқонлигида расмий дин сифатида амал қилган эди.

Моний яратган таълимотга зардуштийликни асос қилиб олган экан, монийлик зардуштийликнинг давоми бўлган экан-да, деган мулоҳаза пайдо бўлиши мумкин. Маълум маънода шундай туюлса-да, монийлик зардуштийликнинг айнан кўчирилган нусхаси эмас. Шунинг учун «маълум маънода» деяпмиз. Энди шу фикримизни исботлашга ҳаракат қиламыз.

Маълумки, «Авесто»даги асосий ғоя – дуализм, яъни, икки қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш тўғрисидаги таълимот азалий ва абадийдир. Ушбу ғояга кўра, бутун оламда икки зид куч – ижобий ва салбий кучлар ўртасида абадий кураш давом этади. Табиий оламда: нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, руҳий оламда: эзгулик ва ёвузлик, жамият аъзолари ҳаётида эса адолатли қонун ва қонунга итоатсизлик ўртасида доимо кураш кетади. Эзгулик худоси Ахура Мазда (Хўрмузд) ва ёвузлик руҳи Ахриман ўртасидаги кураш барча қарама-қарши кучларни қамраб олади.

Оламнинг ибтидосида бошланган бу улғу курашда инсон фаол иштирок этади. Инсон олийжаноб ишлари билан ғалабага эришади, ёмон қилмишлари билан эса ёвузликнинг қудратини оширади.

Зардуштийликда шакланган ва узоқ асрлар давомида яшаган бу ғоялар бора-бора монийлик оқимининг яратилишига сабаб бўлди.

Монийликда эса руҳий олам бош ўринга қўйилади, нур ва эзгулик олами руҳий олам билан уйғун келади. Моддий олам эса монийлик учун ёвузлик маконидир, шунинг учун моддий олам ёвузлик ва зулмат билан уйғунлашади. Соддароқ қилиб айтсак, руҳий оламда эзгулик, моддий оламда ёвузлик яшайди. Бундай зиддиятнинг мақсади шундан иборатки, одамнинг руҳиятидаги нурни – эзгуликни моддий оламдаги ёвузликдан қутқариш лозим. Моний яратган таълимот, хусусан, «Хуастуанифт»нинг асосий ғояси шу олийжаноб мақсадга йўналтирилган.

«Авесто»даги Хўрмузд, Ахриман (Шмну номи билан), Зерван (Азруа номи билан) «Хуастуанифт»да мифологик мазмунни ўзгартирмаган. Худди сосонийлар даврида (III асрда) зардуштийликнинг қайта тикланган шакли зерванизмдаги сингари, «Хуастуанифт»да Хўрмузд билан Ахриман, яъни, Шмну-Азруанинг болалари, иккаласи ака-ука. Азруа эса оламнинг ибтидосидир. Ака-ука Хўрмузд билан Шмну тўғрисидаги мифни эътироф этиш, ҳар иккисининг қон-қардошлик алоқасини эътироф этиш – оғир ғуноҳдир. Эҳтимол, монийлик таълимотидаги эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш иккаласининг қон-қардошлигини эътироф этишга йўл қўймаган бўлиши мумкин.

«Хуастуанифт» ўғит берадики, инсоният (монийлик оқими пайдо бўлмасдан олдин) эзгулик билан ёвузликнинг фарқига бормай, тирик жонотларга азоб беради, қирон келтиради, инсонларни ўлдиради. Энди эса қилган ғуноҳлари учун тавба қилади. Энг муҳими, эзгуликни, нур оламнинг ғолиблигини англаб етади.

Руҳан покланиш, руҳан уйғоқлик, танага лаззат бағишлайдиган кўнгилхушликлардан воз кечиш – «Хуастуанифт»да бош ўрин тутати. Худо Азруага ва бошқа худоларга – енгил шабада худоси, шамол худоси, нур худоси, сув худоси, олов худосига қарши инсоният қилган гуноҳлар юқоридаги сифатлар йўқолгандан кейин юз беради. Худоларга қарши қилган гуноҳлари инсонга ва жониворларга ҳам ёвузлик қилишга олиб келган эди. Айниқса, инсонни ўлдирибдан оғир гуноҳ йўқ. «Кимдир бировни ўлдирса худони ўлдирган бўлади», деган эътироф шундай хулосага олиб келади.

Руҳан пок ҳаёт кечириш ва инсон қалбидаги нурни озод қилиш, моддийнинг ҳукмронлигидан воз кечиш ғояси буддизмнинг ҳам бу оқим билан уйғунлигини кўрсатади. Дарвоқе, худо «танлаган», чинакам монийларнинг мол-мулки, оиласи, бошпанаси бўлиши шарт эмас, умуман, зоҳидона ҳаёт кечиришлари лозим. Май ичмаслиги, гўшт тановул қилмаслиги, ҳатто истеъмол қилинадиган ўсимликларни юлмаслиги шарт. Одамнинг ҳаётий эҳтиёжлари қондирилса, бойлик орттириш пайида бўлади, тана ҳузур-ҳаловатни тарк этгиси келмай қолади. Натижада, руҳий эҳтиёж – худоларга, нур ва эзгулик оламига интилмай қўяди.

«Хуастуанифт»нинг қадимги туркий тилда 3 та нусхаси бор. Лондон ва Берлин нусхаси моний ёзувида, Санкт-Петербург нусхаси эски уйғур ёзувида битилган. Энг тўлиги Лондон нусхаси, нотўлиги Берлин нусхасидир.

«Хуастуанифт»ни В. Радлов тахминан V асрга мансуб деган фикрни билдиради. С. Малов эса уни VII–VIII асрга оид деган мулоҳазани билдирган. А. Дмитриева ҳар учала нусха асосида, 1963 йилда «Хуастуанифт»нинг йиғма матнини яратди.

«Хуастуанифт» қадимги туркийчадан ҳозирги ўзбекчага биринчи марта таъдил қилинди. Шубҳасиз, монийлик оқимида оид иборалар, тушунчаларда, умуман матннинг ҳозирги ўзбекча нусхасида баъзи тушунмовчиликлар, ноаниқликлар, хатоликлар бўлиши мумкин. Бунинг учун олдиндан ўз сўраймиз.

Насимхон Раҳмонов,
филология фанлари доктори, профессор.

ХУАСТУАНИФТ

Монавийларнинг тавбаномаси

Биринчи бўлим

- 1 Хўрмузд худо бешта худо
- 2 билан бирга ҳамма худоларнинг поклиги учун
- 3 иблисларга қарши курашга отланиб,
- 4 (осмондан) тушди. Қилмиши ёвуз иблис Шмну билан,
- 5 турли хил бешта иблис билан жангга киришди.
- 6 Худолар билан иблислар, нур билан зулмат
- 7 вақти келиб қўшилиб кетди. Хўрмузд худонинг
- 8 жангчилари — бешта худо ва бизнинг руҳимиз
- 9 гуноҳқор иблислар билан жанг қилиб, бошидан яраланди.
- 10 Яна ҳамма иблислар, улуғлар
- 11 очофат, уятсиз, суқ иблис билан бирга
- 12 бир юз қирқ минг иблиснинг ёвуз
- 13 таълимотига қўшилиб телба,
- 14 руҳсиз бўлиб қолди. Ўзини пайдо қилган, яратган
- 15 боқий худонинг ерини унутди.
- 16 Нур худоларидан айрилди. Ундан кейин,
- 17 эй худойим, ёвуз қилиқди Шмну бориб,
- 18 онгимизни, ниятимизни
- 19 иблиснинг қилмиши томонга бурди.
- 20 Телба, руҳсиз бўлиб қолганимиз учун,
- 21 ёруғ руҳларнинг ҳаммасига,
- 22 уларнинг иддизига, соф, ёруғ Азруа (Зерван — Н. Р.) худога
- 23 қарши гуноҳ қилдик, хато қилдик.
- 24 Нур билан зулматнинг, худолар билан иблиснинг
- 25 туб иддизи (Азруадир) дедик.
- 26 Кимдир бировни тирилтирса, худони тирилтирган бўлади,
- 27 кимдир бировни ўлдирса, худони ўлдирган бўлади, дедик.
- 28 Яхши ва ёмон нарсаларнинг ҳаммасини худо яратган,
- 29 дедик. Абадий худоларни

- 30 у яратган, дедик. Хўрмузд
 31 худо билан Шмну — ака-укадир,
 32 деган эдик. Эй худойим! Гуноҳ билан юриб,
 33 (буни) билмасдан, худога ёлгон сўзлаб,
 34 ёмон, уятли гап гапирган эдик.
 35 Кечирилмас гуноҳ қилган эдик.
 36 Эй худойим! Энди мен Раймаст
 37 шоҳ тавба қиялпман, гуноҳдан озод бўлай деб,
 38 илтижо қиялпман! Гуноҳларимни кечиргин!
 39 Қутлуғ падо... (давоми ўчган).

Иккинчи бўлим

- 40 Кун, ой худосига, икки нур саройи ичра
 41 ўтирган худоларга — ҳамма
 42 бурханларни, пок муқаддас ёзувларни, яхши
 43 хулқли хабарчиларни, ер-сув
 44 нурини, тупроқни, илдизларни бирга
 45 худолар маконига жўнатган эдик. Олдинги
 46 дарвоза — кун, ой худолариникидир. Бешала
 47 худони озод қилгани, нур билан зулматни (бир-биридан)
 48 ажратгани (нур) таг-тути билан айланиб,
 49 тўрт томонни ёритяпти. Эй худойим!
 50 (Биз) гуноҳ (ичида) юриб, билмасдан,
 51 кун, ой худоларига (икки)
 52 нур саройи ичра
 53 ўтирган худоларга (нисбатан)
 54 неча марта гуноҳ қилдик.
 55 Яна, қудратли, ҳақиқий, кучли
 56 худолардир, деб (уларга) ишонмадик.
 57 Қанчалар кўп
 58 ёмон, уятли сўз
 59 айтдик. Яна:
 60 кун, ой (худолари) ҳалок бўляпти, дедик.
 61 Заифлиги билан (улар) чиқади ва ботади, қудрати
 62 бор бўлса эди, қуёш чиқмас
 63 эди. Биз ўзимиз
 64 кун, ой худоларидан юқоримиз,
 65 дедик. Иккинчи (марта)
 66 билмасдан қилган гуноҳларимиздан
 67 халос қилгин, деб илтижо қиялпмиз!
 68 Гуноҳларимизни кечиргин!

Учинчи бўлим

- 69 Яна бешта худо —
 70 Хўрмузд худо жангчиларига:
 71 биринчиси — енгил шабада худоси, иккинчиси —
 72 шамол худоси, учинчиси — нур
 73 худоси, тўртинчиси — сув худоси,
 74 бешинчиси — олов худосидир. Улар гуноҳ худолари билан жанг қилиб ярадор бўлганлари ва
 75 зулматга кўшилганлари учун, худо олдинга борди,
 76 (энди) шу ердадир. Тепада — ўн қават осмон,
 77 пастда — саккиз қават ер бешта худо учундир. Бутун ер устидаги нарсалар—
 78 бахт ва тақдир, ранг ва қиёфа, моҳият ва жон, қудрат ва нур,
 79 асос ва илдиз — бешта худо (шулардир). Эй худойим! Гуноҳ ичра юриб, бешта худони
 80 танимасдан, ёвуз, ёмон ният қилиб, уларни буздик, булғадик.
 81 Ўн тўрт тана аъзоларига эга бўлиб, илон бошига ўхшаш
 82 ўнта бармоқли, ўттиз иккита тишли, жонли тана билан озиқланадиган
 83 худоларни қанчалар ғазаблангирдик, хафа қилдик, куруқ ва нам ерга,
 84 бешта ҳар хил жонзотларга, беш хил ўтга, дарахтларга (қарши)
 85 қанчалар гуноҳ қилдик. Энди, эй худойим, гуноҳлардан бизни фориг қилгин, деб илтижо
 қиялп —
 86 миз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Тўртинчи бўлим

- 87 Худонинг элчиси бурханларга, хабарчи ва лашкарларга, пок руҳонийларга,
 88 билмасдан қанчалар гуноҳлар қилдик. Яна, чинакам худонинг элчиси бурхандир,
 89 дедик, яхши хулқли пок руҳонийлардир, дедик, аммо уларни тан олмадик. Худо

90 муқаддас ёзув орқали сўзлаганда, биз билимсилик билан қаршилик қилдик. Муқаддас ёзувни,
 91 қонуларни эслатмадинг, дедик. Эй худойим! Энди тавба қиляпмиз,
 92 гуноҳлардан фориф қилгин, деб! Гуноҳларимизни кечиргин!

Бешинчи бўлим

93 Беш турли жонзотларга: биринчидан, икки оёқли одамларга, иккинчидан,
 94 тўрт оёқли жониворларга, учинчидан, қанотли жониворларга,
 95 тўртинчидан, сувда сузувчи жонзотларга, бешинчидан, ерда бағри билан
 96 (судралиб) юрадиган жониворларга (қарши) гуноҳ қилиб, ўша беш турли
 97 жониворларни(нг), таналарни(нг) каттаю кичигини қанчалар қўрқитдик,
 98 хурқитдик, кўп уриб, азоб бердик, нақадар хафа қилдик,
 99 жонларини огритдик, кўплаб ўлдирдик жониворларни,
 100 таналарни! Зотан, биз гуноҳқор эдик. Эй худойим! Энди гуноҳимизни
 101 кечиргин, деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

«Хуастуанифт»нинг эски уйғур-туркий ёзувидаги нусхаси

_____ (86)
 _____ (87)
 _____ (88)
 _____ (89)
 _____ (90)
 _____ (91)
 _____ (92)
 _____ (93)
 _____ (94)
 _____ (95)
 _____ (96)
 _____ (97)
 _____ (98)
 _____ (99)
 _____ (100)
 _____ (101)

Олтинчи бўлим

102 Эй худойим! Гуноҳ ичида юриб, фикримиз билан, сўзимиз билан ўн
 103 хил айб, хато қилдик, қанча гуноҳ қилдик.
 104 Яна қанчалар гуноҳ қилиб, қасам ичдик, яна қанчалар гуноҳқор
 105 одамга гувоҳ бўлдик, яна қанчалар бегуноҳ одамларни
 106 таъқиб қилдик, яна миш-миш тарқатиб, одамларни қанчалар
 107 бадном қилдик. Фикр-қарашларимиз билан, ақлимиз билан ҳалок қилдик,
 108 қанчалар васвасага солдик. Яна кўп жониворларни,
 109 инсонларни ўлдирдик, қанчалар алдадик, йўлдан урдик.
 110 Қанча ишончли одамлар гаровга берган пулларни еб қўйдик. Кун, ой худоларига
 111 маъқул келмаган ишни кўп қилдик. Яна олдинги ҳаётимиз ва
 112 ҳозирги ҳаётимизда, биз эрқагу аёллар, мавжуд бўлиб, қанчалар гуноҳ қилдик.
 113 адашдик. Нақадар кўп жониворларга қанчалар ров
 114 бўлдик. Эй худойим! Энди бу ўн турли гуноҳдан халос қилгин,
 115 деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Еттинчи бўлим

- 116 Яна гуноҳ ичра юриб, икки оғули, йўл бошида — дўзах дарвозасида ва
117 оздирадиган йўлга тушганимизда, биринчидан, сохта қонун ва низомларга
118 риоя қилдик, иккинчидан, яна шайтону арвоҳларга, худойим, деб сажда
119 қилиб, гуноҳ қилдик. Эй худойим! Чинакам худони, тоза муқаддас ёзувни
120 билмасдан, тушунмасдан, бурханлар, пок руҳонийлар (худонинг қонунини) ваъз қилганларида
121 қонунни тан олмай, аксинча, ёлғондакам: «Мен худоман, мен руҳонийман» деганларнинг
122 сўзларига ишондик...
123 Қанчалар янглишиб тавба қилдик, қанчалар янглишиб,
124 назр бердик. Яна ҳузур-ҳаловатта эриштирамиз, ёрдам берамиз, деб фикр қилдик, лекин
125 қанчалар қабих ишлар қилдик. Яна иблису арвоҳларни
126 худо деб, жониворларни, таналарни уларга қурбон қилиб, таъзим қилдик. Яна,
127 бурхан дея сохта ёзувларга сифиниб, амал қилдик.
128 Бахт сўраб, ўша ёзувларга таъзим қилдик. Иблисга сажда қилиб, худонинг олдида гуноҳ
қилдик.
129 Эй худойим! Энда тавба қиляпмиз, гуноҳдан халос бўлайлик, деб
130 ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Саккизинчи бўлим

- 131 Чинакам худони, пок муқаддас ёзувни, икки илдишни,
132 учта уч замоннинг қонунини билдик, ёруғ илдишни, худонинг ерини,
133 қоп-қоронғу илдишни, дўзах ерини билиб олдик. Еру осмон
134 йўқ бўлган замонда қайсиниси бор экан, деб айтдик. Худо билан иблис
135 урушгандан кейин, нур билан зулмат қўшилиб кетди. Сўнгра ер билан
136 осмонни ким яратганини билдик. Яна, арқун ери (ёки илк ер)
137 осмон нима учун душманлашиб, йўқ бўлади, нур билан зулмат бир-биридан айрилади,
138 буздан кейин нима бўлади — шундай деб гапириб, ҳаммасини билиб олдик. Шундан сўнг,
Азруа худога,
139 кун ва ой худоларига, қудратли худога, бурханларга
140 имон келтирдик, жамоат аъзолари бўлдик. Тўрт ёруғ тамғани
141 қалбимизга муҳрадик. Биринчиси: севги — Азруа худонинг
142 муҳридир. Иккинчиси: имон, ишонч — кун ва ой худосининг тамғасидир, Учинчиси:
143 қўрқув — бешта худонинг тамғасидир. Тўртинчиси: донишмандлик —
144 бурханларнинг тамғасидир. Эй худойим! Онгимиз, қалбимиз ушбу тўрт
145 турли худолардан узоқлашган эди. Шууримизни, қалбимизни уларнинг масканидан олиб
қочган эдик.
146 Худолар тамғаси бузилган эди. Энди, эй худойим, бизни гуноҳлардан
147 озода қилгин, деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Тўққизинчи бўлим

- 148 Ўнта назрни адо қилган эдик: учта назр — оғизники, учта назр —
149 юракники, учтаси — қўлники, биттаси — ҳамма жонзотники. Бу назрларни бутунлай адо
қилишимиз
150 керак эди. Эй худойим! Билиб-билмасдан, тана севгиси билан
151 юриб, ёмон дўстлар, биродарлар сўзига кириб, (уларнинг) ҳис-туйғуларига
152 берилиб, чорвага, мол-мулкка (ружу) қўйиб ёки ғам-ташвишларимизга
153 ўраллашиб, бу ўнта назрни адо этолмадик, назрларни жуда ҳам чегаралаб қўйдик,
154 камайтириб ташладик. Эй худойим! Энди гуноҳлардан бизни халос қилгин, деб илтижо
қиляпмиз!
155 Гуноҳларимизни кечиргин!

Ўнинчи бўлим

КУНИГА ТҮРТ МАРТА МАДҲИЯ:

- 156 Азруа худога, кун ва ой худоларига, қудратли худога,
157 бурханларга ҳам онг, ҳам соф кўнгул билан (айтиладиган) мадҳия
158 қонуни бор эди. Лекин қўрқувни унутиб, яхшилаб, бекаму кўст
159 мадҳ қилмаган эдик. Яна, мақтовли ҳиссиётларимизни,
160 ниятларимизни худога бағишламадик. Олқишимиз, ибодатларимиз
161 худога чинакамига етиб бормади. Қайсидир жойларда тақиқланди, ушланиб қолди.
162 Энди, эй худойим, гуноҳларимизни кечиргин, деб илтижо қиляпмиз! Гуноҳларимизни кечир-
гин!

Ўн биринчи бўлим

- 163 Яна пок муқаддас ёзув учун етти хил назр —
164 керакли қонун бор эди. Яна бешта худқ нурини

165 йиғадиган фаришталар, яъни, худолар Фруштағ ва Бдуағтағ осмонга
166 борадиган, (ёвузликдан) халос қиладиган бешта худо нурина бизга олиб келди.
167 Биз ҳар хил қилиб яратган муқаддас ёзувга тақдим қилинган қонунимиз
168 бор эди. Лекин мадоримиз кетгани учунми ёки назр бергани қизганибми,
169 етти хил назрни муқаддас ёзувга тамомила бағишлай олмадик.
170 Осмонга борадиган, (ёвузликдан) халос қиладиган бешта худо нурина уйга, бошпананага
171 бўлаб қўйиб, ёмон хулқли инсонга, йиртқич жонзотларга,
172 моддий нарсаларга бердик, тўкиб сочиб ташладик. Осмон
173 нурина ёвуз заминга улоқтирдик. Энди, эй худоим, гуноҳларимизни
174 кечиргин, деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Ўн иккинчи бўлим

175 Бир йилда эллик кун, пок руҳонийлар сингари «Вусанти» ўтирадиган
176 қонунимиз бор эди. Худо йўлида муқаддас рўза тутиш жуда
177 зарур эди. Яна, уй-рўзгоримизни таъминлайлик, деб чорвага,
178 мол-мулк деб ёки етишмовчилик бўлиб, яна тийиқсиз,
179 уятсиз, очкўз иблисни деб, яна ботир юрагимиз (бор) деб,
180 ялқовланиб, ўзимизга ўзимиз мафтун бўлиб, (гоҳ) ихтиёрси, (гоҳ) ихтиёрсиз рўзани буздик.
181 Рўза тутганимизда ҳам, эзгу, муқаддас ёзувда кўрсатилганидай, қонундагидай рўза тута
олмадик.
182 Энди, эй худоим, гуноҳлардан халос қилгин, деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Ўн учинчи бўлим

183 Кун тангриси ҳар куни турли
184 худоларга, муқаддас ёзувларга, пок руҳонийларга айбларимиздан, гуноҳларимиздан бизни
185 халос қилиш учун ибодат қиладиган бўлди. Лекин (гоҳ) ихтиёрси, (гоҳ) ихтиёрсиз
186 эриниб, (ўзимизга ўзимиз) мафтун бўлиб, меҳнатга, ташвишга ўралашиб, гуноҳдан
187 фориғ бўлгани бормадик. Энди, эй худоим, гуноҳлардан фориғ қилгин,
188 деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Ўн тўртинчи бўлим

189 Бир йилда етти марта қурбонлик маросими ўтказилсин, деган қонун бор эди. Бир ой
190 назрни (адо етишимиз) керак эди. Яна қурбонлик маросими пайтида ибодатхонада ўтириб
191 рўза тутиб, худонинг элчиларига онгли равишда, чин кўнгулдан ишониб,
192 ҳар йили гуноҳлардан халос бўлишимиз учун элчилардан сўрашимиз керак эди. Эй худоим,
193 еттига қурбонликни асло қилмадик. Ҳар ойги назрни
194 яхшилаб, пок қилиб бағишлай олмадик. Ҳар йили
195 онгли равишда, чин кўнгулдан, гуноҳларимиздан озода қилгин, деб илтижо қилмадик. Қанчалар
196 хатоларга йўл қўйдик. Энди, эй худоим, гуноҳларимиздан халос қилгин,
197 деб илтижо қиляпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!

Ўн бешинчи бўлим

198 Кун сайин нақадар ёмон ўй-фикрларга боряпмиз. Беандиша,
199 гуноҳга (ботирадиган) сўзларни гапиряпмиз. Қанчалар ноҳўя, гуноҳ
200 ишлар қиляпмиз. Ёмон хулқ-атворимиз билан, гуноҳимиз билан ўз жонимизни
201 қийнаяпмиз. Яна бизни ҳар куни еб бораётган бешта худонинг нури, танамиз ва
202 жонимиз тийиқсиз, беҳаё, очкўз иблисга севги билан
203 юрганимиз учун ёмон ерга (дўзахга) борамиз. Энди, эй худоим,
204 ҳамма гуноҳлардан халос қилгин, деб илтижо қиляпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин!
205 Эй худоим! Биз — айбдоримиз, гуноҳқормиз, биз — қарздорларимиз, биз — тийиқсизларимиз.
206 Уятсиз, очкўз иблисга ниятимиз билан, сўзимиз билан, ишимиз билан,
207 яна кўзимиз билан кўриб, қулоғимиз билан эшитиб, тилимиз билан сўзлаб, қўлимизни
208 узатиб, оёғимиз билан юриб, азалдан бешта худо нурина доимо сарсон қилиб келдик.
209 Бешта худо нурина қуруқ (ва) нам ерга ағдаряпмиз. Беш турли танани,
210 беш турли майсани, дарахтни ташвишга қўйдик. Яна айбимиз бор, гуноҳқормиз.
211 Ўнга назр олдиди, еттига қурбонлик олдиди, учта муҳр олдиди тингловчи
212 номи билан юрибмиз. Лекин ишимиз бу номга яраша эмас. Яна нур
213 худоларига, пок, муқаддас ёзувга, художўй, қонун воизи бўлган пок руҳонийларга
214 жуда кўп гуноҳ қилдик, адашдик. Яна худо айтган ўғит ва
215 таълимотлар бўйича юрмадик. Худолар туйғуларини мурдор қилдик.
216 Яна жимғуни, «Вусанти»ни, ибодату назрларни муқаддас ёзув ва қонун бўйича адо қила
217 олмадик. Назрлару дуоларни жуда ҳам камайтириб, чеклаб қўйдик. Кун сайин,
218 ой сайин гуноҳу айблар қиляпмиз, нур худоларига, муқаддас ёзувларга,
219 пок руҳонийларга! Энди гуноҳу айблардан халос қилгин,
220 деб ёлворяпмиз! Гуноҳларимизни кечиргин! Бўтирмиш Тархон
221 тамомлади. Тингловчиларнинг гуноҳу айбларини кўриб:

Иноят устаган кўнгул

Албатта, ҳақдо ят Аллохдандир. У бирла музайян қалбларда эзгуликдин ўзга ният топилмас. Ана шундай мунаввар қалб соҳибларидан бири шоира Мирзахон Хоний бўлиб, у 1884 йилда Қўқон яқинидаги Яйпан (ҳозирги Ўзбекистон) тумани Ойимчақақир қишлоғида китобдорлар оиласида таваллуд топган. Асли исми Биби Марямхон бўлган бу шоиранинг отаси Убайдуллохон ҳожи (етти марта ҳақдо ажконини адо этган) диёнатли, порсо киши бўлиб, машҳур шоир Мирзо Қаландар Мушриф шайх қарасига мансубдир.

Ҳасаб соҳибларидан бўлиши онаси Мастурабону ҳам ўз даври оқилаларидан эрди. Фозил инсонлар наздида таълим-тарбия топиб вояга етаётган бўлажак шоира ўз она тилидан ташқари форс-тожик тилини пухта эгаллаб, араб тилини ҳам яхши ўзлаштирган. Диний, илмий, адабий асарларни тинимсиз мутолаа қиларкан, бора-бора ўзи ҳам «Хоний» тахаллусида тасаввуфий руҳда, шеърлар бита бошлаган.

Мирзахон Хоний 16—17 ёшлар чамасида Мирзо Валихон исми бир қариндошига турмушга узатилган. Улар бир нечта фарзанд кўришган, бироқ Муҳаммад Рауфхон исми ўғилларигина ҳаёт қолган.

Мирзахон Хоний илмда ва назмда анча камолга етган бир паллада, 1957 йили жияни Раҳимхон билан биргаликда маҳрамликка Ҳомидхон исми бошқа жияларини олиб, ҳаж ниятида йўлга чиққан, аммо Тожикистоннинг Афғонистон ила чегарадош ҳудудларидан ўтолмай, аynи чоқда, ўз ниятидан ҳам қайтмай, ўша атрофларда яшаб қолади. Лекин у даврдаги мафқуравий тазйиқлар тўғрисидаги орзуига етмай, 1967 йилнинг декабр ойида Тожикистон чегара туманларидан бирида — Жилликўлда 83 ёшида вафот этади.

Унинг каттагина адабий мероси — қўлёзма девони, «Нозимбек ва Козимбек» номли достони, ўнаб шеърий дафтарлари, кўплаб мактублари мавжуд бўлиб, улар ҳозирги кунда шоиранинг авлодлари ва мухлисари қўлида сақланмоқда.

Маълумки, ўтган асрнинг бошларида аёллар ўртасида дарду ҳолларини шоираларга айтиб, ўзгаларидан шеърий дафтарлар ёздириш анъанаси кенг тарқалган эди. Мирзахон Хоний ҳам аёллар олимосига кўра, уларнинг орзу-умидлари ва армону ўкинчларини ифодаловчи ҳамда амри маъруф ва наҳий мункари руҳидаги мавъизалардан ташкил топган шеърий дафтарлар ёзиш билан ҳам машҳур бўлган. Йирик назимий девонини эса, 1953—58 йилларда тартиб қилган. 8044 мисрадан иборат ушбу қўлёзма девонда (208 арақ, 416 саҳифа) мумтоз адабиётимизнинг газал, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман каби жанрларидаги 230 та шеъри жамланган. Қўлёзма охирида «Мавлуд ан-набий» номли манзума ва Имом Ҳасан, Имом Ҳусайнларга бағишланган мўъжаз шеърий достони ҳам ўрин олган бўлиб, улар ўзининг воқеабандлиги билан ажралиб туради.

Аллоҳга ҳамду санолар ва унинг барҳақ пайғамбари Муҳаммад Мустафога (с.а.в.) наътлар билан бошланган мазкур девон роявий марказида махлуқотлар тожи бўлиши мукаррам Инсон, унинг яратилиши ва мукаррамлик сабаблари ҳамда бу олий рутбадан маҳрум этувчи иллатлар баёни этади. Шунинг баробарида, Инсонни ботинан поклаб, унга ўзлигини танитиш, яъники, жавҳарига қайтариш, демакки, Раббига юзлантириш мақсади яққол намоён бўлади.

Мирзахон Хоний асарлари билан танишар эканмиз, уларда қиёмат воқеотлари ва унинг оқибатларини бадиий ифодаловчи шеърларга кўплаб дуч келамиз. Дарҳақиқат, Аллоҳ ўз аҳқомини муқаддас каломида баён этиб, уни бажариш ихтиёрини бандасига ҳавола қилар экан, ҳар икки ҳолда ҳам оқибат соҳибларининг манзилини аниқ кўрсатиб қўйгандир. Бинобарин, ҳайвонга ақл, фариштага нафс берилмагани ҳолда, инсонга бу ҳар икки унсур ҳам ато этилганки, улар то қиёматгача ўз манзил-мақомлари йўлида ўзаро баҳсадир. Шунинг учун ҳам шоира шеърларида кишиларни ақл раҳнамолигида ўз нафсини жиловлаб, ҳар икки дунёсини обод этиб, илоҳиятга уруж қилишга чорлайди ва, акс ҳолда, шароратга йўрилиб, қаттиқ уқубатларга дучор бўлишидан огоҳ этади.

Мирзахон Хоний маънавияларида қиёсий мисолларни ва ривоятларни Қуръон оятлари, ҳадиси саҳиҳ ва каломи фасихлардаги шарҳлар ва уларнинг мазмунлари орқали ифодалайдикки, бу ҳол фикр тўлақонлигини ва асар таъсирини янада кучайтиради.

Албатта, бу руҳда ёзилган асарлар Шарқ мумтоз адабиётимизнинг Аҳмад Яссавийдан тортиб то Ҳазинийгача бўлган намоёндалари ижодларида ҳам ифодасини топгандир. Аммо шоира Мирзахон Хонийнинг худосиз жамиятнинг мафқуравий тазйиқи остида маънавий рофилликка маҳкум этилаётган халқни дин-диёнатга, ўзлигига қайтариш мақсадида мусулмон юртининг қалби, дарди, тили бўлиб ижод қилишга интилиши шоёни таҳсиндир. Аynи шу жиҳати ҳам шоира ўз уҳдасига нақадар мушкул вазифани олганидан далолат беради. Зероки, Мирзахон Хоний ижодининг бизни оҳанграбодек ўзига тортган қирраси ҳам асарларида жилланган унинг собит эътиқодидир.

Куйида азиз муштарийларга шоиранинг газалларидан намуналар ҳавола этаётимиз.

Салимахон ЭШОНОВА,

Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий
номидаги Давлат Адабиёт музейи аспиранти.

ФАЗАЛЛАР

* * *

Ўзини топган кишига ину он даркор эмас,
Зикри «ху»дин баҳра олгонларга жон даркор эмас.

Доимо ҳақ ёди бирла ўртагон девоналар,
Бас, ўзи зикри дигар жону жаҳон даркор эмас.

Нақд умрин ҳосилин дунёга банд этмоқ хато,
Чунки уқбо сориға чуну чунон даркор эмас.

Зийнати айши сурурни(нг) охири талх эй ажаб,
Аччиғ-аччиғ навҳаи оху фиғон даркор эмас.

Ўзидин истанг иёнат, хотима бўлсун бахайр,
Чун ўзи ёр ўлмаса, амну амон даркор эмас.

Олданиб завқи сафога хойи кетса ҳар киши,
Минг пушаймон ўлгаю жаннат нишон даркор эмас.

Чин харобот аҳлин истар Хонийи ҳайрону зор,
Раҳбаридин ўзга бир қутби жаҳон даркор эмас.

* * *

Бу оламнинг биносига эрур нури жаҳон боис,
Жаҳонни(нг) зийнати оройишига бегумон боис.

Ки хатм-ул-мурсалин султони динни ошкор этмоқ
Учун ер-кўк бино этти набийи инсу жон боис.

Тамоми оламу одам, пайғамбар, зоҳиду олим,
Жаҳонга сочди алтофин шаҳи амну амон боис.

Хароботилари олам фазосига назар солмас,
Ки жонин ўртаган ҳажру фироқи жовидон боис.

Алар бозора солса, икки дунёсин матоъини,
Пашизегга кўтармас подишоҳи инсу жон боис.

Ўзини топгон эрларга керакмас дунёу уқбо,
Нувиде бас, жононидин йўқ ину он боис.

Хароботи кучуклорин қаторин истаюр Хоний,
Шу давлат бас анго, чунки ҳабиби меҳрибон боис.

* * *

Дўстлар ҳар онда бир соҳиб дуони излангиз,
Йўлини мардона тутган авлиёни излангиз.

Бехабарлиқда тамоми умри беҳосил кетиб,
Ўтмайин ҳасратда бир марди Худони излангиз.

Ҳосили дунё ҳама ранжу инойи охират,
Тездин хушёр бўлибон муддаони излангиз.

Зоҳири роҳат кўринур айши нуш охирда ниш,
Ниш азобин чекмайин суннат адони излангиз.

Зоҳири оройиши ботин харобдин сақланинг,
Бандамойиш сурати ботин сарони излангиз.

Динга ёрдам бергучи дўстларни(нг) қурбони бўлиб,
Ҳар замон, ҳар онда соҳиб дуони излангиз.

Хонийи маҳзун таманноси сизлардин ушбу кун:
Дилни соф айлаб ҳамиша муддаони излангиз.

Мухтор Худойқулов,
филология фанлари номзоди

Фельетонлар қироли

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий-публицистик ижодига бир назар

Йигирманчи йиллар ўзбек ҳажвий публицистикасида фаол ижод қилган Абдулла Қодирий «фельетонлар қироли», «йиғлатиб кулдирувчи ва кулдириб йиғлатувчи», деб ном олган эди.

Абдулла Қодирий ҳажвий публицистикасининг мавзу доираси кенг бўлиб, унда йигирманчи йиллар бошларидаги қизғин ва мураккаб ижтимоий воқеликнинг деярли барча томонлари ўз ифодасини топди. Адиб ижтимоий ҳаёт воқеаларига халқ кўзи билан баҳо берди, ҳажвий публицистикани халққа хизмат қилишда муҳим восита деб билди. У ҳажвий публицистиканинг кичик фельетондан тортиб, то фельетонлар туркумигача бўлган турли шаклий кўринишларидан, ижтимоий кулгининг энгил ҳазил — юмордан бошлаб, беаёв фош қилувчи ҳажвгача бўлган имкониятларидан маҳорат билан фойдаланди.

Ижодкор, албатта, бу йўлда маълум тадрижий босқичларни босиб ўтди, аммо ўз таърифи билан айтганда, «ҳар замон жамиятнинг қитиғини излади, излашдан чарчамади ва ўлтириб қолмади».

Абдулла Қодирий ҳажвий публицистиканинг энг кичик жанри — ҳажвий лавҳалар борасида ҳам самарали ижод қилди. Адиб «Саломнома» деб номланган асарида халқ оғзаки ижодининг ўзига хос миллий шакли — келин салом усулини қўллайди, ҳамда, «оқ салла бўлса-да, аммо бўш калла», бўлган уламолар, «минглаб фойда қилса ҳам, саккиз кунлаб тўй бериб, аммо мактаб очай, деб», ҳиммат қилмайдиган савдогар бойларни киноя билан танқид қилади.

Ёзувчининг «Муштум» журнаlining дастлабки сонларида босилган «Нима қаёққа кетади?», «Биз ким ва нималардан қўрқамиз?» каби асарлари ҳам юқоридаги каби қисқа лавҳалардан иборат бўлиб, уларда ҳам ҳаётдаги ижтимоий иллатларга умумий, ҳажвий шарҳ бериб ўтилади.

Абдулла Қодирийнинг қатор материаллари ҳажвий публицистик мақолага, тўғрироғи, фельетон мақолага мос келади. Буларда ижтимоий ҳаётнинг муҳим масалалари ҳақида умумий публицистик фикр юритилса-да, уларда ҳажвий рух, ижтимоий кулги билан суғорилган ташбихлар асосий ўрин тутаяди.

Адибнинг «Ҳой, худой урғонлар...» номи асарини фельетон ҳикоянинг ёрқин намунаси дейиш мумкин. Мазкур фельетонда ўлкада ер ислоҳотининг амалга оширилиши муваффақият синф вакиллари учун қанчалик даҳшат эканлиги тасвирланади. Ёзувчи ер ислоҳоти масаласига эски дунёнинг уч табақасига мансуб бўлган кишиларнинг муносабатини кўрсатади. Ерга бевосита алоқаси бўлмаса-да, аммо ўзларини «билгич», «доно» санаб, бу масалага аралашувчи мутаассиблар вакили — Тош охунд ва Калвак маҳзум «ер ислоҳоти» сўзининг маъносига тушунмасдан, уни ўзларича «шарҳлаб», «масхара қилиб» кулишган бўлишади:

«— Ба чи маъни ер ислоҳот? — деб маҳдум почча сўради.

Мухотабким, қуйи масжиднинг имоми мулло Тош охунд эрдилар. Мадрасада ўқилган калом ва мантиқ баҳсларини хотирлаб, кўзлари юмуқ ҳолда марҳамат қилдиларким:

— Ислоҳул арз... мунбат кадани замин... яъни, ўзбоки — ерни ислоҳ!

Мулла Тош охундиким, латифа ва азкиёда мадрасанинг пешвоси эрдилар.

Маҳдум поччанинг «лонусаллом»га ҳозирланғонини сезиб мутоиба тариқасида яна марҳамат буюрдиларким:

— Чигатой курнакининг модар лисонида: ерни гўнглаш, яъни, гўнгни ер, хих-хих...

«Донусаллом»ни унутиб маҳдум почча ҳам кулгига иштирок қилди».

Икки дин пешвосининг масжид жиловхонасидаги ер ислоҳоти тўғрисидаги «мунозараси» шундан иборат эди. Аммо қишлоқ бойлари эса ер ислоҳотини эшитиб, талвасага тушадилар. Адиб қишлоқ бойларидан ҳам икки тоифасини тасвирлайди. Сотимдов деган бойнинг ери унча кўп бўлмаса-да, ер ислоҳотини эшитиб, кўнглига гулгула тушади, ерларининг васиқаларини латта-путтага ўраб, белига тутиб, шаҳарга келади ва кўринган одамга бу қоғозларни кўрсатиб: «Жиғит дийманов! Буларингди болсибойинг кўрса аттинг-а айтиб қолор-ов?» деб ўзига далда излайди. Аммо қишлоқнинг «пих ёрган» бойларидан бўлган Ибройим буқа ер ислоҳоти амалга ошса бор бойлигидан ажралишини сезиб ич-ичидан зил кетади. Муаллиф бунини шундай тасвирлайди:

«Ибройим буқа... ер ислоҳоти эълон қилинғондан берига энг ози ўн беш қадоқ қовжиради. Битта-яримта ҳол сўраганга: «ичим оврий» ёки «безгагим услади» деб жавоб беради. Худой кўрсатмасин, уч жуз тинаб жер тақсимга кириб қолса борми — ҳаммангиз ёппасига Ибройим буқанинг жанозасига!» («Муштум» журнали. 1925, 19-сон).

Кўриниб турибдики, адиб юқоридаги фельетонида ўша давр ўзбек қишлоқларидаги ижтимоий воқеаларни қаламга олиб, ер ислоҳоти натижасида ўз ҳукмронлигидан айрилаётган табақалар вакиллариининг ҳажвий образларини чизади. Бунда адиб ҳар бир табақанинг ўзига хос тили, шеvasи орқали — дин аҳллариининг эски арабча-форсча «ўта билимдон»ларча сўзларини, гапириш йўсинларини, феъл-атворларини очиб беради. Гарчи бу асар маълум синфий-сиёсий нуқтаи назардан ёзилган бўлса-да, унда ҳикоя-фельетонга хос энг зарур ижодий, тасвирий жиҳатлар мавжуддир.

Абдулла Қодирий ўз ҳажвий публицистик асарларида кулги яратишининг турли усулларини қўллайди. Бунда биз энгил юмор кулгисидан тортиб, даҳшатли фош қилиш кулгисигача кўришимиз мумкин. Масалан, адиб ўзининг «Масковдан хатлар» деб номланган фельетонлар туркумида кулгининг турли хилларидан (адибнинг ўз таъбири билан айтганда «пичинг, кесатиш, киноя, тағофил ва бошқа хил кулги йўллари»)дан унумли фойдаланади.

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий публицистика йўриғидаги қатор асарлари фельетон-хроника жанрига оиддир. Бу хилдаги фельетонларда кулгининг ўзига хос шакли — жиддий кулги асосий ўринни эгаллайди. Маълумки, фельетончи кўпчилик ҳолларда ҳаётдан олинган аниқ факт, воқеа ва муаммолар ҳақида фикр юритади. Бунда муаллифнинг асосий мақсади ўқувчиларни кулдириш эмас, балки ўзи ҳикоя қилаётган факт, воқеа ва муаммолар ҳақида фикр юритиш, асосли, публицистик хулоса чиқаришдан иборат бўлади. Бу вазифа эса фельетончидан бадий тўқимадан ва кулгидан меъёрида фойдаланишни талаб этади. Бу ўринда фельетончи учун публицистик таҳлил асосий восита бўлади. «Мен ишлайдиган усул шундан иборатки, — деб ёзган эди таниқли рус фельетончиси Михаил Кольцов бу тарз хусусида,— мавжуд фактларга қандай бўлмасин тўқима, хоҳ бадий бўлсин аралаштирилмайди, публицистик фактларни эса шундай бериш керакки, кўзга «манаман» деб ташланиб турсин».

Йигирманчи йиллар ўзбек сатирик журналистикасида бундай публицистик, «кулгисиз» фельетонларни ҳам учратимиз мумкин. Абдулла Қодирийнинг «Тошкент бойлари», «Эшонларимиз» каби йирик фельетонлари (улар «Муштум»нинг бир неча сонларида давомли равишда босилган) шулар жумласидандир. Бу хил фельетонларда, юқорида айтганимиздек, факт, воқеа биринчи ўринда туради.

Мазкур фельетонларда муаллиф бойларни бой бўлгани учун эмас, балки бошқаларни адаб мол-мулк йиққанликлари учун қоралайди, ҳажв қилади, уларнинг халққа хизмат қилмаганликлари, шунча бойлик орттирсалар ҳам мактаб ёки масжид қурдирмаганликлари учун танқид қилади ва уларни бундай савоб ишлар

қилишга чақиради. Бу фикр оддий айтилмасдан, ҳажвий тил билан айтилади. Жумладан, муаллиф «Тошкент бойлари» фельетонидаги Шоолимҳожига шундай мурожаат қилади: «Ҳой ҳожи! Ёшинг анчага борди, бир оёғинг ерда бўлса — бир оёғинг гўрда: эсинг борида этагингни ёп! Илло, йиғуб-терганларинг фақат уч-тўртта қузғунларга қолишини унутма, яъни, отинг, донғинг ўзинг билан кўмилмасун!» («Муштум» журнали, 1924, 23-сон).

Абдулла Қодирий ўзбек ҳажвий публицистикасига маълум тип билан боғланган фельетонлар туркумини ва уларда тўла маънодаги ҳажвий типларни яратиш билан катта ҳисса қўшди. Адибнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтари-дан» ва «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» деб номланган асарлари шундай сирага мансубдир. Ҳар икки асар ҳам ўзбек ҳажвий публицистикаси ва ҳажвий адабиётида муҳим аҳамиятга эга.

Абдулла Қодирийнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтари-дан» туркуми йигирмага яқин фельетондан иборат бўлиб: «Калвак маҳзумнинг хотира дафтари-дан», «Калвак маҳзумдан», «Калвак маҳзумнинг идорамизга очиқ хати», «Одам-зоднинг ақли етмайди», «Қишлоққа юзингни ўтир, бачимаъни?», «Дардисар», «Бачтур замона дучор шудем?..» каби ва бошқа сарлавҳалар билан «Муштум» журналининг 1923—26-йиллардаги йигирмадан ортиқ сониди босилган. Туркум ундаги асосий қаҳрамон — Калвак маҳзум (тўла номи — Домла мабужур мулакаб ва Калвак маҳзум ибн Мулла Салимсоқ охун мударриси марҳум Шоший Нақшбандий)нинг таржимаи ҳоли, унинг саргузаштлари ҳамда маҳзумнинг ўша даврнинг турли ижтимоий масалалари — ер ислоҳоти, давлатни бошқариш ва бошқа масалаларга доир «Маслаҳат хат»ларидан ташкил топган.

Туркум юқорида айтганимиздек қаҳрамон тилидан баён қилинади. Муаллиф асарда Калвакнинг кимлигини айтишга шошилмайди, унинг ўзига сўз беради:

«Эй боши бўш донолар, эй қовоқ кийган диндошлар, вой мусулмони комиллар!

Замона охир бўлди, кўп беҳуда ишлар чиқди. Шарорат пешаларининг ишлари авж олиб, бизнингдек фақирлар хор бўлди. Кийимлар қисқариб, сочлар узайди, эркаклар хотун, хотунлар эркак қиёфасига кирдилар. Барчадан ақл кетди, ҳамма гумроҳ: борар йўлидан, қилар ишидан адашди, уламога хурмат, ёшларга шафқат, ўғлонларга муҳаббат йўқ. Бас, буларнинг барчаси охир замон аломати бўлмай нима бўлсин?» («Муштум» журнали, 1923, 16-сон).

Бошида икки чораклик салла, қўлида юз битталиқ тасбиҳ, кўчама-кўча, гузарма-гузар кезиб, «охир замон ишлари»ни кузатиб, хаёлан айюҳаннос солиб юрган шахс — Калвак маҳзумдир. У ҳар қадамда дуч келган воқеага аралашади, ўзича шарҳлайди: «мишиқ-тупути оқғон болаларнинг ярим белдан лой кечиб, ит уриштириш билан машғул»ликларини кўриб «зиёда завқи келади», ҳам маҳалла йигитини милиция кийимида кўриб, уни «чўқинғон»га чиқаради, мактабига кетаётган ўн икки ёшлар чамасидаги қизни «бузуқ» деб ўйлайди ва ҳоказо. Вужуди нодонлик ва жаҳолат билан қопланган бу калтафаҳм, калтабин шахс ҳаётдаги ҳар бир янгиликни кўриб, ақли етмайди, шу сабабли дахшатта тушади, «замона охир бўлди», деб ташвишга тушади. Ёзувчи бу образни ривожлантириб, унинг янги-янги қирраларини оча боради. Масалан, Махзум янги очилган бир кутубхонага кириб қолади, аммо бу ерда илмий, тарихий китоблар сақланишини эшитиб жазаваси тутиб кетади:

«Шул вақт беҳад қаҳру ғазабим келиб кетди, ҳар бир туқим бир ханжари обдон бўлди, бир наъраи раъдивор тортуб, мусулмонларни оздурмоқда бўлғон шул жадид китобларни ағдариш-тўнтариш қилуб кўчага чиқоруб ташлагум келди». («Муштум» журнали, 1923, 18-сон.)

Маълумки, ҳар қандай образ ўз тарихий ўрни ва мантиқий ривожланиш йўлига эга бўлгандагина, китобхонни ишонтириши мумкин. Шу боисдан ёзувчи фельетонлар туркумининг ўрталарида Калвакнинг таржимаи ҳолини баён қилишга киришади. Унда Махзумни етиштирган ижтимоий муҳит — текинхўр, маънавий тубан, жоҳил бир оиланинг ҳаёти; бузуқ тарбияси ўқувчининг кўз олдида намоён бўлади.

Калвак маҳзум ўзининг туғилиш манзарасини «волиданинг роҳимларида қарор топиб, тўққиз ой, тўққиз кун ва тўққиз соат ўтиб, рўзи душанба ярим кеча вақти ойнанинг ўн тўртинчи куни, моҳитобоннинг айни тўлишган замонида ёруғ дунёга барқ уриб қадам ранжида қилдим», деб мақтаниб тасвирлайди. Ўз муҳитининг маҳсули бўлган Калвак ёшлигидан жисмоний майиб, маънавий мажруҳ бўлиб ўсади. У шундай ҳикоя қилади:

«Баъъазан фақирнинг тарбиятига кўшиш айлаб етти кечамни эсон-омон ўтказиб, саккизинчи куни бешикка солибдурлар. Аммо ўн биринчи кечада бироз чалиглаб ўтибдирким, алҳол бул маънининг асорати каминада боқидир. Яъни, такаллум қилғонимда «қиҳ-қиҳ» қилуб ва яна «мош» дейиш ўрнига «бош» деб мимни айта олмайдурман. Бамисли ҳазрати Мусо алайҳиссаломнинг «син» ўрнига «шин» айтганларидек... Фақир шу йўсин икки йил камол бешикда сирилиб ёта-ёта «атта жи, анна опоқ» дейтургон такаллумга тилим гўё бўлғони ҳолда бошқалардек бешиқдан қутилиб, эркака чиқибдурман. Аммо назир бошим кесак қисқон қовундек қийшуқ бўлиб ва яна жовдираган кўзим қассобдан эт олиб баққол бирлан муомила қилатургон даражага етибдур» («Муштум» журнали, 1924, 19-сон).

Аёнки, ҳажвий образ яратишда кишидаги жисмоний камчиликлар ҳам агарда бу камчиликлар тўлалик даъвосини қилса кулгига асос бўлиши мумкин. Бу ҳол халқ оғзаки ижодининг оммабоп жанри — аскияда кенг қўлланилади. Калвак маҳзумда бўлган жисмоний камчиликлар бизда ачиниш ҳиссини туғдирмайди, балки маълум гуруҳнинг ҳаётий муҳити, тарбия тарзидан келиб чиққан мантиқий натижа сифатида жирканиш ва нафрат ҳиссини уйғотади, бундай камчиликларга эга бўлган шахснинг эса донолик ва баркамоллик даъво қилиши эса кишининг кулгисини қистатади.

Ёзувчи туркум давомида Калвакнинг характеридаги янги-янги «фазилат»ларни оча боради. Онаси билан «чори чамбар» ўйнашдан бўшамайдиган, «волидаи меҳрибонларининг бағирларида қоғозда асралғон қантдек парвариш топқон», «зеҳни бениҳоя баландлигидан» олти ой миёнасида алифбони «батамом ёдлаб» чиққан маҳзум ўз «камолот»ини мадрасада давом эттиради, баччавозлик билан шуғулланиб, у ердан ҳам ҳайдалади.

Муаллиф Калвак маҳзумнинг уйланиш манзарасида унинг феъл-атворидаги энг паст қусур — ваҳшийлигини очиб ташлайди. «Меҳрибон» ота-она ўз ўғилларини уйлантириш кўйига тушиб, бир оилани алдаб, бошини айлантириб, 13—14 ёшлардаги қизини ўғлига олиб беришади. Маҳзум қизга нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлади, унга хотин бўлишни истамагани учун бераҳмларча савалайди.

«...ҳажвнинг қатида доимо фожеа бўлиши лозим. Трагедия ва ҳажв икки опа-сингил бўлиб, ёнма-ён боришади, уларнинг ҳар иккаласини бирга олганда — номи ҳақиқатдир», деб ёзган эди атоқли рус ёзувчиси Достоевский. Биз бу қонуниятни тадқиқ этаётган асаримизда ҳам учратишимиз мумкин.

Абдулла Қодирий «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» фельетонлар туркумида жоҳил, мутаассиб диндорларнинг типик образини яратди ҳамда бу образ орқали мазкур табақага хос бўлган нодонлик, жоҳиллик, калтафаҳмлиқ, текинхўрлик, таъмагирлик ва бошқа иллатларни масхара қилади. Бу жиҳатдан мазкур асарда умуминсоний ва синфий қарашларнинг муштарак бўлиб кетганини кўрамиз. Адиб Калвак маҳзумларни диндор бўлгани учун эмас, балки бу табақанинг энг тубан «хислат»ларини ташигани — «хунукликнинг чиройилик даъвосини қилгани» учун танқид қилади.

Яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Калвак маҳзумни фақат салбий образ сифатида талқин этиб бўлмайди. Мукамал яратилган ҳар қандай ҳажвий типлар (Дон-Кихот, Швейк ва бошқалар) сингари бу характерда ҳам икки томонламалиқ — ҳаётий қарама-қаршилиқ мавжуддир. Яъни, Калвак маҳзум ҳам гоҳ ўта соддалиқ, гоҳ муғомбирлик билан ҳаёт ҳақиқатларини гапириб ва баъзибир иллатларни очиб кўяди. Масалан, фельетоннинг «Қаводиул умаро» қисмида худди шунақа ҳолат бор. Гўё Калвак маҳзумга одамлар янги ҳукумат идораларидаги амалдорлар уларнинг

арзларини тингламасдан сарсон-саргардон қилаётганликлари борасида шикоят қилишади. Бунга жавобан Калвак махзум киноя билан кулиб, демак, янги амалдорлар ҳам эски амалдорларнинг одатларини қилишаётган экан-да, деб пичинг қилади ва бу билан янги тузум идораларида кенг авж олган бюрократлик, тўрачиликка шама қилинади. Туркумга кирувчи бошқа фельетонларда ҳам учраб турувчи бундай ҳоллар Калвак образининг ишончли ва ҳаётий бўлишида хизмат қилган.

«Тошпўлат тажанг нима дейдир?» («Чапанилар майдони») фельетонлар туркумида ўша даврдаги яна бир ижтимоий тоифа — жаҳолат ва қолоқлик муҳити яратган чапанилар, безорилар тоифасининг ҳаётини қаламга олади. Мутаассиб гоюлар билан заҳарланган меҳнаткашларнинг маълум гуруҳи меҳнатдан бешиб, ўзини ичкилик, нашавандликка урар, дайди ҳаётга ўрганиб кетарди. Бу тоифада гарчи мардлик, тангилик туйғулари маълум даражада сақланиб қолса-да, ўз онгсизлиги ва текин яшашга мойиллиги жиҳатидан ижтимоий қусурларга ҳам эга эдилар. Ёзувчи бу тоифанинг вакили Тошпўлат тажанг образи орқали ушбу гуруҳга хос бўлган ички қарама-қаршиликни ҳажвий йўсинда тасвирлади ва улар устидан халқ назари билан кулди.

Ўз таъбири билан айтганда: «Чой-чақасини ундан-мундан қилиб, таралласини тортиб юрган» чапани Тошпўлат тажанг ҳаёт воқеаларини ўз қаричи билан ўлчаЙди, янгиликларга тушунмайди, қолоқ онги билан «мулоҳаза» юритади, бошқаларга халақит беради, ўтган-кетганга гап отиб, шилқимлик қилади. Мана унинг мулоҳазаси:

«Шу замонангнинг ишларига тушунсам, худойга сол! Бу нима ўзи? Афанди мактабими? Буни ким чиқорди, а? Анов куни хўрозимни қувлаб кириб қолибман: бир уй жужук, салом йўқ, алиқ йўқ... Ҳаммаси ҳам қўрқоқ! Нима деган гап, ахир? Бобоғим «қут-қут-қут!» деб болаларнинг олдидан ўтса, ҳаммаси ҳам қочуб, бир бурчакка тўпланибдир! Вой дедим, вой юракларингдан аканг, дедим. Ҳой Маҳкам! Шу афанди мактабида ўқигон болаларингни юрагида ўғити бор йигит бўлади, деб ўйлайсанми?» («Муштум» журнали, 1924, 23-сон).

«Худой ҳақи замонингга тушунсам», деб боши қотган, довдираган Тошпўлат тажанг отдан тушса ҳам эгардан тушмасликка уринади, ижтимоий янгиликларни масхара қилиб кулмоқчи бўлади, аммо беихтиёр ўзи масхара бўлганини сезмай қолади. Ўқувчи онгсиз, довдирроқ Тошпўлат того устидан мириқиб кулади ва бу кулги даврга мос келмай қолган тоифа устидан ижтимоий кулгига айланади.

Шуни айтиш жоизки, худди Калвак махзум сингари Тошпўлат тажанг образи ҳам серқирра. Тошпўлат тажанг халқнинг турмушини билгич сифатида ҳаққоний гапларни гапирди, ҳаётда учрайдиган амалпарастлик, ноҳақлик ва бошқа илатларни масхара қилади, бу эса мазкур образнинг ҳаётийлигини янада оширади. Адиб Тошпўлат тажангни чапани сифатида тўғридан-тўғри қоралайвермайди, уни алоҳида бир меҳр, илиқ бир юмор билан тасвирлайди, ҳаётдаги нуқсонларга қарши курашда унинг образи қўл келади. Шу боисдан, Тошпўлат тажанг образи ҳам Абдулла Қодирий яратган умуминсоний ҳажвий образлардан бири бўлиб қолади. Мазкур асарнинг ўқувчилар томонидан ўз даврида ҳам, ҳозирда ҳам севиб ўқишининг сирларидан бири ана шунда.

Юқоридаги икки ҳажвий тип — Калвак махзум ва Тошпўлат тажанг образларини яратишда Абдулла Қодирий уларнинг тилини индивидуаллаштириш усулини қўллайди. Бадий асар тилига, айниқса, ҳажвий тилга катта эътибор ва масъулият билан қаровчи ажойиб сўз санъаткори бўлган адиб ўз асарларида ҳажвий тилнинг бой имкониятларидан, турли услубларидан кенг фойдаланиб, ажойиб намуна кўрсатди ва ўзбек демократик ҳажвиётининг бу борадаги анъаналарини давом эттириб, ўзбек ҳажвий тилининг ривожланиши ва бойишига катта ҳисса қўшди. Ёзувчининг ҳажвий асарларида биз жўшқин, жанговар публицистик услубни ҳам, халқ тилининг бой намуналарига асосланган ўткир шаъма, заҳарханда, пичингга бой усулини ҳам кўришимиз мумкин. Адиб ҳажвий тилнинг асосий кўринишларидан бўлган масхара тилидан ҳам санъаткорона фойдаланади. Бу услуб ёзувчидан бирор ижтимоий табақа ёки гуруҳнинг кирдикорларини фош қилишда ўша табақага хос бўлган тил хусусиятларини чуқур билиш

ва уни ўз ўрнида қўллай билишни талаб этади. Бу услубни қўллаган ёзувчи мазкур ижтимоий иллатга эга бўлган табақа ёки гуруҳни уларнинг «ўз чилдирмасини чалган ҳолда ўйнатиши» — ўз «тил»лари билан масхарасини чиқариши лозим. Бу эса ёзувчидан катта маҳоратни талаб қилади, чунки у ўша табақанинг тилини яхши билибгина қолмасдан, балки ундан ўз табақасини фош қилувчи томонларини танлаб ола билиши ва моҳирлик билан ишлата олиши керак. Абдулла Қодирийнинг Калвак махзуми ва Тошпўлат тажангги ана шундай тилда гапиришади, мазкур ҳажвий типлар ҳажв тилининг масхара услубида яратилган. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у мазкур табақаларга хос бўлган умумий тил хусусиятларини бир образга шундайлигича тақиб қўймасдан, балки тил соҳасида ҳам умумийлик ва бирликнинг ўзаро диалектик алоқада бўлишини таъминлайди, яъни, умумий тил хусусиятларидан фақат индивидуал образ учун зарур томонларини олади. Мазкур индивидуал образда эса, бутун бир табақанинг барча асосий хусусиятларини тўла ифода этади. Калвак махзум калтабин бўлганлиги учун «бачимаъни», «рўзи душанба», «қувваи муҳофиза», «илми сипохиғарчилик» каби эски, форсча-арабча сўзларни бўлар-бўлмасга ишлатади, янги чиққан сўзларни эса бухолтир (бухгалтер), анжирной (инженер), сакратар (секретар) бузиб таллаффуз қилади. Шу билан бирликда бу хусусият унинг табақасига ҳам хосдир. Умумий ижтимоий тасвир билан образнинг ижтимоий тасвири, яъни, тил соҳасидаги ўзаро тўла мутаносибликни биз Тошпўлат тажанг образида ҳам кўрамиз. Чапани Тошпўлат шундай гапиради:

«Бу нима ўзи? Худой ҳақи тушунсам... бунвисасими? («Милициями?» демоқчи — М. Х.) Муртимни кўтариб турай, ўтиб кетсин!... Эски Жувасидан яғрин ташлаб ўтар эдим; избошқасига тескари ўлтириб, телпакчасини чеккасига қўймача қилиб бир хезалак ўтиб қолдику. Ўз кўнглида олифта шекилик... Вой дедим; вой сани ўша олифта қилиб туққанни дедим. Ишингдан қолма-е, ўша олиб берган шаҳарингни попкачанга солиб берай! («Муштум» журнали, 1924, 23-сон).

Кўриниб турибдики, бу хилдаги гапириш ҳам Тошпўлатга, ҳам умуман олганда барча чапаниларга хосдир. Шунинг учун ҳам мазкур образ орқали бутун бир тоифанинг характери очиб берилмоқда.

Баъзан ушбу образларнинг тиллари ҳаддан ташқари индивидуаллаштирилиб, жаргонлаштириб юборилган, натижада, адабий тилдан узоқлашиб кетилган, деган фикрлар билдирилади. Бу фикрларга қўшилиш қийин, чунки мазкур образларни тасвирлашда ёзувчи бирдан-бир воситадан, яъни, персонажларни ўз тилида гапиртириш йўлидан фойдаланганки, бунда образнинг серқирра — ҳам умумий, ҳам индивидуал чиқиши учун фақат унинг тили, гапириш услубидан бошқа восита ишлатилмаган. Бу эса, ёзувчи зиммасига мазкур образларга ҳам умумий, ҳам алоҳида хусусиятлар беришда фақат унинг тилидан иложи борица унумли фойдаланиш вазифасини юклайди. Шу билан биргаликда, баъзан ҳажвда «ҳаёт икир-чикир»лари, ҳатто ҳақорат сўзлари, ўхшатишлар ҳам қўлланиладиги, бунга ўзбек демократ ҳажвчилари асарларидан кўплаб мисоллар топиш мумкин. Мабо-до Калвак махзум ва Тошпўлат тажангларнинг тили «тахрир» қилиниб, «адабий тилга яқинлаштирилса» — мазкур образларнинг бадий мукамаллигига футур етказилган бўлур эди.

Шуни айтиш керакки, ҳажвий типлар ўз хусусиятлари билан кўп қиррали бўлиб, уларнинг барча индивидуал ва умумий томонларини таҳлил этиб чиқиш хийла мураккаб масала. Шу боис, биз мазкур образларнинг энг характерли томонларини кўриб ўтиш билан чекландик.

Хулоса қилиб айтганда Абдулла Қодирийнинг йигирманчи йилларнинг бошида яратган ҳажвий публицистик асарлари ўзбек ҳажвий публицистикасининг такомилга катта ҳисса қўшди, уни янги шакл, жанрлар, ижтимоий кулги турларидан фойдаланиш ва ҳажвий образлар, типлар яратиш билан бойитди. Ва «фелетончилар қироли» бўлиб қолди.

Абдулла Улуфов,

филология фанлари номзоди

Адабий танқид мавқеи

Инсоният тарихида янги давр — XXI аср бошланди. Вақт ҳамшиша узвийлик қонунига амал қилади. Шу асосда ажлодлар ва авлодлар орасида муштараклик вужудга келади.

Ўтган аср адабиёти аввалги асрлар адабиёти заминида ўсиб улғайди. Янги аср адабиёти ҳам ўтган замонлар адабиёти асосида шаклланади. Бироқ, унга XX аср адабиётининг таъсири, айниқса, салмоқли бўлади.

XX аср ўзбек адабиётининг ўзига хос жиҳатларидан бири — унда бадиий адабиёт ва адабий танқидчиликнинг бақамти ривожланганлигида намоён бўлди. Адабиёт майдонида бундай ҳолат бошқа бирор-бир даврда кузатилмаган эди. XX асрда бадиий адабиёт ва адабий танқидчилик ўзига хос мусобақа ўрнатди. Бу мусобақа ғоят қизгин кечди.

Адабиётнинг, жумладан, адабий танқидчиликнинг эътибор қозониши Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳамза сингари алломаларнинг саъй-ҳаракати заминида юзага келди. Улар адабиёт воситасида ҳар томонлама зулм исканжасида қолган миллатнинг тафаккурини уйғотишди. Ҳаётдаги ижтимоий-иқтисодий турғунликни, адабиётдаги қолоқликни кескин танқид қилишди. Турмушимиз ва адабиётимиз ночор бўлгани учун фикримиз мажруҳ, аҳволимиз ачинарли, дейишди. Уларнинг миллатпарварлик йўлидаги бу интилиши, ҳаракати изсиз кетмади.

Бу, аввало, адабиётни ҳаётга яқинлаштиришда намоён бўлди. Чўлпон, Фитратларнинг адабиёт ва ҳаётни бир-бирига боғлаш ҳаракати XX аср ўзбек адабиётига ўзига хос қиёфа берди. Аввалги даврларга қиёсланда уни беқиёс даражада улғайтирди.

«Фитрат — кўп асрлик ўзбек маданияти тарихида ғоятда улуг ва ноёб ҳодиса. У шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, публицист, адабиётшунос, санъатшунос, тилшунос, тарихчи, файласуф... Бундай кенг билимли, ҳар томонлама истеъдодли сиймони XX аср жаҳон адабиётида бошқа топиш маҳол», дейди Наим Каримов. (Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент. «Маънавият» нашриёти. 2000. 205-бет.) Фитрат ижодида адабиётшуносликка оид асарлар алоҳида ўрин тутди. Улар илмий теранлиги билангина эмас, балки адабиёт нималигини англаштириш жиҳатидан ҳам қадрлидир. Унинг ўз давридаги қадри Чўлпоннинг «Бизнинг уламо ва эшонларимиз тўн киймакдан, авомларимиз эса чойхоналарга чиқуб, чой ичмакдан ва зиёлиларимиз эса Оврупо кийимларидан ва қийматлик папируслардан лаззат олурларки, «Адабиёт надир?» десанг, «яъни, масалан»дан бошқа жавобларини йўқдир», (Чўлпон. Адабиёт надир? Тошкент. Чўлпон нашриёти. 1994. 37-бет.) деган надоматларида ҳам кўринади. Фитрат сафдошлари адабиётни мияни ўзгартирувчи асосий таянч восита деб билишди. Чўлпон: «Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилуб турғон вужудимизга, танимизга сув, ҳаво не қадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимиз учун шул қадар адабиёт керакдир» деса, (Чўлпон. Адабиёт надир? Тошкент. Чўлпон нашриёти. 1994. 36-бет.) Фитрат: «Адабиёт — фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир», дейди. (Фитрат. Адабиёт қоидалари. Тошкент, Ўқитувчи нашриёти. 1995, 21-бет.) Фафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар авлоди ана шу заминда улғайди. Улар адабиёт ҳар қандай қуролдан қудратли эканлигини англашди. Абдулла Қаҳҳор: «Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас», деб ёзди. Абдулла Қаҳҳорлар авлоди ижоди моҳиятини уларнинг тенгдошлари эмас, кейинги авлод кўпроқ қадрлади. Бунда, албатта, мунаққидлар муносиб хизмат кўрсатишди.

50-йилларнинг ўрталаридан кейин адабий танқидчилик аста-секинлик билан

асарнинг ўзи ҳақида, унинг маъно-мазмуни, бадиий-эстетик жиҳатлари хусусида сўз юритишга киришди. Адабий танқидчиликнинг бу янги йўлига «Бизнинг танглайимизни Фафур Фулом шеърлари билан кўтаришган» (Озод Шарафиддинов) деган авлод асос солди. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Қаҳҳор, Ойбек, Фафур Фулом асарлари бу авлод учун энг қизиқарли ва доимий мавзуга айланди. Чунки бу даврга келиб, замонавий адабиёт ҳақида фикр билдириш оммавий тус олди. Бу кўплаб мунаққидларнинг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Адабий танқидчилик майдониغا айримлар адабиётга меҳри туфайли қадам қўйган бўлса, баъзилар тезроқ унвон-даража, мансаб-мартабага эришиш, шон-шуҳрат қозониш учун кирди. Чунки бу соҳага шўро ҳукуматининг эътибори баланд эди. Шунинг учун бу даврда ҳам адабий танқидчилик шўро сиёсати белгилаб берган доира атрофида фаолият олиб борди. «Ғоявийлик бадиийликнинг бош мезони бўлиши керак!» деган қараш таҳдид солиб турди. Адабий танқидчилик 50-йилларгача ғоявий муҳолифларни мамлакат ичидан излашга зўр берган бўлса, кейин Ғарб адабиёшунослари билан олишувга киришди. Аниқроғи, Ғарбни душман сифатида кўрсатишни кучайтирди. Бироқ одамлар ҳамма замонларда ҳам рост сўзни қадрлашади. Чунки улар рост сўзга ҳамиша эҳтиёжманд бўлишади. Рост сўз уларга мисоли сув ва ҳаводай керак бўлади. Рост сўз одамларга ғайритабиий тарзда маънавий-руҳий қувват беради. Буни бирор-бир нарса билан тенглаштириб ёки қисслаб бўлмайди.

Замонавий ўзбек адабиёти ҳақида рост сўзни ёзишга интилган мунаққидлар кўп бўлди. Бироқ, улар орасида Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновнинг сўзи бўлакча жаранглади. Аниқроғи, бу икки мунаққиднинг қарашлари адабий танқидчиликнинг йўналишини белгилаб берди. Улар Абдулла Қодирийдан Абдулла Ориповгача бўлган давр адабиётини таҳлил қилдилар, унга баҳо бердилар. 60-йиллардан кейин адабиёт майдониغا қадам қўйган мунаққидларгина эмас, шоир, ёзувчилар ҳам бу икки мунаққидни «устоз» деб эътироф этдилар. Матёқуб Қўшжонов: «Адабиёт ижтимоий онгнинг маҳсули сифатида майдонга келгандан бери икки йўналиш билан ривожланыпти. Бири — ҳаётнинг ижобий томонларини улуғлашдан иборат бўлса, иккинчиси — ҳаётнинг ярамас томонларини фош қилиш — инкор қилишдан иборатдир. Қайси бир шоир ёки ёзувчини олманг, унинг ижодида доим мана шу икки йўналишни кўрамиз. Шоир ё ёзувчи ниманидир улуғлайди, ё ниманидир қоралайди. Бироқ умум адабиётнинг вазифаси бор: ҳаётнинг гўзал, ижод учун ўрнатилган қоидаларни улуғлаш, ҳаётнинг ижобий томонларининг моҳиятини жамият аъзоларига тўлароқ очиб бериш. Инкор қилиш ҳам сўзсиз шу мақсадга бўйсунди. Фақат фарқи шундаки, ҳаётнинг ижобий томонларини улуғлашда санъаткор ўз вазифасини бевосита амалга оширади, ҳаётнинг салбий томонларини фош қилувчи санъаткорлар эса бу ишда билвосита йўллар билан боради», (Матёқуб Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор. Тошкент. «Фан» нашриёти. 1973 йил, 3-бет.) деган қарашлардан келиб чиқиб, бадиий асарларга баҳо берди. Асар қиёфасини, таъсирчанлик даражасини ижодкорнинг бадиий маҳорати белгилаб беришини кўрсатди. «Ўтган кунлар», «Сароб», «Ўғри», «Бемор», «Қутлуг қон», «Улуғбек хазинаси» каби асарларни заргарона қунт билан таҳлил қилди. Матёқуб Қўшжонов ўзбек адабиётшунослигида бадиий асарни ундаги деталар асосида таҳлил қилиш йўналишини бошлаб берди. Унинг Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек сингари ижодкорлар асарларига бағишланган ишлари шундай тадқиқотлар сирасига киради.

«Адабиёт инсоннинг олам ҳақидаги тасаввурини бойитади, ҳаёт ҳақидаги билимини кенгайтиришда жуда катта ёрдам беради», дейди Озод Шарафиддинов. (Озод Шарафиддинов. Адабиёт — ҳаёт дарслиги. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. 10-бет.) Мунаққид мазкур мулоҳазаларини қуйидагича асослайди: «Ҳаёт» деганлари шу қадар мураккаб ва баъзан шу қадар бешафқатки, одам ёлғиз ўзи бу саволларга ҳамма вақт ҳам тўғри ва аниқ жавоб топа олмайди. Адабиёт ҳаётнинг мураккаб йўллариди адашмай тўғри юришда одамга ёрдамга келади. Йўқ, адабиёт турли-туман вазиятларда ўзини қандай тутиш лозимлиги ҳақида тайёр кўрсатмалар, бир қолипдаги дастуриламалар бермайди. Одам ҳаётда шундай жумбоқларга рўпара келиши мумкинки, уларни ёлғиз ўзи, ҳеч кимнинг кўрсатмасисиз, мустақил ҳал қилгандагина унинг қалбида қаноат туйғуси пайдо бўлиши, маънавий ўсишининг янги босқичига кўтарилиши мумкин. Адабиёт билан доимий мулоқотда бўлган одам бундай жумбоқларни ҳал қилишда унча қийналмайди. Гап шундаки, жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари, биринчи навбатда, бизнинг виждонимизни ҳаракатга келтиради, уни тинимсиз уйғоқ бўлишга ундайди, ҳаётдаги ҳар бир қадамимизни вижлон амри

билан мослаштириб боришга одатлантиради. Бунга у биздаги адолат ва ҳақиқат туйғусини ўткирлаштириш йўли билан, қалбимизда оламдаги жамики яхши, эзгу нарсаларга шафқат алангасини гуриллатиш билан эришади» (Ўша манба. 14-бет).

Келтирилган парчалардан кўриниб турибдики, бу икки мунаққиднинг «хат»и бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Матёқуб Қўшжонови «хат»ида босиқ, охишта мантиқий мулоҳаза юритиш хусусияти кўринса, Озод Шарафиддиновникида шеърга хос оҳангдорлик устуворлиги сезилади. Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновнинг «хат»и ёзувчи, шоиргина эмас, балки мунаққид ҳам ўзига хос услубга эга бўлиши лозимлигини кўрсатади. Ўзбек адабиётида ана шу икки мунаққид фаолияти туфайли «мунаққид услуби» ҳақида мулоҳаза юритила бошланди.

Албатта, адабиёт майдонида бошқа мунаққидлар ҳам бор эди. Улар ҳам жуда фаол ишлашди. Замоновий адабиёт ҳақида ўз сўзларини айтишга интилишди. Хусусан, Иброҳим Ғафуровнинг «хат»и ҳамманикидан бўлақча бўлиб алоҳида ажралиб турди. Норбой Худойберганов «ўз сўзи, ўз қиёфаси» билан кўринди. Умарали Норматов ҳар қандай асарга ҳам «ҳайратда қоладиган» ва тез муносабат билдириб келди. Матёқуб Қўшжонов уларга маълум муддат адабиётдан маърузалар ўқиган. Озод Шарафиддинов эса қирқ йилча университет талабаларига дарс берган. Айтиш мумкинки, уларнинг шогирдлари ижоди 60-йиллардан кейинги давр ўзбек шеъряти, насири, адабий танқидчилиги қиёфасини белгилади. Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновнинг ижодкор мунаққид сифатида адабиётга қўшган ҳиссаси, аввало, ана шунда кўринади. Абдулла Қаҳҳор: «Мен адабиёт муҳибман, чинакам муҳибман, шунинг учун адабиётга яшнаб кирган ёшларни кўриб қувониб кетаман, қувончимни ўша ёшнинг ўзига миннатдорчилик изҳор қилиб айтаман, бу яшнаган чўғни елпиш демакдир. Буни сезган талантили ёшлар менга ҳусну таважжу билан қарайди», дейди. Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов ўз устозларидек адабиётнинг чинакам муҳиб бўлишди. Улар қаламидан «яроқ» этиб учқун чиққан ҳар бир қаламкашга хайрихоҳ бўлишди. Ёш ижодкорларнинг интилишларини доимо қўллаб-қувватлашди. Албатта, уларнинг шогирдлари орасида яллиғланиб ёнганлари ҳам, тезда ўчиб кетганлари ҳам бўлди. Аниқроғи, яллиғланмасдан қолганлари кўпроқ учрайди. Бу — табиий. Чунки сўзнинг юкини ҳар кимнинг ўзи кўтаради. Бу ишда унга ҳеч ким кўмак беролмайди. Сўз эса жуда оғир, залворли. Унинг меҳнати, заҳмати филни ҳам пашшага айлантириб қўяди. Шунинг учун адабиётда шогирднинг ўсиб-улғаймаслигига, аввало, унинг ўзи сабабчи бўлади. Бунинг учун устозни айбдор қилиш ўринли бўлмайди.

Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновнинг адабиётнинг чинакам муҳиб эканлиги уларнинг шогирдларига муносабатида ҳам кўринди. Айрим шогирдлари уларнинг қарашларини тамоман инкор этувчи чиқишлар қилишди. Жумладан, Абдулла Қаҳҳор асарларига айблар тақишди. Бироқ Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов устозларига бўҳтон ёғдирган бу шогирдларини кескин қайириб ташлашмади. Уларнинг ўз фикрини бемалол айтишига эркин қўйиб беришди. «Нахотки, шундай экан?!» дегандай босиқ сукут сақлашди. Вақт эса ҳаммасини ўз ўрнига қўйди. Абдулла Қаҳҳор ва унинг сафдошлари шахси, ижоди ҳақида айтилган аксарият айбловлар асоссиз эканлигини кўрсатди. Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновнинг Абдулла Қаҳҳор асарлари тўғрисидаги мулоҳазалари ўринли эканлиги маълум бўлди. «Сароб» романи ўзбек адабиётининг энг мумтоз асарларидан бирилиги янада аёнлашди. Бу ҳақиқатлар ойдинлашганидан кейин ҳам устоз мунаққидлар ўз шогирдларининг ҳовлиқмалигини маломат қилишмади. Бўҳтонлар бўрони ўтиб бўлганидан кейин Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти, ижоди ҳақида қатор тадқиқотлар яратишди. Уларда аввалги қарашларини янада чуқурлаштиришди. Бу икки мунаққид ўз фикрини ҳеч қачон мутлоқ ҳақиқат сифатида тикиштиришмади.

Албатта, Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов ҳам шахс ва ижодкор сифатида нуқсон, камчиликлардан тамоман фориғ эмас. Уларнинг адабиёт ҳақидаги мулоҳазаларига бугунги нуқтаи назардан қаралса, талайгина ярашқисиз ўринлар борлиги билинади. Бироқ бу нуқсисликларнинг юзга келиши, аввало, ўша даврнинг тартиб-қоидалари, мезону ўлчовларига бориб тақалади. Матёқуб Қўшжонов ҳам, Озод Шарафиддинов ҳам шўро мафкурасини мақтади. Ўша замонда нафақат улар, балки ҳамма шундай қилишга мажбур эди. Қолаверса, кўпчилик сингари улар ҳам «социализмнинг шарофати»га, «ривожланган социализм шарофатида Коммунистик партиянинг маданий қурилиш соҳасидаги сиёсати»га ишонишди. «Бутун дунё пролетарлари доҳийлари»ни улуғлашди. Уларни ўзларига ибрат деб

билишди. «Мен нафақат мунаққид ва адабиётшуносман, балки мунтазам равишда таржимонлик ҳам қилганман. Таржима қилган асарларим орасида Ленинга бағишланганлари кўп. У пайтларда мен Ленин ҳақида очерклар ва ҳикоялар, қиссалар ва романларни ўзбек китобхоналарига етказиб беришни жуда муҳим иш деб ҳисоблардим. Ўзбек ёшлари бу китобларни ўқиб, доҳийдан ибрат олса, унга ўхшаган баркамол бўлишга ҳаракат қилса қандай яхши! У кезларда кўпгина совет кишилари каби Ленинни парвардигордек, бенуқсон деб билардим. Жиндай тили чучуклигини айтмаса, бошқа айби йўқ эди», дейди Озод Шарафиддинов (Абдуғафур Расулов. Истеъдод ва эътиқод. Тошкент. «Шарқ» нашриёти. 2000. 182-бет).

«Танқид» оддий сўз сифатида ҳам ёқимли эмас. У жуда совуқ эшитилади. Аввало, шундан бўлса керак, танқид ҳеч кимга ёқмайди. Бирорта одам астойдил: «Мени танқид қилинг» демаса керак. Энг тўғри танқид ҳам дилини оғритади. Кайфиятни хира қилади. Ҳар бир ёзувчи, шоир эса ўзини жамиятнинг энг пешқадам одами санайди. Улар ўзига хос ғурур, кибр билан яшайди. Кўпчилик кишилар ёзувчи, шоирни ўзларига ибрат намунаси деб биладилар. Табиийки, бундай мақомдаги одамлар танқидни хушнудлик билан қабул қилишолмайди. Асари ҳақидаги заррадай танқидий фикр ҳам ижодкорга наштардай ботади. Чунки унга ҳар бир асари худди вужудининг бир бўлагидай, фарзандидай кўринади. Аммо ўқувчиларга тақдим қилинган асар адабиётнинг мулк саналади. Бу мулк одамларнинг дидига, фикрига заҳм етказмаслиги шарт. Адабий танқидчилик эса элнинг адабий савияси учун ўзига хос ҳимоячи саналади. Шунинг учун у баъзи ижодкорларнинг дилини оғритади. Айримларининг эса элга танилишига сабабчи бўлади. Адабий танқидчиликнинг маданий жамиятдаги ўрни, вазифаси айни шу билан белгиланади.

Мустақиллик йилларида ҳаётимизда янада беқийёс ўзгаришлар рўй берди. Аввало, ҳаммамизнинг онгимиз, дунёқарашимиз ўзгарди. Жумладан, мунаққидлар ҳам ўз ишига янгича нуқтани назардан қарай бошлашди. Бунда икки хил ҳолат кўзга ташланади. Айрим мунаққидлар адабиётдан бироз узоқлашди, баъзилари эса адабиётнинг чинакам муҳиби эканини яна бир бор намоён этди. Хусусан, Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов ижтимоий ҳаётга янада фаолроқ муносабатда бўлди, ижодкор сифатида янада фаоллашди. Улар, аввало, мустақиллик улуғ неъмат эканини таърифлаб, газета-журналлар саҳифаларида, радио-телевидениеда кўплаб чиқишлар қилишди. Ўз турмуш сабоқларини ўқувчиларга етказишга интилишди. Матёқуб Қўшжонов кечмиш-кечирмишлари, хотираларини бадиий манзаралантириб «Дағиш»га ўхшаган ўзига хос асарлар яратди. Мунаққид битган бу бадиий асарлар, аввало, деталарга бойлиги, нозик кузатишларга сερблиги, мантиқий хулосасининг салмоқдорлиги билан ўзига хослик касб этади.

Озод Шарафиддинов «Эътиқодимни нега ўзгарттирдим?» мақоласида: «Мен партияга жуда катта орзу-умидлар билан кирган эдим. Мақсадим — мансаб эмас, имтиёз эмас, балки маслақдош дўстлар билан биргаликда улуғ ишларни амалга ошириш, маънавият юксакликларида парвоз қилиш, инсон деган номга доғ туширмай яшаш эди. Минг афсуски, бу орзулар ушалмади», деб шўро тузуми кирдикорларини кўрсатди. Шу тузумда яшаган, унинг ғояларига алданган минг-минглаб одамларнинг дилидаги гапларини айтди. «Озод аканинг энг севган нарсаси, энг ардоқлайдиган бойлиги, ажралмас дўсти — китоб... Озод ака саёҳатни, янги жойларни кўришни, дўстлар орттиришни севади. Лекин бу қизиқиш китобга бўлган муҳаббати олдида ҳеч гап эмас», деб ёзади шоғирди Абдуғафур Расулов. Мунаққид мустақиллик йилларида китобга бўлган меҳрини, адабиётга муҳаббатини янада тўлиб-тошиб бошқаларга ҳам юқтиришга интилди. Худди шу ниятда таржимага шўнғиб кетди. Жаҳон адабиётининг дурдона асарлари билан ўзбек китобхоналарини таништиришда жонбозлик кўрсатди. У Суқроту Лев Толстой каби донишмандларнинг Оскар Уайлду Анатолий Рибакков, Эфраим Севелаю Игор Бунич каби ўнлаб ижодкорларнинг асарларини, дунё халқлари умрбоқий ҳикматларини ўзбекчага ўғирди.

Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов каби адабиётнинг чинакам муҳиби бўлган ижодкорларнинг халқимиз маънавиятини юксалтириш йўлида мунаққид, муаллим, мутаржим, ёзувчи, публицист, ношир сифатида сидқидилдан қилган меҳнатлари маданий-маърифий ҳаётимизда юз берган ижобий ўзгаришларга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Фидойиликлари ибратга айланди. Ибрат бўлиш бахти эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Тасвирга ҳолатлар чегараси

Ҳозирги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётимизда улкан ўзгаришлар, туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Ушбу жараёнда ҳар бир шахснинг буюк ўтмишимизни яхши билган ҳолда, келажагимиз равнақи учун элтадиган энг оқилона йўллардан боришини ҳаётнинг ўзи тақозо этади. Бундай оқилона йўлда, муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаб кўрсатганларидек, «...сарчашмалари буюк аждодларимизнинг тафаккурлари ва муддаоларидан бошланадиган халқимизнинг маънавий қадриятлари иқтисодий ўзгаришларимизнинг мустақкам пойдевори бўлиб хизмат қилади».

Узоқ ва яқин ўтмишимизда яшаб ўтган Ал Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур, Машраб каби улкан тарихий сиймолар ҳаётини бадиий жонлантириш, улар руҳияти, қонида жўш урган адолатпарварлик, ҳур фикрлилик, обод ва озод Ватан туйғуларини акс эттириш орқали бугунги мустақил мамлакатимизни кўз қорачигидай асраш туйғусини шакллантириш тарихий асарларнинг муҳим жиҳатларидан биридир.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, атоқли адиб Одил Ёқубовнинг тарихий романларидаги характерлар руҳияти тасвири муаммоси борасида фикр юритмоқ бўлдик. Бунда аждодларимиз ҳаёти ва фаолияти, уларнинг руҳиятида кечган муқаддас туйғулар адибнинг тарихий романларида қай миқёс ва даражада акс эттирилганлигини кўзатишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, ижодкор ўз қаҳрамонларининг руҳий оламида, қалбида кечаётган туйғуларни, онгида чарх урган фикр-ўйлар мантиғини аниқ ва чуқур ҳис этмаса, бевосита ана шу мантиғдан келиб чиқиб воқеаларни бадиий таҳлил этмаса характерлар руҳияти тасвирида ўқувчини ишонтира оладиган, уни қувонтирадиган ёки йиғлата оладиган асар ярата олмайди. Бу жиҳатдан Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романида ўз истеъдодининг жозибасини алоҳида намоён этиб олди.

Романда объективлик билан субъективликнинг уйғунлашиши, руҳият тасвирининг турли-туман воситалар орқали чуқурлашиши ва нозиклашиши, энг муҳими, қаҳрамонлар руҳиятининг ижтимоий воқелик билан шартланганлигининг бадиий асосланиши муҳим аҳамият касб этади.

Ўз-ўзидан гап ҳозирги адабиётшуносликда кенг мурожаат этилаётган немис руҳшуноси Зигмунд Фрейд таълимотига бориб тақалмоқда. Баъзан адабиётшунос ва танқидчилар Зигмунд Фрейднинг назарий қарашларига, уларнинг моҳиятига чуқур кириб бормай кўркўрона эргашмоқдалар. Агар «Улуғбек хазинаси» романига Зигмунд Фрейд назариясидан келиб чиққан ҳолда қарасак, Улуғбек ва Абдуллатиф жожеаси тарихий-сиёсий вазият билан эмас, балки уларнинг онгсиз паталогик-биологик сабаблари билан изоҳланиши лозим. Бу эса тўғрими? Бизнингча, йўқ. Мана, Зигмунд Фрейднинг назариясидаги бир нуқтага эътибор беринг-а. У ёзади: «Зиддиятлик фактидан келиб чиқиб, бизнинг сезгиларимиз ҳаракати ва зиддиятини англаш мумкин, зиддиятликнинг ўзини эса руҳий дунёнинг асосий ва изоҳлаб бўлмайдиган феномени сифатида ҳисоблаш керак бўлади». Савол туғилади. Сезгилардаги, руҳиятдаги зиддиятлик ниманинг, қандай сабабнинг оқибати? Агар у ижтимоий воқелик оқибати бўлса, бу феноменнинг сабабларини ҳар томонлама изоҳлаш мумкин. Агар у биологик жиҳатдан хасталанган, ноқис руҳият натижаси бўлса, унинг на ҳаёт учун, на бадиий ижод учун заррача қиммати бўлмайди.

Агар Зигмунд Фрейд нуқтайи назаридан Абдуллатиф характерига ёндошсак, унинг ёвуз қилмиши асосида отага меҳр билан бирга табиий нафрат борлиги маълум бўлади. Мана шу табиий ёвузлик туйғуси уни ўз отасини қатл этиш учун ҳукм чиқаришгача ундайди. Одил Ёқубов бундай талқинга олиб

келмаслик учун Абдуллатифдаги ёвузликни, бир томондан, унинг шахсиятидаги тахтга, мансабга ўчлик иштиёқи билан, иккинчи томондан, ана шу ўчликка, иштиёққа олиб келган Гавҳаршод бегимнинг тарбияси билан алоқадорликда изоҳлайди. Учинчидан, Улуғбек ва фарзанди Абдуллатиф ўртасига совуқлик, адоват тушишига олиб келган бир қанча ижтимоий-сиёсий сабаблар борки, адиб ўрни-ўрни билан романда уларга ижтимоий психологик детерминизм сифатида ишора қилиб боради.

Адиб идеалидаги бадий психологизм аниқ тарихий даврдаги тарихий шахслар психологизми бўлиб, у тўла социал-психологик детерминизм тамойиллари асосида асарга кўчирилган. Характерлар руҳиятини мана шу тариқа ижтимоий-ҳаётий сабаблар билан изоҳлаш, бадий талқин қилиш романдаги руҳият тасвирининг йўналиши мумтоз романчилик тамойилларига содиқ ҳолда олиб борилганлигидан далолат беради. Бадий асарда руҳият тасвири изоҳловчилик ва асословчилик характериға эға. Чунки инсон ўз онгидаги айрим нарсаларни танлаб олади, уларни фаоллаштиради, қолган нарсаларни ё унутади, ё кейинги мўлжалға буради. Шу боис, Одил Ёқубов инсондаги онгли ва онгсиз ҳолатлар чегарасига алоҳида эътибор қаратади. Сабаби инсон ўзи билиши мумкин бўлмаган нарсаларни билишға интилади ва билишға эришади ҳам. Оқибатда, у чексиз руҳий ҳолатлар, кечинмалар ва, шубҳасиз, курашлар гирдобига тушиб қолади.

Абдуллатиф характери ва руҳиятиға хос етакчи хусусият ундаги онгнинг, руҳиятнинг, эҳтиёжнинг муайян чегара билмаслигидадир. Агар уни биз Зигмунд Фрейд таклиф этган характерлар таснифи орқали таҳлил қилмоқчи бўлсак, у ҳолда Абдуллатиф характери ораль ёки аналь, фаллик ёки гениталь ёхуд уреталь каби характерлар типидан қайси бириға тааллуқли эканлигини аниқлаш қийин бўлади. Бизнингча, бундай таҳлил фақат паталогик шахслар учун жоиздир, аммо, бадий психологизм учун улар мутлақо кераксиз нарсалардир. Бадий психологизм бу ижодкор идеалидаги психологизмдир. Қолаверса, Одил Ёқубов идеалидаги бадий психологизм аниқ тарихий давр, тарихий шахслар психологизми бўлиб, у ижтимоий, руҳий детерминизм тамойилларига асосланган.

Психоанализ онглиликни онгсизликдан, интуициядан, ижтимоийликни индивидуалликдан қидириш ва шу орқали воқеликнинг моҳиятини очишға даъват этади. Реалист романнавислар, жумладан, Одил Ёқубов ҳам индивидуал руҳиятни ижтимоий руҳиятдан қидириш лозимлигини амалий жиҳатдан исботлаб берди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ёзувчи «Улуғбек хазинаси» романида психологик тасвирнинг ассоциатив шаклини кўпроқ қўллайди. Бунинг оқибатида асар маъносига қахрамонларнинг ўй-хаёллари, хотиралари, ички монолог, туш кўриш, ўзаро мулоқот ва табиат тасвири каби эпизодлар киритилган. Бу эса, романнинг замоний ва маконий қамровини кенгайтиришға имкон берган.

Одил Ёқубовнинг тарихий характерлар руҳиятини очишдаги муваффақиятларидан яна бири шундаки, адиб ҳар бир тарихий шахснинг узлуксиз онг оқимини объектив беришға интилади ва мазкур жараёнда характерлар онг оқимининг энг зарурий қатламида туриб бутун руҳий фаолиятни бошқариб боради. Бундай жиҳат характерлар руҳиятини тасвирлашда муаллиф ҳамда характернинг бирлашиб кетишиға — полифонияға олиб келади. Полифоник тасвир эса ҳаётийлик, табиийлик демақдир.

Шоира Исаева,

тадқиқотчи

Муршиду Фарғона кимгур?!

Маънавият ва маърифатимизнинг ажралмас қисми бўлиб ривожланиб келган мумтоз адабиётимиз тасаввуф билан чамбарчас боғлиқдир. Ўтмиш адабиётимизда ҳам ишқи мажозий, ҳам ишқи илоҳийни бараварига тараннум этган сўз соҳирлари кўп. Бироқ, тариқат пешвоси, муридларнинг раҳнамоси — муршиди комил бўлган шоирларимиз эса санокли, десак янглишмаган бўламиз. Ана шундай ориф зотлардан бири Ҳазиний Хўқандийдир. Ирфони юксак шоир гоят камтарлик билан шундай дейди:

*Хирқа, сажжода, амомани узун айлаб, калон,
Эл кўзига муршиди Фарғона бўлсам, хўбмукин?!*

1911 йил Фуломҳасан Орифжонов матбаасида чоп этилган «Баёзи Ҳазиний» тўпламининг унвон varaғида шоир номи ва шеърлари «...Фарғона ва Тошканд ва ғайри ерларга мақбул ва марғубдур», — дейилган. Худди шунингдек, Ҳазиний фақат шоиргина бўлиб қолмай, балки ўзи айтгандек «муршиди Фарғона», «шайх» бўлиб ҳам ном таратади. У қайси тариқат вакили? Кимнинг маънавий-руҳий раҳнамолигида, қачон тасаввуф аҳли орасидан жой олган? Шу ва шунинг каби саволлар туғилиши табиий. Қуйида ана шулар ҳақида...

Зиёвуддинхон Ҳазиний (1867—1923) Қўқон шаҳри яқинидаги Катта Кенагас қишлоғида Каттахож эшон оиласида таваллуд топиб, вояга етган. У бошланғич таълимни зиёли ва маърифатли инсон бўлган отасидан олади. Кейинчалик Қўқондаги «Жомеъ» мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Худди шу ерда мадраса илмлари билан бирга тасаввуфга ҳам қизиқа бошлайди. Ҳазиний ва Ҳазин тахаллуси билан шеърлар битади. Унинг шеърляти асосан икки йўналишда орифона ва лирик мазмун ҳамда моҳият касб этади. Орифона шеърларида ҳалоллик ва поклик, иймон ва эътиқод каби хислат ва тушунчалар улуғланса, лириказида мумтоз адабиётимиз анъаналари асосида гўзаллик ва малоҳат, яхшилик ва тўғрилиқ каби тушунча ва хис-туйғулар куйланади.

Ҳазиний ижодий меросида бир мухаммас ўзининг биографик жиҳатлари билан ажралиб туради. Бу шеър 9 банд (45 мисра)лик «Ҳажрида» радифли марсия-мухаммас бўлиб, қўқонлик Ҳакимхон халифа вафотига бағишланган. Мухаммас куйидагича бошланади:

*Дўстлар, девонаман дўсти Худонинг ҳажрида,
Муршиди комил, мукамал раҳнамонинг ҳажрида,
Зохиру ботинда ходий авлиёнинг ҳажрида,
Икки дунёда суёнгон муттақонинг ҳажрида,
Йигласам, айб айламанглар пешвонинг ҳажрида...*

Шоир Ҳазинийни ўз ҳажрида йиғлатиб кетган пешво бўлмиш Ҳакимхон халифа ким?

Қўқон шаҳрида яшаб, истиқомат қилган, Қодирия тариқатининг XIX аср иккинчи ярми Туркистондаги йирик намояндаси Муҳаммад Абдулҳакимхон халифа эшон Хўқандий, Ҳазинийнинг муршиди комили бўлиб, илми илоҳийдан баҳра олиб орифона асарлар битишига сабаб бўлган зотдир. Тариқат пешвоси бўлмиш — муршиди комил солиқ (тариқат йўлчиси)ни ҳақиқат сари етаклайди. Ҳазиний тўра ҳам ушбу йўлга ёшлик йилларида киради. Аниқроқ қилиб айтганда, ўттиз ёшга етмасдан пирга қўл бериб, байъат қилиб, мурид тушади. Чунки, шоир таъкидланган марсия-мухаммасида:

Мен ризои пир топгонимда ўттузда эдим...

дея, эътироф этади. Энди, маълум бўлган ҳақиқатга кўра, мурид муршид розичилигини топиш учун бир неча мuddат унинг хизматини қилмоғи зарур. «Нафсининг кибр, гурур каби ёмонликларига, шайтоннинг васваса ва иғвосига асир бўлмаган ҳар киши мутлақо ўзига бир муршиди комил қидирар ва билмаганларини ундан ўрганар, нафс ва шайтонга қарши унинг ҳимматини истар, шундай қилиб Аллоҳ Таолога қуллик вазиқасини ҳаққи билан ерига келтириш учун ғайрат сарф этажақдир» (Аҳмад Инжа. «Тасаввуфнинг ҳақиқатлари». 98-бет). Ана шундан сўнггина пири комил ризосига эришиб, улуғ мартабалар касб этиш мумкин бўлади.

Демакки, Зиёвуддинхонни бир неча йил Ҳакимхон халифа хонақосига қатнаб, хизмати-ни баҳо қилиб юрган десак, бир мунча фурсат сўнгра, айнан ўттиз ёшида, яъни, 1897 йил пир ризосига эришган, деган хулосага келишимиз мумкин. Шеърда бу воқеа куйидагича таърифланади:

*Бесавад, омий эдим, анфосидин топтим ладун,
Хонақоҳда ул куни суҳбат эди, жазби жунун,
Соли ҳамдуна, даҳа моҳи шариф, якшанба кун,
Раҳбарим иршоду салла, бердилар бир малла тўн,
Жон берай мандин у кун бўлгон ризонинг ҳажрида...*

Соли ҳамдуна — маймун йили, даҳа моҳи шариф — рамазони шариф оининг ўнинчи куни бўлиб, синхрон жадвалга кўра, бу сана 1897 йил февраль оининг ўн иккинчи кунига тўғри келади.

Зиёвуддинхон айнан шу куни маънавий раҳнамоси Абдулҳакимхон халифа эшондан иршод, яъни, тариқат (қодирия тариқати) пешвоси бўлиб, мурид тарбия этмоқликка рухсат ҳамда унинг белгиси сифатида салла ва малла тўн олади.

Яна бир манба, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, адабиётшунос Пўлатжон Қаюмовнинг «Тазкирайи Қайюмий» асарида шундай маълумот келтирилади: «... (Ҳазинийнинг) тасаввуф руҳидаги тарбияси кучлилик этиб, Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» номли асари устида фикр юритиб, навҳали ашъорни мутолаа эта бошлаган. Ниҳоят, мажзубийларни пешвоси халифа Ҳакимнинг хонақоҳига қатнаб, шул жойда навҳали шеърлар ўқувчи ҳофиз бўлиб юрган. Ниҳоят, шул кишидан мурид тарбия этарга рухсат олмашдур.» (Т. Қ. 562-бет).

Зикр этилган қайддан англашиладики, Ҳакимхон халифа мажзубийларнинг пешвоси бўлган. Мажзубийлар номи эса — ҳижрий 1273 (милодий 1856—57) йилда вафот этган, орифона шеърлар соҳиби, тасаввуфнинг XIX аср биринчи ярми Туркистондаги етук вакили Мажзуби Намангонийдан олингандир. Пўлатжон домла ўз тазкирасида Мажзуб ҳақида қуйидагича ёзади: «Таҳсилда Бухорода бўлмиш, халифа Ҳусайн Янгикўргонийдан ажазии тариқат этмишдур. 1844 йилда Хўқандда кўб бўлмиш, сўнгра Наманган шаҳрига бориб, унда мақом этмишдур. Бу кишининг номи Абдулазиздур. Уртача бир девони бордур. Бу кишига эргашувчиларни «мажзубийлар» дейиладур. Девонида бир айрим соқийномаси бордур...

Мажзубийлар ўз суҳбатларида шул соқийномадаги махсус мақом ила ўқуб, рақс этадилар...» (Т. Қ. 187—188 бетлар.)

Ўз навбатида, Ҳакимхон халифа ҳам «пир ризосини» истаб, Абдулазиз Мажзуб Намангонийнинг даргоҳида муридлик хизматларини адо этганларини Ҳазиний юқорида кўрсатилган тахмисида таъкидлайди:

*Неча йил пир хизматини айлаган очу наҳор,
Побараҳна, эғни луч, босган зимистонларда қор,
Пир ризосини истаган, арқога ташлаб шарму ор,
Дарғаҳи Мажзубда хизматларидур ошкор...*

Бундан Мажзуб Намангоний Ҳакимхон халифанинг тариқатдаги раҳнамоси эканлиги англашилиб, ўз-ўзидан Ҳазиний тўра билан Мажзуб ўртасида маънавий-руҳий боғлиқлик — робита пайдо бўлади.

«Адашганман» радифли ғазалида Ҳазиний:

*Пиримнинг амрини тутмайки, ман йўлдин озиб холо,
Ки, Мажзубхонлигу рақсу самоъсидин адашганман...*

дейди. Бу эса аввало, ғазал шоир томонидан ўттиз ёшдан кейин, муршидлик мақомини олгач ёзилганлигини билдирса, иккинчидан Ҳазиний ҳақиқатдан ҳам «рақсу самоъ» билан ўтказиладиган мажзубхонликларда иштирок этганлигини кўрсатади. Мавлоно Ҳазиний «Бўлмас» радифли ғазалида «сулукум Қодирия» дея алоҳида таъкидлайди.

Қодирия сулуки — тариқати эса, Фавсул Аъзам номи блиан машхур зоти шариф Муҳиддин Абу Муҳаммад бин Абу Солиҳ Абдулқодир Гийлоний (1077—1165) номи билан боғлиқдур.

Ҳазиний тўра ўзининг буюк салафи Абдулқодир Гийлоний раҳнамолик сиймосига содиқ ҳолда муридлар тарбияси билан шуғулланади. Тариқат мақомларини босиб ўтиб, илми ладуний ҳосил этган, муршиди комил даражасига етган эшон Ҳазинийнинг валийлик мавқеини билдирувчи бир неча ҳикоятлар хотира тарзида бизгача етиб келган. Қолаверса, зукко китобхон Ҳазиний ашъоридан ҳам бу аломатларни сезмай қолмайди. Содда ва равон, халқона тилдаги шоир асарлари, мумтоз адабиёт аъёнларимиз асносида бўлиб, минг йилликлар тажрибасида синалган насиҳат услубида, тариқат йўлчисига қаратилди:

*Изласа ҳар ким Худони, кўнгли вайрондин топар,
Тун саҳарлар ва ё ул чашми гирёндин топар...
Тавба қилмаса гар муршиди мукамал дастида,
Махласи журмини ул охир пушаймондин топар...*

Ва, албатта, шайхга ихлос қилмоқлик, пир этагин тутмоқлик, вафоси йўқ жаҳонга, парвоси йўқ ишқ аҳлининг вазифаси бўлмоқлигини уқтиради. Шу билан бирга Ҳазиний тўра «нафс раъйи бирла» «шайхлик лофи»ни ургучи риёкорларни танқид этади. Бу қўтлуг вазифа фақат, ўзини такомилга эриштирган, риёзат йўлларини босиб ўтган, ҳақиқат сирридан огоҳ, маърифат ҳосил этган поқдомон зотларгагина хос эканлигини шеърий мисралар орқали етказида. Бу тарзда тариқат аҳкомларини сиралаб ўтгандек туюлади.

*Нафс раъйи бирла неча, шайхлик лофин урар,
Олмасун толиб қўлин, пирдин ижозат бўлмаса.
Қолига тақя қилиб, бир нечалар ҳоли хароб,*

*Раҳнамолик айлай олмасдур, риёзат бўлмаса,
Шарти муршидлик будур, хирсу ҳавони ташлабон,
Кори бори рўзи шаб, тун кеча тоат бўлмаса...*

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Зиёвуддинхон Каттахожа ўгли Ҳазинийни тасаввуф аҳли бўлишига, аввало, Ҳақ Таоло изни инояти билан, пирга қўл бериб, сўнггида валий зот бўлиши сабаб бўлса, иккинчидан унинг шажараси, яъни, насл-насаби ҳам муҳим омил касб этади. Шоир авлодлари (нусхаси Ҳазиний уй музейи)да сақланувчи иккита нодир санаи шажарада унинг аجدодларини пайгамбаримиз Муҳаммад (С. А. В.) ҳазратларига уланиши қайд этилган. Булар саййидлик, тўралик белгиси бўлса, яна бир муҳим қўлёзма ҳужжат Ҳазиний оилавий силсиласининг тасаввуф аҳлига бевосита алоқадорлигини кўрсатади. Шоирнинг катта бобоси Низомиддин хожа эшонга отаси Набирахожа эшон томонидан берилган тариқат силсиласи ва ундаги муҳр фикримизни исботлайди. Пўлатжон домла ҳам ўз тазкирасида Ҳазинийни эшонлар оиласида дунёга келган шайхзодалардан эканлигини алоҳида таъкидлайди (Т. Қ. 562-бет). Шоирнинг ўзи ҳам бир газалида:

Оли Аббосий Ҳазиний саййиду содотдир...

деса, яна бирида «шайх номим бор» дея эътироф этади. Аммо, тасаввуф аҳлига хос бўлган тавозуъ ва камтарликни танлайди.

*Кам тут, Ҳазиний, элдин ўзингни,
Холикни лутфи ул зери поға.*

Шоир муриду ҳамнафасларига эзгу насиҳатлар қилиш билан бирга, ўз давридаги етук муттако сифатида, жамиятдаги айрим норасолик ва адолатсизликлардан норози бўлади:

*Хонақоҳда зикри Ҳақ монеъ, шарорат ошкор,
Барча нокаслар ҳукуматда, саййидур, хожа хор.
Кимда дунё бўлса холо халқ ичра эътибор,
Олиму шайхи замон хилватда йиғлар зор-зор.
Жорий бўлмасдан тариқат, динимиз бўлди ғариб...*

Илоҳдан илтижо қилиб бандаларини гафлатда қўймасликни сўрайди, гуноҳларини бағишлашни ўтиниб рижо қилади. Бу мотив Ҳазиний асарларининг бир қисми учун хос бўлиб, XX аср бошларидаги озодлик сари талпинаётган миллат руҳиятидан дарак беради.

Шоир Ҳазиний охир оқибат ўз пири Муҳаммад Ҳақимхонни сатрлар оша бот-бот эслайди:

Ҳаққа тоат қилгучи ул муттаколар кеттилар...

Ул муршиди комил, муттаконинг суҳбатига қонмай, дийдорига тўймай ҳасратда қолганидан ўкинади:

*Тўймайин дийдорига, ҳасратда қолдим, водариг!
Суҳбатига қонмайин, гурбатда қолдим, водариг!
Лутфидин маҳрум ўлуб, ҳайратда қолдим, водариг!..*

Агар, пир ризосини 30 ёшида топган бўлса, ҳижрон аламларини изҳор этувчи ушбу марсия-тахмисни шоир қачон ёзган бўлиши мумкин?.. Шеърнинг саккизинчи банди Ҳақимхон халифанинг укасига бағишланиб, унинг вафоти ҳақида ҳам чуқур изтироб чекилади. Муҳаммаснинг олтинчи бандининг сўнгги мисраси киши диққатини ўзига тортади:

Йиғларам уч йил пиримга, қабри фоний ҳажрида...

Бундан хулоса қилиш мумкинки, Ҳазиний тўра пешвоси Ҳақимхон халифа эшон вафотидан уч йил сўнг мазкур марсия-муҳаммасни битган. Иршодга эришуви 30 ёшда (1897 йил) бўлса, шеърнинг ёзилиш тарихи 1900 йилга тўғри келади. Ҳақимхон халифа ўз даврида аҳли фозил ва дониш орасида юксак эҳтиром соҳиби бўлган ва унинг вафотига Ҳазинийдан бошқа замондош шоирлардан Муҳсиний, Рожий, Фидоийлар ҳам марсия-таърихлар битганликлари маълум. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Сулаймонқул Рожий Ҳўқандий моҳир ҳаттот ва шоир бўлиб, Ҳақимхон халифанинг ўгли Муҳаммадхон Маҳдумга ҳаттотликдан дарс берган. Муҳаммадхон Маҳдум ҳам Ножий ва Қаландар тахаллуслари билан ижод этган шоирдир. Рожий Ҳўқандийнинг «Таърифи вафоти Ҳақим халифа эшон Ҳўқандий» номли таъриҳида ҳижрий 1314 (милодий 1897) йил таъкидланган. Хусайнқул Муҳсинийнинг 1897 йил тартиб берилган дастхат «Девон»идаги Ҳақимхон халифа вафотига бағишланган марсия-таъриҳи куйида илк мартаба келтирилмоқда:

Эшони Ҳожи Ҳаким халифа,
 Каромат узра эди, валолик.
 Тариқат ичра рашиди комил,
 Сафоу сийна кўнгили зиёлик.
 Қўлида тасбиҳ, кўнгилида таҳлил,
 Тилида зикру дили санолик.
 Видо қилдию фано жаҳондин
 Ризои Ҳақға бериб ризолик.
 Агар кўбдур валий-эранлар,
 Тамомин тобти чин авлиёлик.
 Муридларига аъзийм корбат,
 Тушиб мусибатга мубталолик.
 Халифалар ҳам фиरोқу ғамда
 Киюб қаро тўн, тутуб азолик.
 Хатарлари кўб бу даҳри дунни
 Бориси ақаба зихи маҳоллик.
 Киши қолурму фано жаҳонда?!
 Бағайри вожиб ҳар онча ҳолик.
 Сарваш ғайби дедики, Муҳсин:
 «Бафавти таърих лак казолик.
 Қоронғулиғдур муридларига,
 Ки, бирдин ўчти чироғи солик».

(Адабиётшунос У. Неъматовда сақланаётган «Илк девон», 30 а-б varaқ).

Мазкур таърих ушбу жанрнинг гўзал намуналари қаторига кириб, ҳам матний, ҳам маъновий уйғунликда санъаткорона битилгандир. Шеърнинг сўнги сатридаги «чироғи солик» бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисоби билан ҳарфлар рақамларга айлантирилганда 1315 келиб чиқади. Энди, «Ки, бирдин ўчди чироғи солик» мисрасини яхлит оламиз. Соликнинг чироғи ўчирилса, яъни, «чироғ» сўзи араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзуви билан ёзилганда битта «алиф» ҳарфи ишлатилади. Абжад ҳисобида «алиф» I сонига тенг. Шу «алиф» — I олинса 1315 дан 1314 — Ҳаким халифанинг вафот санаси келиб чиқади. Тўғри шаклга эга «алиф» ёнаётган чироғни билдириб, «чироғ» сўзи ўртасидан ушбу ҳарф олиб қўйилса бу сўз чиқмайди, яъни, «чироғ ўчади». Шоир Муҳсиний бу ерда муршиди комил Ҳакимхон халифа эшонни тариқат аҳли бўлмиш муридлар йўлини ёритиб турган чироқ (ёруғлик) сифатида тасвирлаб ҳамда унинг вафоти билан ана шу чироғ ҳам сўнди, деган фикрни ифодаламақда.

Фидоий Хўқандий эса, «Бул таърихи вафоти Муҳаммад Ҳаким халифаи марҳум» деган II байтлик «Кетти» радифли марсиясида санани аниқ кўрсатади:

*Вафосиз дунёдин, эй дўстлар, аҳли бақо кетти,
 Кўнгулнинг равшани, ул шамъи субҳондек раҳнамо кетти...
 Вафоти таърихи бир минг уч юз ўн тўрт хижрат,
 Ҳамиша зор йиғлаб, пайрави он Мустафо кетти...*

Кўринадики, юқоридаги таърих-марсияларда Ҳакимхон халифа замона аҳлининг муттақоси, маънавий баркамол инсон сифатида таърифланган ва унинг вафотига чуқур изтироб чекилган. Зикр этилган хижрий 1314 (милодий 1896—97) йил эса, Ҳазиний тўра марсия-мухаммасининг сўнги тўққизинчи бандида қуйидагича келади:

*Эрди таърих бир мингу уч юзу ўн тўртда муқим,
 Ушбу давлатни манго қилди ато Хаййу қадим.
 Мен ризойи пир топгонимда ўтгузда эдим,
 Мен, Ҳазинийга ижозат бердилар шайхи Ҳаким,
 Йиғласам кам муршидеки, муқтадонинг ҳажрида.*

Таъкидланган сана юқорида Зиёвуддинхонни иршод олишида ҳам келтирилган эди. Ана энди «рўзу шаб (кечаю кундуз) оҳ уруб», «жон беришга» ҳам рози бўлаётган Ҳазинийнинг ҳажр изтироблари йўғрилган мухаммаснинг бунчалик дардли чиқишига сабаб маълум бўлди. Хижрий 1314 йил Ҳакимхон халифа эшондан иршод олиш бахтига муяссар бўлган Мавлоно Ҳазиний, кўп ўтмай, муршиди комилидан ажралиб, «андуҳи ғам соҳиби» бўлиб қолади. Уч йил ўтгач эса, ўз хижрон дардини шеърий йўлда ифода этади. У ориф шоир бўлиб эл ҳурмати қозонди. «Эшонбува» ва «Ҳазиний тўрам» номлари билан ҳурматланди.

Отабек Жўрабоев,
 Алишер Навоий номидаги Давлат
 Адабиёт музейи бўлим мудир.

Услуб ва замонавийлик

Адабиётда кечаятган сифат ўзгаришлар, ижодкорларнинг образ яратишда турли услублардан фойдаланишаётгани, қаҳрамонларни эркин тасвирлашни ҳис этаётганликларидан далолат беради. Айниқса, бу эркинликни адабиётнинг кенжа авлоди — ёш ёзувчилар илғаб, адабий жараёнга ранг-баранг услубий-ғоявий тажрибаларни олиб кириб, мустақил фикрлаш лаёқатини эгаллашда хийла фаоллашганликларини кўрсатади.

Маълумки, бадий тил адабий асарнинг мазмунини рўёбга чиқарувчи ягона восита ҳисобланади. У орқали ёзувчи образлар, манзаралар, ҳолат ва ҳаракатлар яратар экан, уларнинг моҳиятини очиб кўрсатадиган сўзларни танлайди.

Мустақиллик адабиётда асарнинг тили ҳақида гапирганда, биринчи навбатда сўзга муносабат ўзгарганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бугунги истиқлол даври адабиётдаги сўз энди фақат асардаги ғоялар, қарама-қаршиликларни тасвирлашдан фарқ қилиб, асосий эътиборни ёзувчининг ички қиёфаси, инсоннинг руҳий манзаралари орқали бутун бир миллат маданияти, тафаккур тарзини, жамият аҳволини, инсонларнинг руҳий-маънавий ҳолатларини кўрсатиб туради.

Бадий асарнинг тили, ёзувчининг сўзи халқ кайфиятини ўзгартиришга қодир куч. Ҳар қандай бадий асарнинг миллийлиги, аввало, ўша миллатга хос хусусиятлар, тийнат, руҳият акс этганда, воқеалар, ҳодисалар тасвирида, фақат ўша миллатга хос ифода йўсинида, яъни, услубда намоён бўлади. Адабиётда бадий тил маълум усул ва услублар орқали ифодаланади.

Услуб — бу ижодкорнинг тасвирлаш усули ҳисобланади. Кенг маънода ёзувчининг дунёқараши, у яратган асарнинг асосини ташкил қилувчи ғоялар, тасвир ва тафсилотлар доираси, ифода воситалари, тили ва бошқалар тушунилади. Ўтган асрнинг 20-йилларида адабиётнинг йирик назарийчиларидан бири — Фитрат ўзининг «Адабиёт қондалари» номли қўлланмасини яратди. Қўлланманинг назарий жиҳатдан чуқур мазмунга эга бўлган қисми услуб ҳақидадир. Бу борада алоҳида тўхталиб, Фитрат шундай ёзди: «Шоирнинг хаёли, ўйи, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига яраша услуби ҳам борлиққа чиққан бўлади... бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкиндир. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, бизга ўқита олган куч услубдир».

Вақт ўтиши мобайнида услуб ҳақидаги бу таъриф янги фикрлар билан бойиб борганлигини айтиш лозим. Эндликда услубга бўлган муносабат бошқача. Буюк француз ёзувчиси ва файласуфи Альберт Камю «Ижод қилиш — бу ўз тақдирига шакл бахш этишдир», деган эди. Ижодкорлар ана шу фикрга бугунги кунда кўпроқ амал қилмоқдалар. Буни ўз тақдирини акс эттириш маъносига ҳам, ижод оламида ўз тақдирини яратиш маъносига ҳам тушуниш мумкин. Чунки, ҳар қандай ижодкор ўз бадий оламини ўзи яратади. Унинг қандай бўлиши кўп навбатда ижодкорнинг истеъдоди, салоҳиятига боғлиқдир.

Мустақиллик матбуотида эълон қилинаётган мақолаларнинг мазмунида ҳам шундай фикрлар мужассамлигини кўриш мумкин. Жумладан, Ж. Эшонқулнинг «Оммавийлик мезон эмас» сарлавҳали мақоласида шунга ўхшаш фикрлар илгари сурилади, яъни, инсоннинг қалбини кашф этмасдан туриб, адабиётда янгилик яратиш мумкин эмас. Адабиётнинг бош мавзуси Инсондир. Услуб эса, Фолькнер сўзи билан айтганда, ёзувчининг ўзи («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1995 й. 20 январь).

Бундай қарашларда, ижодкорлар руҳида, тафаккурида юз бераётган ўзгаришларда оммавийликдан, ягона мафкура маддоҳлигидан қутулиб, санъатнинг асл моҳиятини тушунишга интилиш, уни ҳар ким ўз дунёқараши орқали ифода этишга уриниш сезилиб туради.

Мустақиллик даври бадий ижодининг, хоҳ шеърятда ёки хоҳ насрда бўлсин, тили ва услубини ўрганиш асносида, анъанавий бадий воситалар билан бирга, руҳий-фалсафий, мураккаб йўллардан фойдаланиш урф бўлганини кўриш мумкин. Бунга кўпроқ Ғарб ва Лотин Америкаси адабий тажрибалари таъсир этгани туфайли бадий ижодда объектив таъсир ва таҳлилга қурилган ўша анъанавий йўллар билан бир қаторда, рамзий тимсоллар ва ишоралар, руҳий кечинмаларни тасвирлаш жиҳатлари кўп учрайди. Буни адабиётшунослар, мунаққидлар табиий жараён сифатида эътироф этмоқдалар.

Бугунги кун ўзбек адабиётда кенг доирадаги ўқувчиларга мўлжалланган «халқнинг тили учигада топиб ёзилган» асарлардан фарқ қиладиган, ўқувчидан жиддий тайёргарликни талаб этадиган, санъатни «соф санъат» даражасида тушунадиган маълум тоифадаги кишиларга мўлжалланган асарлар ҳам пайдо бўлаётганлиги эътироф этилмоқда. Уларда халқнинг тили учигада гаплар эмас, балки фақат ижодкорнинг дилида пайдо бўладиган, маънисини ҳали ўзи ҳам тўла билмайдиган руҳий кечинмалар ифодаланади.

Матбуотда шу мавзуда эълон қилинаётган фикрларни моҳиятига қараб икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бир гуруҳ муаллифларнинг қарашларида анъанавий услубларни қўллаш илгари сурилса, бошқа гуруҳ муаллифлари эса, адабиётда янги ҳодиса бўлишига хайрихоҳ эканликларини билдирадилар. Хусусан М. Сафаров ўзининг «Соддалик, ҳаққонийлик айбми?» деган мақола-

сида шундай ёзди: «Бугунги адабиётнинг бадий тафаккур тарзи, шакл ва услуб йўналишлари-даги кенг ранг-баранглик кўзга ташланади. Шу билан бирга, бадий ижодаги айрим бир йўлни, шеърини ифода ва тасвири йўналишини қонунаштириш, адабиётнинг келажагини худди шу йўсинларда деб башорат қилиш нооқилона бир уринишдир. Лекин адабиётни ҳаётгийлик, ҳаққонийлик, ростгўйлик тарк этса, бу ташвишлидир» («Ёзувчи» газети. 1998 йил 3 июн.). Шунингдек, Э. Усмоновнинг «Баҳони китобхон беради», И. Ҳаққулнинг «Шахсият ва ижод» каби мақолаларида ҳам шундай фикрлар илгари сурилган.

Бугунги адабий танқидчиликда муайян ёзувчилар асарларининг тили, услуби ҳақида, умуман, бадий асарлар атрофида турли қарашлар мавжуд. Жумладан, О. Мухтор, Н. Эшонқул, Т. Мурод, А. Саид ва бошқа шу каби ёзувчилар асарларини бадий жиҳатдан таҳлил қилинган мақолалар кўп учрайди. Жумладан, Х. Норбойнинг «Яшарайтган дард» сарлавҳали мақоласида Н. Эшонқулнинг ижодига назар ташланади.

«Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, — деб ёзди муаллиф, — Н. Эшонқул ижоди бугунги адабий танқидчиликда «прозада катта ўзгариш нафаси сезиляпти ва бу ўзгариш Н. Эшонқул асарларида бўй кўрсатяпти», деган умумий эътирофга эга бўлган адабий ҳодисадир. Айни пайтда, муаллиф ўз қарашларини, ёш ёзувчи ижодидаги янгилликни шундай ифодалайди: «Назар Эшонқул ижодининг янгилиги деганда, нарса ва ҳодисаларнинг чексиз фазода белгиланишида бадий усулнинг ўзгармас қийматини белгиловчи дарднинг, кўҳна дарднинг янгиланишини тушунмоқ лозим» («Миллий тикланиш», 1997 йил, 15 июл.).

Эркин фикр таъқиб қилинган даврда, тузум билан келиша олмаган, унга нисбатан норозилик кайфияти. замон ҳақиқатларини турли тимсоллар, рамзий ишоралар, мажозий ҳикоялар, ўтмишда яшаган тарихий шахслар, чет элликлар ҳаёти орқали беришга ҳаракатлар бўлган. Шундай усулни қўлаган ёзувчилардан бири О. Мухтордир. Унинг ижодида, асарларига бугунги кунда адабиётшунослар тез-тез мурожаат қилишмоқда, кенг ўрганилмоқда. Матбуотда унинг асарлари ҳақида турли-туман мақолалар берилди. У ҳақда А. Каттабеков «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасидаги мақоласида шундай ёзган эди: «О Мухторнинг ижодидаги, усул ва шакллари бора-сидаги изланишлари турли хил муносабатлар ва фикрлар уйғотмоқда: кимдир бу романларни Гарб модерн санъатининг ўзбек адабиётидаги намунаси деса, кимдир анъанавий роман назариясини рўқач қилиб, уларда биз тушунган романни кўрмаймиз, учинчи биров 120—150 бетлик роман ҳам бўлади? Ҳар қаторда битта сўз ёзилиши нимаси? деб елка қисади ва ҳоказо».

О. Мухторнинг ёзиш услуби анъанавий адабиётдан фарқ қилади. У мазмунга мос шакл ахтаради. Ёзувчининг фикрича, бадий асардаги ҳар бир сўз, жумланинг ўз вазифаси бор. Қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, воқеалар силсиласи, манتيқий боғланишларга алоҳида уруғ берилади. У яратган «Кўзгу олдидаги одам», «Ффу», «Минг бир қиёфа» асарлари бунга мисол бўла олади.

Умуман олганда, адабиётимизнинг бугунги манзараси, жаҳон адабиёти ва санъатидаги кўплаб янги йўналишлар, бадий йўлларга, «онг оқими», экзистенциализм, абсурд адабиёти, магик реализм тажрибаларига, улар кашф этган шахснинг ўта чигал, сирли-сехрли мураккаб оламига, инсон табиати ва қалбининг янгича тадқиқига зўр ҳайрат ва ҳавас билан қараётганини кўриш мумкин. Уларнинг тажрибаларини адабиётда қўллаш гарчанд янгилик яратмаса-да, нафис адабиётимиз бўстонида ўзига хос тароват ва жозоба, зеб олиб кираётир. Адабиётда турли йўналишларнинг бўлиши яхши. Бу адабиётнинг ривожини таъминловчи воситалардан биридир. Уни тажриба сифатида ҳар бир ижодкор ўз ижодида қўллаши мумкин. Бироқ, у мавжудлашиб кетмаслиги керак. Замонавий адабиёт, ундаги йўналишлар инсон меҳварини, қалбини тадқиқ қилар экан, шу билан бирга, ташқи олами, ижтимоий ҳаётини ҳам ёддан чиқармаслик талаб этилади. Бу ҳақда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 1994 йил якунларига бағишланган йиғилишида О. Ёқубов шундай деганди: «Адабиётда услублар ранг-баранглигини ҳеч ким инкор этмайди. Бироқ, китобхонга, халққа сингмайдиган, худди узоқ ўлкалардан кўчириб олиб келинган дарахт мисоли табиатимизга мослаша олмайдиган услубларга маҳлиё бўлиш, ўз-ўзини алдашдан бўлак нарса эмас. Биз қандай услубда ёзмайлик, халқ руҳига қувват бўладиган, маънавиятини бойтадиган, севиб ўқиладиган асарлар яратайлик». Дарҳақиқат, бизнингча, замонавий адабиётнинг асосий мезони омма бўлмаса-да, халқни унутмаслик керак. Зеро, Америка ёзувчиси Фрэнк Норрис айтганидек, халқ тушуна олмаган (қабул қилмаган) санъат, охир-оқибатда яшаб қололмайди ва ўз қимматини келажак авлодларга ҳеч қачон етказа олмайди... эътироф этишга тўғри келадиган охири ҳукм чиқармоқ ҳуқуқи Халқ қўлида бўлади.

Матбуотда эълон қилинаётган айрим мақолалар муаллифлари ёзувчининг ижодини таҳлил қилишда ёки муайян асарни баҳолашда бадий-эстетик қонуниятларга амал қилмасдан, асарни ўқиш жараёнида пайдо бўлган юзаки таассуротлар туфайли уни зўр асар деб мақташмоқда, унинг ўзига хос томонлари, бадий қимматини кўрсатиб бериш ўрнига, мавжуд нуқсонлардан кўз юмишмоқда. Шу маънода бугунги адабий жараёнга бадий асарларнинг тили ва услубий хусусиятларида қисий жиҳатдан мукамал, бадий-таҳлилий мақолалар зарур.

Мустақиллик даври ўзбек адабиёти жаҳон адабиёти томон юз бурган, унинг бевосита бир қисми бўлишга интиляётган адабиётдир. Бу интилиш миллий ўзига хосликни инкор этмайди, албатта. Боғда ҳар гулнинг ўз турқи-таровати бўлганидек, адабиёт бўстонида ҳам у хоҳ шарқона ёки хоҳ гарбона бўлсин, унда миллатнинг ўз ўрни бор. Ёзувчи асарини, аввало, ўз халқи учун ёзди. Уни бошқа халқлар қандай кўтиб олиши уларнинг ўзларига ҳавола. Шунинг учун яратилаётган асарлар, даставвал, ўз миллий таровати билан жаҳон адабиётидан ўрин олиши керак.

Назира Тошпўлатова,

Ўзбекистон Миллий Университети аспиранти

Турсунбой Адашбоев

«Бу оламга боқдик очиқ назар билан»

Жонажон дўстим, адиб Сафар Барноевни хотирлаб

Май ойининг биринчи ўн кунлигида Самарқанднинг Ургут туманида ташкил этилган ижодкор ўқитувчиларнинг навбатдаги Республика семинар-кенгаши юқори савиёда ўтди. Халқ таълими вазирлигининг туман бўлими бошлиғи Рустамжон Аблаёров кенгаш иштирокчилари учун барча шарт-шароитларни яратиб берди. Уч кун давомида ижодкор ўқитувчиларнинг машқлари сарағи-саракка ажратилди. Бу борада ижодий гуруҳимиз етакчиси, «Гулхан» ойномасининг Бош муҳаррири Сафар Барноевга Маъруф Жалил, Паймон Тўхтаев, Абдулхай Носиров, Икром Искандаров ва камина яқиндан ёрдам бердик. Ташкилий ишларда ёш адиб укаларимиздан Шухрат Орипов ҳамда Азизбек Турдиевлар кўмаклашдилар.

Семинар-кенгаш жараёнида иқтидорли қаламкашлар кашф этилди. Уларнинг энг сара машқлари истиқлолимизнинг ўн йиллиги муносабати билан чиқарилажак тўплам учун танлаб олинди. Йигилиш якунида ўн йилдан буён ижодкор ўқитувчиларнинг Республика миқёсида ўтаётган мазкур кўрик-танловининг ташаббускори, кадрдон дўстимиз Сафар Барноев сўзга чиқиб, меҳмонларга соғлиқ, омад тилаб, барча вилоятлардан келган вакиллар билан бирма-бир хайрлашди.

5 май куни эрталаб Республика Халқ таълими вазирлигининг масъул вакили Жамолиддин Фозилов раҳбарлигида Тошкентга отландик. Йўл-йўлакай Жамолиддин ўқиган Сиёб туманидаги 31-мактабга кириб, собиқ талаба, эндиликда таниқли олим ўртоқ Фозилов томонидан ёзилган китобларни билим даргоҳига топширдик. Сафар Барноевнинг илтимосига кўра, Хазорбоғ гузариди тутхўрлик қилдик. Кейин Самарқанднинг машхур нонидан сотиб олдик. Шаҳардан чиқар эканмиз, Жамолиддин ибратли бир таклифни ўртага ташлади:

— Акалар, укалар, агар рози бўлсангизлар улуғ бобокалонимиз Исмоил ал-Бухорийнинг мақбараларини зиёрат қилиб ўтсак...

Бу таклиф барчамизга маъқул тушди. Сафар Абдулхай Носировга сўз қотди:

— Радиода ишлаган одам ўз қуролини олиб юриши керак. Ўтган уч кун давомида биз қилган ишлар магнит лентасига ёзиб олинганида жуда соз бўларди...

Абдулхай ўз навбатида узр сўраган бўлди. Кўп ўтмай Исмоил ал-Бухорий ҳазратлари дафн қилинган табаррук музофотга етиб келдик. Машинамизни бекаатга қўйиб ичкарига йўналдик. Маъруф Жалил ва камина одатдаги ҳазил-хузил гапларга нуқта қўйиб, соме кетар эканмиз Сафар шаъма қилди:

— Маъруфбой, астойдил таҳорат олайлик, бу табаррук ерга яна зиёратга келиш бизга насиб қиладими-йўқми, Яратганнинг ўзи билади...

— Бўлар-бўлмас гапларни қўйсанг-чи, — деган маънода Сафарга юзландим.

Маҳобатли зиёратгоҳдан тамоман янгиланиб, енгил тортиб чиқдик. Совға-саломлар харид қилдик. Хайрли ишга бош-қош бўлган Жамолиддинга қайтадан раҳмат айтдик.

Пўлат тулпоримиз йўлда бироз шикастлангани сабабли, ўша куни Тошкентга анча кечроқ етиб келдик. Сафар одатдагидек мени уйига таклиф қилди. Мен ўз навбатида ундан узр-маъзур сўрадим. Эрталаб 6-май куни соат саккизларда Сафарга қўнғироқ қилиб, уни туғилган куни билан табрикладим. Унинг: — Кел, кутаман, —

деган илтимосини рад этдим ва сешанба, яъни, 8 май куни бирга тушлик қилсак, маслаҳатли гаплар бор, дедим. Гўшак орқали бир-биримизга омонлик тилаб, хайр-лашдик.

Сешанба соат 11 ларда одатдагидек Сафарга кўнғироқ қилиб, Қўқондан шоир Зафар Исомиддинов келганлигини айтиб, бир соатлар чамасида бориб қолишимизни уқтирдим. Ваъдага кўра учовлон тушлик қилдик. Ўшга нима учун кетаётганимни ётиги билан тушунтирдим.

— Дўстим, эртага хотира куни. Сен жуда яхши билган, менинг синфдошим, медицина фанлари доктори, ТошМИнинг профессори марҳум Остонбек Парпиёвнинг қишлоқдаги қабрига ёдгорлик ўрнатилади. Ўзган билан Аравонда Фотиҳа ўқиладиган жойлар бор...

— Хўп, қачон қайтасан?

— Бир ҳафтада.

— Бўпти! Яхши кунларда учрашайлик. Зафар, сен шеърларингдан жўнатиб юбор...

Исомиддинов бош ирғади. Мен кўқонлик шоир укам билан хайр-маъзур қилгач, набираларимга ширинликлар олиш учун Чорсув бозорига отландим. 16 май куни Сафед Булондаги жўрам Раҳимов Бозорбоев билан синфдошимиз, лицей директори Собиржон Отажоновни йўқлаб бордик. Сўхбат асносида Собиржон газета тахламларини менга узатар экан, «Маърифат» газетасига ишора қилди... Сергак тортиб, ички саҳифани кузатар эканман, бошимдан кимдир бир челак совуқ сувни қуйиб юборгандек бўлди... Наҳотки?! Нималар бўляпти ўзи? Кўз ўнгимдан унинг шахдам юриши, пўрим келбати ўтарди. Менинг овулдошларим учун ҳам ўта қадрдон бўлиб қолган жонажон ошнамни хотирлаб Қуръон тиловат қилар эканмиз, унинг «тобуткаш дўст бўлишимиз керак», деб тез-тез такрорлагувчи сўзи хаёлимдан кечди. Ўша куни Ўшга етиб келиб, Тошкентга, касбдошим Ёқуб Хўжаевнинг уйига телефон қилдим. Унга газетадаги таъзияга ишонмаётганлигимни айтдим... Афсуски, Ёқубжон мудҳиш воқеа тўсатдан юз берганлигини таъкидлади. Тошкентга ярим тунда етиб келдим. Тонгда Юнусобод даҳасидаги Оппоқ ота қабристонига йўл олдик. Жаҳонгир ўзига хос майин овозда Қуръон тиловат қилар экан, мен қирқ йиллик ошнамга тобуткашлик қилолмаганимдан ўқиниб, ерпарчин бўлиб ўтирардим... Фотиҳа ўқилгач, шикаста кайфиятда Жаҳонгирни ўзимча юпатишга ҳаракат қилдим...

...Қирқ йил. Бир йигитнинг умри, 1960 йилнинг август ойида Тошкентда, Ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижодий уйида, буюк устоз Миртемир домла томонидан ташкил этилган 12 кунлик семинар-кенгашда Сафар Барноев билан танишиб дўст тутинган эдик. Ана шу семинарда болаларнинг бетакрор шоири Қудрат Ҳикмат бизга мураббийлик қилганди. Шундан бери қанча сувлар оқиб ўтди. Сафар 1980 йилларда ёзганидек бир талай ижодкор оғайнилариимиз «оқ йўл олиб, ўз-ўзидан тинчиб ҳам кетди...»

Гапнинг дангалини айтиш, оқибат, ваъданинг устидан чиқиш каби фазилатлар Сафар Барноевга хос эди. У ўзи танлаган йўл — болалар адабиётини барча нарсадан устун қўйгани ҳолда ижод қилди. Айниқса, мустақиллик йилларида шеърлари, публицистик мақолалари газета, журналларда мунтазам босилиб турди. Устоз Туроб Тўладан тортиб Ҳамза Имонбердиевгача бўлган шоирлар тўғрисидаги хотираларини айтмайсизми?

Ҳар иккимизнинг шахсий муносабатларимиз қанчалар яқинлигини кўпчилик биродарларимиз жуда яхши билишади. Менинг ижодим ҳақида ўндан ортиқ мақолалар ёзганлиги, радио орқали адабий эшиттиришлар, телевизион кўрсатувлар тайёрлаганлиги кўп йиллик қадрдонлигимизнинг ёрқин мисолидир. Бундан ўн беш йилча аввал арзимаган нарсага ўчакишиб икки йил гаплашмай юрдик. Сафарнинг болаликдан дўсти, таниқли ёзувчи жўрамиз Омон Мухтор бизларни яраштиргач, икковимизнинг феълимиз бир-биримизга яқин бўлгани сабабли, гурур остонасидан ошиб ўтолганимиз ўзимизга нашъа қилгани ҳам сир эмас. Ўша кезларда қуйидаги шеър қоғозга тушганди:

*Икки қўчқор сузишди,
Шохларини узишди.
Икки хўроз олишди,
Тожлари йўқ қолишди.
Икки ўртоқ тўқнашди,
Сўнг ярашди, дўстлашди...*

Сафар Барноевнинг хонадони қалби пок, ўзидек дилкаш ошналари учун ҳамиша очиқ эди. У 1967 йилларда Олой бозорига яқин маҳаллада бир хоналик уйда яшаганида ҳам унинг хужраси Ҳабиб Саъдулла учун ҳам, камина учун ҳам доимий

кўналга бўлган. Сафар Юнусобод туманидан уй олгач, Шукур Холмирзаевдан тортиб Икром Ўтбосаровгача бўлган ака-укалар билан шу қутлуғ хонадоннинг туз-намагини кўп тотдик. Баҳслашдик. Шеърхонлик қилдик. Кўнгул-кўнгуллардан сув ичди. Чанқоғимиз босилмай, бир-биримизга талпиниб яшадик. Сафар билан мени янада яқинроқ боғлаган омил оилавий борди-келди. Ота-онамизнинг меҳрига тўймай ўсганлигимиз. Тақдиримиздаги ўхшашлик, яъни, унда ҳам, каминада ҳам бир этак қизлар-у, ёлғиз ўғил. Ланж, латтачайнар кимсалардан олисроқ, турли-туман гуруҳлардан холисроқ юриш...

Бундан уч йил аввал Сафар Барноев 60 ёшга чиққан кезларда «Сафар билан» сарлавҳали куйидаги бағишловни ёзган эдим:

*Олтмишинчи йилнинг авжи кузагида,
Дўрмон деган қароргоҳнинг ўзагида
Пойга қўйдик, зоти чопқир ўзади-да,
Хар қандайин чориқлар ҳам тўзади-да,
Мушкул йўлда ҳамроҳ бўлгач Сафар билан.*

*Писанд қилмай ўтдик довон, қияларни,
Ел учирди қамғоқларни, чияларни,
Четга суриб қирчангини, бияларни,
Чавандозлар кўпкарида уяларми?!
Тўсиқлардан дадил ўтдик зафар билан.*

*Етимликнинг изтиробин, доғин тортдик,
Ўксимадик, талабалик чоғин тортдик,
Сўз оламин кеза-кеза тоғин тортдик,
Дилтанг кезда анча-мунча чоғир тортдик,
Бу оламга боқдик очиқ назар билан.*

*Зафар Диёр, Қудрат Ҳикмат байроқ бўлди,
Машқларимиз тасвир, рангга бойроқ бўлди,
Ҳаёт тарзи гоҳ сокин, гоҳ қайноқ бўлди.
Давр — қалам чархлагувчи қайроқ бўлди,
Кудук қаздик зер билан забар билан.*

*Қинғир йўлдан, адоватдан олис турдик,
Тарафкашга қўшилмадик, холис турдик,
Мужмал гапни дангал сўзга алиштирдик,
Шеърни янги ташбеҳ билан қориштирдик,
Дўст тутуниб кам бўлмадим Сафар билан...*

Дўстим ўз навбатида «Нима қилдик?» деб номланган бағишлов билан матбуот орқали каминага мурожаат қилди:

*Олтмишга кириб, дўсту биродар, нима қилдик,
Олдинма-кейин юрдик, баробар, нима қилдик,
Учрашдик, гоҳи кетдик, саросар, нима қилдик,
Ошнолар кўриб қилмади бовар, нима қилдик,
Сўз берса дедик, биз энди камтар, нима қилдик?!*

*Сен Ўшда эдинг, уйга яқин тахти Сулаймон,
Мен бунда дея чорлар эдинг келмаса меҳмон,
Арзонмиди-ей, кўп эди-ей, дўсту қадрдон,
Кун этагини тунга улаб суҳбати жонон,
Хизматда бўлиб чопқир аскар, нима қилдик?!*

*Тошкентга келиб битта Адашбой бўлақолдинг,
Тархинг очилиб, хотирага бой бўла қолдинг,
Қўл силтадингу ҳафсала пир, ҳам кула қолдинг,
Майдон очилиб яккаю-ёлғиз, тўла қолдинг,
Олтмишга кириб, айт қани, додар, нима қилдик?!*

*Кўпни танидик, санламадик, шунга шукур қил,
Меҳнатни қилиб, манламадик, шунга шукур қил,
От-отми десанг, танламадик, шунга шукур қил,
Кайф ошганини англамадик, шунга шукур қил,
Лек ўйнамадик биз чору-чамбар, нима қилдик?!*

*Шайтонни қувиб чарчамади Тоҳир Малик ҳам,
Носир акадек бағри бутун, бой-ю тирик кам,
Файратни десанг, бору қара, аммо илик кам,
Сўз майдонида кўрқма, азал, асли йирик кам,
Кам-кўст дедигу бўлдик баробар, нима қилдик?!*

*Сен юзга кириб юзтани кам қилма, биродар,
Ўз-ўзни билу бузни сира билма, биродар,
Ёз-ёзни билу кузни сира билма, биродар,
Боққувчи ёмон кўзни сира билма, биродар,
Олтмишда келиб бўзласа чоғар, нима қилдик?!*

Зукко журналхон учун Сафар Барноев ҳаётлигида ўқиш насиб қилмаган «Кўпни кўрдик» деб номлаган мазкур жавоб шеърни шарҳлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак:

*Олтмишга чиққунча кўп ишни кўрдик, биродар,
Ўттиз баҳор, ўттиз қишни кўрдик баробар,
Бу фалакнинг чархидир, тегирмон навбат билан,
«Ёз-ёз»ни, «Боз-боз»ни, қанча «миш-миш»ни кўрдик додар.*

*«Оқ йўлни олиб» тинчиб кетди талай қаламкаш,
Айб кимда, боқмаса илҳом париси қаламқош,
Гар шеъри босилмаса дўсти нодон биздан аламқаш,
На у ёқда, на бу ёқда бор сарсон-саросар.*

*Кўрдик садоқатда тенгсиз Зулфия опани,
Улуғ Миртемирни, Фафур акадай чапани,
Бемор чоғда ҳам тинч қўймадик Асқад акани,
Бу каби ков-ковларга ҳатто фил қилмас бовар.*

*Бир акам олтмиш китоб чиқарди аён санга,
Мазмунини сўрасанг, ҳоли хароб аттангга,
Қудрат Ҳикмат шеърларининг олдида у бир танга,
Улар ноширни қисир қилиб, ҳомийни соғар.*

*Наҳот фарқлай олмасак атласдан оддий бўзни,
Қадрига қачон етамиз диёнат деган сўзни,
Иблис ва шайтонлардан эҳтиёт қилгин ўзни,
Башарти чоғар бўзласа, кўнгил бўшдир, биродар...*

Сафарнинг йигирмаси ўтган куни кечки пайт Тахтапул маҳалласида тарихчи танишимиз Ҳамдам Содиқовни кўриб қолдим.

— Эшитдим, эшитдим, Самарқандда ҳар бирингларга бир яшиқдан ароқ тўғри келибди, — деди.

Унинг бу сўзи барча ғийбатлардан ошиб тушгани учун «Лоф деса қопни кўтарадиган кимсаларнинг гўрида тўнғиз кўпсин», дея ортга бурилдим...

Яна Оппоқ ота қабристонидаман. Мархумларни безовта этмаслик илинжида оҳишта одимлаймиз. Қори бола ширали овозда Қуръон тиловат қилди. Симобдай қалқиб, фотиҳа ўқилгач, ўзимизга таскин берамиз. Минг қатла шукрким, жонажон дўстим Сафар Барноевнинг ортида уйнинг бекаси Малика, ширин-шакар қизлари, Жаҳонгирдай оғир-босиқ ўғли, эркатой набиралари, иккинчи умрини яшаётган йигирмадан ортиқ китоблари қолди. Таниқли ёзувчи Тоҳир Малик билан фотиҳа ўқигани борган кунимиз эса қуйидаги мисралар ҳаёлимдан кечди:

*Тобуткаш бўлмай дўстларинг ҳаққи,
Бегугурт, бетугун ёнаётирмиз.
Фалакнинг гардиши шу бўлгач, нетай,
Бизлар ҳам ортингдан бораётирмиз...*

Оллоҳ барчамизга ҳам икки оламда меҳрибон бўлсин.

Сафар Барноев

Ботир юракларда баҳорлар қолди

Дунё манзаралари

Болаликда кўрқув билан ўтадиган жойимиз — бу мазористон эди. Бордию унинг ёнидан ўтадиган бўлсак, ранг-қутимиз ўчар, тиззаларимизга қалтироқ тушар, анчагача ўзимизга келолмай юрардик. Кўрқув бизни ўз исканжасига ўраб олаверарди.

Негалигини сира-сира тушунолмасдик.

Яна бир кўрқув бор эди.

Кун қизиганда вайроналар орасида ўйнашни уйдагилар тамом таъқиқларди.

Жавоб битта эди.

— Вайроналар орасида кун тиккага келганда жин-ажиналар, алвастилар ўйинга тушади. Бордию улар даврасига тушиб қолсанг жин уради. Эс-хушингни ўғирлаб кетади.

Бундай гап-сўзлар асосан момоларимиз орасида бетиним такрорланарди. Боболаримиз эса жим юрарди.

Ўтмишни эслаш бугуннинг қадрига етиш дегани. Аммо, ўтмишдаям ўтмиш бор. Мен эслаётган ўтмиш, энди бу асл маъноси, келиб чиқиши билан кўрқувли ўтмиш эди. Балки, ана шу ўтмишда жин-ажиналар кўпайгандир...

Болаликдан китоб ўқишга ўч эдим. Шунданми, эртагу дostonларни, ривоятларни эшитишни хуш кўрардим. Айниқса, адабиёт дарси жону дилим эди.

Балки бу гаплар ҳозир кулгилидир.

Адабиёт дарсликларига улуғ ёзувчиларимиз — Алишер Навоий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Садриддин Айний, Ойбек, Фафур Фулом сувратларига соатлаб тикилиб турардим. Хаёлда битта фикр. Булар қанақа одамлар экан. Булар ҳам одамга ўхшаб овқат ейдими? Ухлайдими? Одамлардан ажралиб турадиган қанақа хислатлари бор экан?

Кунлардан бир кун менинг ҳам ана шу зотларга ўхшагим келиб қолди.

Демак, катта одам бўлгим келиб қолди. Минғирлаб шеър ёза бошладим. Олдин бу қилигимни онамдан, бувимдан яшириб юрдим. Кўп ўтмай бу сир ошкор бўлди. Бунгаям ўзим сабабчи. Кечаси мен дарс тайёрлайдиган болохонада чироқ ўчиб қолди. Овозим борича шеър ўқийман. Китобдаги сувратларга боқиб, эшитаяспизми, дейман. Бир ҳафта ўтар-ўтмас, онам қисти-бастига олиб, тергашга тушди.

— Кечаси билан болохонада чироқ ёқиб, зикр тушаяпсанми?

— Шеър ёзаяпман, — дедим мақтаниб.

Онам ҳайрат билан сўрадилар.

— Кимдан ўргандинг?

— Узим. Менам мана бу кишиларга ўхшаб катта одам бўламан. — Онамга дарсликдаги шоир, ёзувчиларнинг сувратларини кўрсатдим.

Онам дам китобга, дам менга разм солиб, узоқ ўйга ботдилар. Сезиб турибман, катта одам бўламан, деганим у кишига ёқиб тушди. Барибир иккиланишлари сезилиб турибди.

— Майли, — дедилар онам. — Катта одам бўламан дединг, илоё ниятингга ет.

Онамнинг дуосидан кейин болохонада чироқ ўчмайдиган бўлиб қолди. Чунки мен катта одам бўламан.

Соддалики қаранг. Онам эртасигаёқ маҳалла аёлларига албатта, дугоналарига:

— Маним болам катта одам бўлади, — деб мақтанибдилар.

— Нима иш кўрсатади? — сўрашибди аёллар.

— Шеър ёзиб, шоир бўлмоқчи.

Кимдир ҳавас қилибди. Кимдир нима гаплигига тушунмабди. Кўшнимиз, машҳур ҳофиз — Домла Ҳалим Ибодовнинг кизи эди. Бу гапни эшитиб, онамни кўрқитибди.

— Янгамулло, айтунг, шоир бўлмасун. Шойир бўлса қамаладу. Фитрат домуллониям шойирлиги учун отишган.

Буни эшитган онам қалтираб, ўзини босолмай мени ёнига ўтқизиб олиб, чунонам тергаб кетдики...

— Шойир бўлмайсан. Ташла бу қилигингни.

Онамга гап қайтармай жим турибман. У киши тошиб кетаяпти.

— Гапир. Нимага бу ишингни қилаяпсан. Бобонг қулоқ бўлди. Ўз жойидан бадарга этилди. Молу мулки ҳукуматга ўтди. Энди сени деб, ана шу кичкина ҳовличадан ҳам айрилайликми? Минбаъд бу ишни қилма, хўпми?

— Хўп, — дедим.

— Хўп, десанг, ҳеч ким сенга тегмайди, билдингми?

— Билдим...

Кейин-кейин кўзим очила борди.

Эшитинг:

Бу воқеани эшитганимга камида ўттиз беш йилдан ошди. Тўғрироғи, Тошкентда ер қимирлаш авжига чиққан ойлар эди.

Ижарада яшайман. Тасаввур қилишингиз учун буёғини ҳам чизиб берақолай. Ижарада яшаган уйимиз ўрнида бугун интерконтинентал меҳмонхонаси қад кўтариб турибди. У йилларда бу атрофлар пана-пастқам уйлардан иборат эди.

Хонадон эгаси бўш қолди дегунча биз яшайдиган хужрага кириб, уёқдан-буёқдан гап бошлади. Ёшлиги, ишлаган ери, нима ишлар қилганини гоҳ мақтаниб, гоҳ афсусланиб ҳикоя қиларди.

Мана шулардан бир шингил.

...Ўттиз еттинчи йили мен НКВД (ҳозирги Ички ишлар вазирлиги)да ишлардим. Сенга айтсам, окоси кунда битта одамни қамайман. Тоштурма тўлиб кетган. Билсанг, ишимиз қама-қама. Ўғриниям, тўғриниям, мулланиям... Эҳ... Касбимиз ушла, тут.

Сенга айтсам, Файзулла Хўжаев камерасидаям постда турганман.

Озгина изох.

Уй эгаси Файзулла Хўжаевгаям соқчилик қилганман деган сўзни керилиб айтар, билиб қўй, дегандек, қоматини кўтариб илжарди.

Тингловчи бор. Уй эгаси кўрган-билганларини айтиб, юрагини бўшатарди. Онда-сонда бўлса-да, «хизматчилик экан-да», деб оғир хўрсинади.

Утмишни эслаш — дунёни танишдан бошланади. Уй эгаси бугун йўқ. Эшитганларим ҳамон қулоғим остида. Мени қоғозга туширсангчи деб садо бериб турибди.

— Биз кечаси маҳбусларни тўда-тўда қилиб, Алвасти кўприк томон ҳайдаб борардик. Ўзларига ўра қаздирардик. Кейин отардик. Ундан кейин хожатхона ахлатини ташувчи аравалар ишга тушарди. Халқ душманларини ана шу зайлда йўқ қилардик...

Одам, одам қадри шунчалик арзон эдимиз?

Нега?

Худди шунга ўхшаш манзараларни жаҳон урушига бағишланган киноларда кўрганмиз. Концлагерларда...

Бугуннинг қадри нечоғлик улуг.

Мустақиллик сўзини айтолмай, юракда тугиб, унинг азоби, зардоби билан қанча-қанча юрт фарзандлари Алвасти кўприк атрофига кўмилиб кетди.

Дарвоқе, худди шундай азоб қабристонни Бухородаям бўлган. Мозори ғарибон деб аталган. Ҳозир бу жой тамоман ўзгариб кетган.

Алвасти кўприк деган номни энди бор-йўғи кексалар билади.

Бизнинг, айниқса, ёшларнинг билгани мана бу. Утган йили Юнусобод туманининг кўрқинчли ном билан аталувчи бу ерида юртбошимиз Ислом Каримов таклифлари, ташаббуслари билан «Шаҳидлар хиёбони» мажмуаси барпо этилди. «Хотира майдони»дан кейинги энг катта зиёратгоҳ юзага келди. Рамзий қабр бунёд топди.

Тилимизда таскин деган сўз бор. Юртбошимиз, бу юртда — мустақил Ўзбекистонда бирорта одам беиз кетмайди, деб миллионлаб юракларга таскин бердилар. Фақат бу эмас. Ҳар йили 9 Май мамлакатимизда «Хотира ва қадрлаш» кунига айланди.

Ота, боболаримизни қадрласак,

биз бормиз,

Она, момоларимизни қадрласак,

биз бормиз.

Хотирласак, хотирамиз тўлишиб бораверади.

Мозористон ёнида ўтма, дейишарди.

Бугун биз, Имом Бухорий, Имом Мотурудий қабристонига, масалан, боболаримиз деб зиёратга борамиз.

«Шаҳидлар хиёбони», «Хотира майдони»га бориб, ўз фарзандлик бурчимизни адо этамиз.

Ўзбекистонимизда тонг отиши билан, кўлимизни кўксимизга қўйиб:

— Ассалом, ҳур диёр, Ўзбекистоним!

— Ассалом, юртбошим, жону жаҳоним, деймиз!

Дунё манзаралари қизик.

Фақат, гоҳи-гоҳида хотирага берилиб кетиб, ўтган замонда, намунча, алвастилар, жин-ажиналар, кўрқинчли жойлар кўп бўлган экан, деб ёқа ушлайсан.

Ёқа ушлайсану энди биз бормиз деб, ўрнингдан адл турасан.

Ана шунда юрагингга ёруғлик кириб келаверади. Ўзбекистонни бошингга кўтаргинг келаверади.

Бугуннинг манзараси бу эзрур.

17.04.2001

* * *

Кўрдик бу асримизда
тозани ҳам, кирни ҳам,
Ўз қавмимиздан чиққан
ялмоғиз кампирни ҳам...
Оролни тўлсин дея
жар солдик осмон қадар,
Белин ингичка қилдик
Амуни ҳам, Сирни ҳам.
Сўзладик калла бўлак,
жағу жиғилдан бўлак,
Худо бизга кўп кўрди
ўрни эмас, бирни ҳам.
Гоҳ тозига эргашдик,
гоҳи бўлдик бозингар,

Ағёрга дўст тутиндик,
оға дедик сурни ҳам.
Танимадик, бизлар ким,
судраб босдик оёқни,
Сийламалик, сийлансак
ҳатто она ерни ҳам.
Айланмоқда асримиз
хотирага, эртакка,
Унутгандик бир замон
Ҳазрати Хизрни ҳам.
Кўрдик бу асримизда
тўрани ҳам, гўрни ҳам,
Юрт учун жонин тиккан
донони ҳам, эрни ҳам.

* * *

Амирлар ўтдилар, минорлар қолди,
Боболарим эккан чинорлар қолди.
Қай бир ҳазинада тиллаю кумуш,
Қай бир чўнтақларда динорлар қолди.
Қолди тош битиклар,
тош китоблар ҳам,
Ватан деб, жон тиккан бедорлар қолди.
Қиш қолди, куз қолди, тополмай бархам,
Майда, майда қадам, беморлар қолди.
Кўкарди, кўкармай қолган фаслда,
Ботир юракларда баҳорлар қолди.

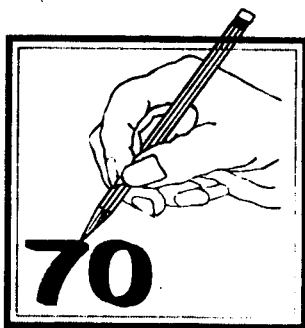
Томирин узмади насл-наслдан,
Майдонни титратган тулпорлар қолди.
Бирлашди, бирлашмай келган учта тахт,
Бир муштга айланган қаторлар қолди.
Сарбонин сийлаган, ярқираган бахт,
Навоий, Фаридиддин Атторлар қолди.
Қолди дарёлари, дунёлари ҳам,
Эрта кўз борлиғи сира бўлмай кам,
Ўзбекистон учун ёр-ёрлар қолди.
Талошлар, талашлар топдио яқун,
Сардорга суюнган сардорлар қолди.

* * *

Мақтов-мақтов ўйнадик,
Мақтанишдан тўймадик.
Йўқ деб каму кўстимиз,
Ишонтирдик дўстимиз.
Ҳатто синф раҳбари,
Тўғри-да деди бари.
Ёмон эмас дарсимиз,
Ҳеч кимдан йўқ қарзимиз.
Сизлар аълосиз фақат,
Синф ҳам бир мамлакат,
Мен эсам ягонаман,
Барингга парвонаман.
Кўрсатайлик ўзимиз,
Кесиби турса сўзимиз.
Ёғилиб турса олқиш,
Баҳор бўлар ҳатто қиш.
Муаллим кўп мактабда,
Арзимаиди мақтовга,
Уларнинг дарси бўлак,
Тенглашолмайин ҳалак.
Кўриб қўйсин бариси,
Энг зўри мақтов дарси.

Мен эсам бош муаллим,
Бу бизда янги таълим.
Кўрқмай кунда, кун ора,
Чалиб тулинг ноғора.
Ёмон баҳомиз йўқ денг,
Кўнглумиз мудом тўқ денг.
Урғу беринг ёлғонга,
Мен кафилман қолганга.
Давом этди дарсимиз,
Ҳеч кимдан йўқ қарзимиз.
Ёлғонни ҳам рост дедик,
Шундай қадам бос дедик.
Кўл ўргатди чапакка,
Интилгандек шафаққа.
Олдинда юриб устоз,
Баракалла, деди соз.
Барчамиз бир-бир қучиб,
Қанот чиқариб учиб,
Етамиз десак кўкка,
Бир овоз келди, тўхта,
Чўчиб уйғонсак беҳуш,

Мақтов дарси экан туш.
Ҳатто синф раҳбари,
Биздан юрарди нари.
Сесканиб очсак кўзни,
Синфда кўрдик ўзни.
Сас келди кўп керилманг,
Мақтовларга берилманг.
Мақтов қасрин йиқингиз,
Тўлиб кетди йқингиз.
Тугади парвозингиз,
Ҳамда ёлғон созингиз.
Келмагансиз эрмакка,
Айланмангиз курмакка.
Хўп-хўп дедик, хўп дедик,
Рост сўзимиз кўп дедик.
Хушёрликни хуш кўрдик,
Лек мақтовни туш кўрдик.
Гар бўлсангиз дўстимиз,
Айтинг каму кўстимиз.
Мақтов ҳам ёлғон таом,
Билиб қўйинг, вассалом!

«Шарқ юлдузи» —

СЕВИМЛИ ЖУРНАЛ

Тоҳир Қаҳҳор

Кўзгу

1. 1979—1991 йилларда журналда адабий ходим, бўлим мудирини бўлиб ишладим.

2. ТошДУнинг журналистика факультетини ўқирканман, журналда «практика»да бўлганман, иш ўрганганман. Ўшанда журналда ишлаётган ёзувчи Зоҳир Аъламининг: «Ўқишни битирган ўзбеклар кўпроқ Тошкентда қолиши, шаҳарни эгаллаши керак, шаҳарларимизда халқимиз кўпаймагунча, миллатнинг аҳволи яхшиланмайди» деган сўзи менга қаттиқ таъсир қилди, ҳаётимда бурилиш ясади, буни ҳеч унутмайман. Журналнинг Бош муҳаррири Мирмуҳсин аканинг менинг журналга ишга олинишим мумкинлиги ҳақида факультетга хат қилиб берганини, сўнгра вақти келиб ишга қабул қилганини миннатдорлик билан эслайман. Ҳурматли олимимиз Ҳафиз Абдусаматов Бош муҳаррир бўлган йилларда навбатим келиб уй олганимни, у кишининг самимий кўмаklarини қувонч билан хотирлайман. Бу билан журнал менинг бир ижодкор сифатида шаклланишимда, ўнлаб китобларимнинг босилиб юзага чиқишида сабоқ ва мадад мактаби бўлганидек, оиламнинг ўз уйига эга бўлишида, ўсиб-унишида ҳам ёрдам берганини таъкидламоқчиман. Ҳар кимнинг ўзига яраша ҳаёт мактаби бор. «Шарқ юлдузи» менинг ҳаёт мактабим бўлди, бугунда ўтган йилларимга боқарканман, буни гурури билан айта оламан. Журналда ишлаган йилларим нафақат эсда қоларли воқеалар, нафақат меҳнат дафтарчамдаги ёзувлар, балки кўнглимдаги эсдаликларимнинг темир япроқларига битилган ўчмас битиклардир. Умримда уч жойда ишладим. Энг тотув, кичик бўлса-да катта ишларни бажарган, ўзбек миллатининг тушунчасини ўзгартирган асарларни босган «Шарқ юлдузи»да кечган йилларим умримнинг олтин даври бўлди — буни мақтанишга йўймангиз, шукрона тарзида айтаяпман.

Энг эсда қоларли ҳодисалардан бири шуки, журнал етмиш йилдир бир маънавий дорилфунун ўлароқ хизмат қилмоқда: ўзбекларнинг миллий, диний, тарихий ва маданий тушунчасини шакллантиришда журналнинг жасоратли, ўтган асрдаги турумга кўра, илгарича ва отилган (фидокор) бир меҳнати бор — буни унутиб бўладими? Ижтимоий ҳаётни тадқиқ этган, ватанимиз ва миллатимизни ўз-ўзига танитган, дўсту душманни билдирган, катта санъат билан ёзилган мақолалар, ҳикоялар, шеърлар ва дostonлар, қиссалар, романлар, таржималар илк бор шу журналда босилганини унутиш мумкинми?

Журналда йигирматача киши ишласа-да, йигирма милёнлик халққа маънавий озиқ етказиб бериб турди. Ўзбек адабиётининг, кишилар онгининг ўзгаришига, юксалишига хизмат қилган асарлар илк бор журналда ТАЙЁРЛАНИБ, сўнгра жамият мулкига айланди. Мен атайин ТАЙЁРЛАНИБ сўзига урғу бермоқдаман. Чунки журналнинг яхши чиқиши кимлар ишлаганига, қандай тайёрланганига боғлиқдир. Журналда ишлаган юзларча устоз ёзувчилар, шоирлар, таржимон ва адабиёт-

шуносларнинг ана шу ТАЙЁРЛАНИШ жараёнида сарф бўлган умри, қалб кўри, ўзбек миллатининг порлоқ келажагига қаратилган, тилга чиқарилмаган қутлуғ умид ва тилакларини унутиб бўладими?

Баъзи йилларда ҳар ойда уч юз минг ададда нашр этилган бу журнал ўзбекларнинг энг сеvimли журналига айланганини, унинг жонини тўйдиргувчи бир маънавий гизо — озиқ бўлганини унутиб бўладими?

Мен журналда ишлаган йилларимда ўзбек халқининг, Туркистон тарихининг ноҳақдан қораланган саҳифалари оқлангани, айрим таҳқиқланган тарихий шахслар ўлдиргувчи селлар суриб ташлаган тубанликлардан яна ўзларига лойиқ юксакликка олиб чиқилгани — журналдошларим қатори бу ишларда улусим борлиги ҳамон кўнглимга қувват беради. Миллий қаҳрамонлар, кўрбошиларни, «босмачи»ларни оқлаган илк романлар, кейинроқ мақолалар ўлароқ журналда босилгани тарихий ҳодиса эди. У ишлар бугунда тарихга айланди. Бир романи босгани учун журнал муҳокама қилингани, бир неча ходим жазолангани («жазога» учраганлар ўша пайтдаги Бош муҳаррир Ҳ. Абдусаматовнинг тадбири ва тушунган кишиларнинг қўллаши оқибатида бошқа ишхонага ўтказиш ёки бир неча муддатга «бўшатиб», яна қайта ишга олиш билан яқунлангани) ҳамон эсимда. «Бош айбдор» ёзувчи эса ўша пайтдаги давлат бошлиғи — ёзувчи Шароф Рашидов тавсияси ва кўмаги билан сақлаб қолинганини Бош муҳарриримиз оғзидан эшитиб, юртимизда яхши одамлар кўп, дея ўйлаганман ва ҳозиргача бунга эслаб, бугунда ҳам яхшиларни қўлловчилар кўп деган умид ва ишончда яшамоқдаман. Ёки Бобур ҳақидаги романи олайлик: сеvimли ёзувчимиз Пиримқул Қодиров бу романи неча йиллар давомида сайқаллаб битирди, аммо журналда йилларча меҳнат сарфлаб тайёрланган нусхамиз босишга рухсат этилмасдан икки марта қолдирилгани ҳамон эсимда. Асардаги Наврўз байрамига боғлиқ қисмлар барчаси олиб ташланганини, бу асарга айрим академик олимлар, ёзувчи ва шоирлар қарши чиққанини, бугунларда эса яна шулар бу байрамни мадҳ этиб, нонини топиб еб юрганганини эсларканман, одамлар Тангридан кўрқмайдилар-да, шу учун халқдан уялмасдан иккиюзлилиқ қиладилар, афсус, деган сўзлар кўнглимдан кечади. Қисқаси, «Шарқ юлдузи»нинг тарихи халқимиз тарихи билан боғланган; ўз келажагига билим, ўрганиш кўзи билан боққан авлод, шубҳасиз, журналимизнинг етмиш йиллик саҳифаларини варақлайди, бу унинг ўз келажагини қуришида йўл кўрсатади, ёрдам беради, деб ишонаман.

3. Бугунда янги, ёш давлатимизда йигирма милёнлик ўзбекчада ўқийдиган кишилар яшамоқда. Бунча одам ейдиган, ичадиган, киядиган барча моддий эҳтиёжлар ҳисобланган, йилига фалон тонна буғдой ва ҳоказо керак, деган аниқ тушунчамиз бор. Аммо тарозининг у палласига шунча оғирликдаги маънавий озуқани ҳам етиштирадиган бойликни чегира билсак, менимча, бугунда уч юз минглик адади икки мингга тушиб қолган журналнинг аҳволи тузалади, деб ўйлайман. Зотан, Ўзбекистон бой ўлка, бунга бутун дунё билганидек, биз ҳам биламиз, шу учун ҳам яқин йилларда аҳвол яхшиланишига, муҳим ўзгаришлар бўлишига ишонаман. Журнал ҳақида тиришиб ўйлашим мени шу тушунчаларга етаклади.

Ўтган аср бошларида Туркистон истиқлолини ўйлаган, бу учун катта кураш йўлига кирган улуғларимиздан бири, Туркистон миллий озодлигининг маънавий йўлбошчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий ўзи чиқарган журнални «Кўзгу» деб атаганида катта англам бор. Ҳақиқатан ҳам журнал улкан Туркистон ўлкасига мос бўлди, унинг ижтимоий ҳаёти, маънавий турмуши кўзгусига айланди. Ўтган асрдаги икки «супер» давлат атанган ўлкалардаги адабиёт тарихи (албатта, маданият ҳам) тўрт юз-беш юз йилга бормади. Минг йиллик ёзма адабиёт, уч-тўрт минг йиллик жаҳоний маданият тарихига эга бўлган бугунги Ўзбекистонда адабиёт кўзгуси, албатта, шунга мос бўлуви керак ва келажакда шундай бўлади ҳам. Мен бунга ишонаман.

Али Назар Эгамназаров

Улуғ дарё

1. 1987 йил бошида кадрдонларим Ўткир Ҳошимов ва Омон Мухтор мени ҳузурларига чақиришиб, «Шарқ юлдузи»да бирга ишлашимни таклиф этишди. Шунда аввалига бироз иккиландим, Ўткиржон билан Омонжон далда беришганидан кейин ишлашга розилик билдирдим. Журналда иш бошлаганимдан кейин эса анча қийин вазифани зиммамга олганимни сездим. Чунки мен бу журналда ишга келишимдан аввал «Сирдарё ҳақиқати» ва «Тошкент оқшоми» газеталарида ишлагандим. Газетада ишлаб, асосан 4—5 қоғоз ҳажмидаги материалларни ёзиб юрган одамнинг республикадаги энг катта ва бақувват бадиий журналда мақоланавислик бўлимини бошқариши осон гап эмасди. Бунинг устига, бу пайтда жамиятда қайта қуриш бошланган, мақоланавислик бўлимининг ишига бўлган талаб ортганидан ортиб кетганди. Менгача қисқа пайтда журналнинг мақоланавислик бўлими мудирини уч марта алмашган, мен тўртинчи мудир эдим.

Бўрининг шундай одати бўларкан. Болаларини сузишга ўргатаётганда, уларни дарё бўйига олиб бораркан-да, тишлаб сувга улоқтирар экан. Бўри болаларининг ҳаракат қилгани сузиб кетиб, ҳаракат қила билмагани сувга чўкиб кетаркан. «Шарқ юлдузи»да дастлаб иш бошлаганимда ўзимни катта дарёга ташланган бўри боласидек ҳис қилдим. Мен бу ижод дарёсида ё сузишни ўрганишим ёки чўкиб кетишим керак эди. Ҳар қалай, чўкмадим, шекилли. Мазкур журналда ўн йил ишладим. Бу вақт мобайнида журналда икки ҳужжатли қиссам, ўнлаб очеркларим, мақолаларим, суҳбатларим босилди, юзлаб муаллифларнинг очерк ва мақолалари менинг таҳриримда эълон қилинди. Очеркчи сифатида республика ижодий жамоатчилигига танилдим. Ўттиз етти йилдан бери матбуотда меҳнат қиламан. «Шарқ юлдузи» журналида меҳнат қилган йилларимни ўзим учун ижодий жиҳатдан энг самарали, энг сермаҳсул йиллар бўлди, деб биламан.

2. 80-йилларнинг иккинчи ярмидан собиқ шўролар мамлакатига жамиятни қайта қуриш бошланди. 1991 йил сентябрда эса республика ўз мустақиллигини эълон қилди, 70 йил мобайнида мафкуравий «зарарли» ҳисоблаб келинган асарларни эълон қилиш, тақиқланган мавзуларда эркин баҳс юритиш имконияти туғилди. Бу биз ижодкорлар учун қиёси йўқ ажойиб воқеа эди. «Шарқ юлдузи» журнали жамоаси мустақиллик эпкинни юзага келтирган бу имкониятдан самарали фойдаланиб, ибратли ишларни амалга оширди. Уша йиллари журнал саҳифаларида Фитратнинг «Абулфайзхон» драмаси, Чўлпоннинг шеърлари, Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» («Бобур»), Саид Аҳмаднинг «Жимжитлик», Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси», Мурод Мухаммад Дўстнинг «Лолазор», Омон Мухторнинг «Эгилган бош» романлари каби ажойиб асарлар эълон қилинди. Ўқувчилар машҳур «Темур тузуклари», Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси», Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асари билан ҳам дастлаб «Шарқ юлдузи» журнали орқали танишиш имкониятига эга бўлдилар. «Босмачилик» ҳаракати ҳақидаги тарихий ҳақиқатни ҳам ўқувчилар илк бор «Шарқ юлдузи»да ўқидилар. 90-йилларда Куръони Карим таржимасининг босилиши «Шарқ юлдузи»ни республиканинг энг оммавий журналига айлантириб юборди. Журнал адади тарихда ҳеч етмаган миқдорга — 250 минггага етди. Журнал жамоасининг моддий имкониятлари ҳам жуда яхши бўлиб қолди.

3. Бозор иқтисодига ўтиш даврида маданиятнинг барча соҳалари қатори адабиёт ҳам бироз мураккаб аҳволга тушди. Қоғоз қиммат, босмаҳона харажатлари қиммат, муаллифларга тўланадиган қалам ҳақи эса, киши асарни ёзгунча чекадиган сигарет пулига етмайдиган шароитда журнал, газета чиқариш осон эмас. Бундай шароитда табиийки, бошқа нашрлар қатори «Шарқ юлдузи»нинг адади кескин камайди, нархи эса ошди. Лекин кўпгина нашрлардан фарқли равишда, журналнинг бадиий савияси, унда эълон қилинаётган асарлар, мақолаларнинг мазмун-мундарижаси пасайгани йўқ. Бу, албатта, журналда кўп йиллардан бери меҳнат қилаётган, ўзбек адабиётининг чинакам фидойиси бўлган инсонларнинг саъй-ҳаракатлари натижаси деб биламан. Мен журналдаги ҳамкасб дўстларимга соғлиқ-омонлик, бахт-саодат, бажараётган қийин ва шарафли ишларида ҳаммиша омад тилайман.

Жўра Маҳмуд

АЛДАР КЎСАНИНГ МЎНЛОВИ

Ҳажвия

Мактаб ўқувчилари шаҳар театрининг актёри билан ижодий учрашувга тўпландилар. Бу учрашувни кўпдан орзиқиб кутган болалар меҳмонни гулдирос қарсақлар билан кутиб олишди. Куйи синф ўқувчилари уни дарҳол «фахрий ўқувчиликка» қабул қилишди. Қизлар қўлига гул тутқазишди.

Учрашувни тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосари қисқача кириш сўзи билан очиб, санъаткорнинг қаерда, қачон туғилгани, қаерда ўқигани тўғрисида гапириб берди. Ниҳоят, актёрнинг ўзига сўз берилди. У виқор билан минбарга кўтарилди. Икки марта қисқа йўталиб, хошияси титилиб кетган рўмолча билан артинди.

— Мана, буни кўрапсизларми? — деди у ички чўнтагидан ғижимланган олачипор бўйинбоғ олиб. — Буни мен «Алимсоқ» спектаклидаги Саримсоқ ролини ижро этганимда таққанман.

Орқа ўриндиқда ўтирган ўқувчилар Саримсоқнинг бўйинбоғини кўриб қолиш учун ўринларидан туриб кетдилар. Учрашув учун масъул ўқитувчи кўлидаги қалам билан сув солинган идишни бир-икки уриб қўйди.

Артист эса сўзида давом этарди.

— Бўринбоевнинг «Хўкизнинг думи» спектаклида бир эмас, иккита рол ўйнаганман. Яъни, — деди у шимининг чўнтагидан йўл-йўл пайпоқ олатуриб, — мана, шу сиз кўриб турган тарихий пайпоқни тиззамнинг кўзигача кўтариб кийиб чиққанман. Иккинчи ролимда эса мана бу томи йўқ шляпани кийганман.

Ўртада ўтирган қизлар бир-бирларига қараб қўйиб, хиринглашди.

— «Евфон гўжа» спектаклида, маккажўхорининг сўтасини ўйнаганман. Мана, ўша мен кийиб чиқадиған қалпоқ. Қаранг, жўхориға ўхшайди! — у қалпоқни илмий мудирга узатди. Илмий мудир авайлаб олиб, боши узра кўтариб ўқувчиларга кўрсатиш учун бир-икки айлантириб қўйди.

Актёр эса ўз санъатини намоиш қилишда давом этарди. Сўмкасидан чарми кўчган бир пой маҳсини чиқариб, ўйга толгандек бўлди. Ўзича образга кириб кетди шекилли, ясама овоз билан:

— Мана, шу сиз кўриб турган ноёб маҳсини «Ориқ хўкиз» спектаклида омон хайдовчининг таёғини кўтариб саҳнага чиққанымда кийганман, — деди.

Болакайлар орасида шивир-шивир бошланди. Орқароқда ўтирган шўхроқ бола «томоша ҳам кўрсатинг», деб кўйди.

— Ҳозир, ҳозир, — деди санъаткор сўмқасига кўл суқиб. — «Салом Янги йил» спектаклида мана бу саллани ўраб чиққанман. Қор тагида қолиб кетган кўзиқорин роли эди. Мана, бу белбоғни, ҳозир номи эсимда йўқ, классик асарда белимга боғлаб, унга қинидан олинмайдиган қилич осиб чиққанман. Устимдан қизил ёпинчиқ ёпиб, бир кўлим билан қилич дастасига суяниб, эшик тагида қотиб турардим...

Шундан сўнг актёр бирдан тер босган пешонасига шап этиб урди.

Мажлис бошқарувчиси «нима гап» дегандек санъаткорга бурилиб қаради.

— Асосий нарса эсимдан чиқипти-ю! Ахир, унингсиз учрашув учрашувдай ўтмайди! Сизлар қимир этмай туринглар, мен физиллаб уйга бориб олиб келаман.

— Нима экан у? Балки шу ердан топилиб қолар, — сўради илмий мудир.

— Йўқ, топилмайди. У фақат менинг ўзимдагина сақланиб қолган. Алдар кўсанинг мўйлови! Ҳар гал учрашувда ўша мўйлов билан сўзимни яқунлардим...

У шундай деб ўзини эшикка урди. Жуни тўкилиб, териси кўриниб қолган телпаги стол устида қолди.

Учрашувга йиғилган ўқувчилар эса бир зумда хонани бошларига кўтариб, жилдларини кўлтиққа уришганча, илмий мудирнинг «ҳай-ҳай»ига ҳам қарамай, уй-уйларига тум-тарақай бўлишди.

Розиқ Рўзи

Бошқа кўча кишилари

Ошнам

*Ижод наҳрига шўнғиб, бир йўл топибди ошнам,
Бу йўлда йиллар аро заҳмат тортибди ошнам,
Эсизки, қоғоз каби тўзиб кетибди ошнам,
Жавлон уриб туну кун озиб кетибди ошнам,
Қалаштириб сўзларни жумла тузибди ошнам,
Воз кечиб ҳаловатдан, асар ёзибди ошнам.*

*Эвоҳ, йирик асарда янгиликдан асар йўқ,
Бадиий қувват қайда? Таъсирчан бир самар йўқ,
Чўзилиб кетган фикр, сўзида мухтасар йўқ,
Уни ўқиб чиққанда бўлмаган дардисар йўқ,
Тасвиридан минг эснаб, зерикмаган магар йўқ?..
Машаққатин сезмасдан, бош қотирибди ошнам.*

*Майда-чуйда тафсилот ҳар бобида серобдир,
•Тор юракдан тўкилган кечинмалар серобдир,
Унинг мағзини чақиш руҳан бир изтиробдир,
Ундан воз кечиш эса умр бўйи савобдир,
Гар ўтмасанг баҳридан, жисминг аро азобдир,
Воқеалар изоҳин чигал ёзибди ошнам.*

*Янги бир асар битмоқ янгича кашфиёт бу,
Асарнинг умрбоқи сарчашмаси — ҳаёт бу,
Унинг ҳар бир қатлами — фалсафий тилсимот бу,
Поёнига етишмоқ изланиш, эътиқод бу,
Чинакам ижод йўли — чидам ила сабот бу,
Турмушни идрок этмай ҳаёл сурибди ошнам.*

Теран англаб мавзуни талқин қилишга бормиз,
Рух оламин ёритар асар васлига зормиз,
Хом ижод маҳсулидан умр бўйи безормиз,
Яхши асар ўқишга ҳамиша интизормиз,
Уни кафт узра тутиб, парвозига хумормиз,
Розиқо, парвоз қадрин ерга урибди ошнам.

Келаверса

Кўнгил очилур гулдай агар ёз келаверса,
Тўй мавсуми ҳар ерда сарафроз келаверса,
Таклиф этгали тўйбоши — шоввоз келаверса,
Дастурхонида барра кабоб соз келаверса,
Тўй устига тўй, даъвати мумтоз келаверса.

Малҳам бўлади маъракада меҳру мурувват,
Қалбингда оқиб, бахш этади куч ила қувват,
Тилдан тўкилуру ижрочилар шаънига «рахмат»,
Жисмингга ғурур, дилга сурур, танга фароғат,
Тинмай ёғилиб иззату эъзоз келаверса.

Тўйчи уйида айшу таралла қиламиз шод,
Еймиз, ичамиз дил уйини этгали обод,
Майдонга чиқиб, атроф аро дод соламиз, дод!
Четдан ширакайф бир ошнамит айтса-да «Вой-дод»,
Майли, тўрт томондан шундай овоз келаверса.

Ўз жилва билан чарх уради рақсида «Дилбар»,
Қошини қоқиб, қиё боқиб, кўз сузиб ўйнар,
Ҳис-туйғулари чашма бўлиб қалбида қайнар,
Гоҳ устидан ақча сочади баъзи «акамлар»,
Пул қистирилинг, деб ўйинчи-танноз келаверса.

Бас, ушбу замона зайлидан бўлмаин оғоҳ,
Бир хавфу хатарга йўлиқиб қолсак баногоҳ,
Дардга чалиниб, қанчаки тортсак-да оху воҳ,
Наштар каби кўнгилга жароҳат солар, эвоҳ,
Розиқ ҳажвига янгича парвоз келаверса.

Ўткир Саидов

Пародиялар

* * *

Дарё соҳилига
Ҳар ким ҳар хил мақсадда келар.
Биров суғоради говмишларини,
Биров сувларга айтади тушларини.
Биров тарқатади
Тунда ўйлаб топган
«миш-миш»ларини,
Биров чўмилтирар уйқуларини,
Биров туйғуларини...

**Исмоил Тўлакнинг
«Соҳил» шеъридан**

Ҳар ким ҳар хил ўйда борар дарё бўйига,
Биров келар чўмилгани, қилгани «загар».
Биров таниш қизи билан суҳбат қургани,
Сабаблар кўп, юзга етар санасам агар.
Кимдир келар машинасин ювгани бунга,
Тайёр «мойка» саналади бу дарё унга.
Биров келар қўйларини чўмилтиргани,
Оқизиш-чун чанг, тиконни ёпишган жунга.
Мен-чи, ҳар гал боражакман дарё лабига,
Чўмилишга эмас, балки сургани хаёл.
Калла ташлаш уят йиртиқ труси билан,
Кум устида ётгач гўзал, яланғоч аёл.

* * *

Вояга етибди ўртанча ўғил,
Уйли қилиб, элга тўй бериш керак.
Нарх-наво осмонга сапчир кун сайин,
Ҳали каттасига уй қуриш керак.

Холбуви Турдиеванинг
«Отамга» шеърдан.

Баъзида ўйланиб қоламан узоқ,
Фарзанд кўп бўлса ҳам қийин отага.
Улар ёшлигида ўйлашмай зарра
Онам-ла йўл қўйган катта хатога.
Қаранг, бешта ўғил турар саф тортиб,
«Бизга қачон хотин обберасиз?» деб.
Хатна қилиш керак тўрт набирани,
Яна келинларга йиғмоқ керак сеп.
Фалон нарҳда бўлгач битта кўйлаклик,
Ўйланг, отам уни олсинлар қайдан?
Энди сира-сира тушмас ўрнига,
Афсус-ла ўйсалар ҳамки ўн жойдан.
Ҳали ҳеч қайсига йўқдир иморат,
Эллик минг сўм турар бир куб хўл тахта.
Йигирма икки минг бир тонна цемент,
Керак ҳар ўғилга уч тойдан пахта.
Ўртанча хотинин ҳайдаб юборган,
Битта келин судга ариза ёзмиш.
Ажралиш сабаби «рашк» деган бало,
Ҳам қўшни аёллар тарқатган «миш-миш».
Бир қиз уч ўғил-ла келгандир қайтиб,
Боз тўртин бермоқлик керақдир эрга.
Шўрлик отам ғамин дoston қилмасам,
Сигдириб бўлмайди уни бир шеърга.

* * *

Негадир йиғлагим келяпти,
Тўлиб-тўлиб,
Тўйиб-тўйиб,
Негадир ичгим келаяпти,
Ақлдан озар даражада маст бўлиб
Ичгим.

Ислом Ҳамронинг «Ёлғизликда
ёзилган шеър»идан.

Негадир ёлғиз қолсам,
Келаверади ичгим.
Қаҳратон бўлса ҳамки,
Усти-бошларни ечгим.
Негадир ёлғиз қолсам
Жуда кўп чекишим рост,
Шу он мени кўрган дер
Бу одаммас, паровоз.
Йиғлагим ҳам келади
Етмагандай буёғи,
Гўёки еган каби
Рақибимнинг таёғин.
Булар бари юз берар
Хонада қолсам ёлғиз.
Уйда хотин бўлса-чи,
Сиз бу ҳолни кўрмайсиз.

* * *

Шеър ёзмай бўларми, Паркент тоғида,
Арчалар, бодомлар, майсалар бахмал.
Гўзаллик пориллар ҳамма ёғингда,
Шеър ёзмай бўларми Паркент тоғида.

Ўктам Мирзаёри
«Паркент тоғида» шеърдан.

Шеър ёзмай бўларми, айт, менга дўстим,
Чиқсанг тоғ қўйнига, булоқ бошига?
Кабоблар пиширсанг, гўштни майдалаб,
Ётсанг кўкрак қўйиб тоғнинг тошига.
Шеър ёзмай бўларми кайфинг бўлса чоғ,
Лолалар очилган баҳор чоғида?
Асли, ҳамма нарса муҳайё бўлса,
Шарт эмас Паркенту Саркентга бориш,
Ёзиш мумкин ҳар ким ўз чорбоғида.

* * *

Азоб дарди сен нималигин
Тўлғоқ тутган аёлдан сўра.
Ҳижрон дарди сен нималигин
Ёрни кутган жувондан сўра.

Рустам Очилнинг «Жўрамга» шеърдан.

Кутиш дарди нелигин
Сен келиб ошиқдан сўр.
Куйиш дарди нелигин
Сен ёғоч қошиқдан сўр.
Фойда, зарар нелигин
Сўрагин бизнесмендан,
Шеър ёзиш дардин эса
Сен сўра келиб мендан.

Кўчманчи чопон

Туғилган кунимда дўстим Хайрулла менга чопон кийдирди.

Қарасам, уйда чопон кўпайиб кетибди. Дўстим Саъдулла қизини чиқараётганда мен чопонни унга кийдирдим. Кейин, дўстимиз Гайбулла хотини билан кумуш тўйларини нишонлайдиган бўлишди. Саъдулла ҳалиги чопонни узатворди. Кейин дўстимиз Абдулла невараларига тўй берганида, чопон унга топширилди. Шундан кейин кимгадир кийдирилган чопоннинг изини йўқотиб қўйдим. Бу ёғини илғамай қолдим.

Орадан уч йил ўтиб яна туғилган куним эди, Хайрулла чопон кийдирди. Бундоқ қарасам... Бир жойига ЗБ деган ёзувни хотинга тиктирган эдим; ўша таниш чопон! У айланиб-айланиб, яна менга келган экан... Саъдулла навбатдаги қизини чиқаряпти шекилли?!

Абадият қонуни

Мен сизга бир китоб бераман, мундоқ варақлаб, кимлигимни айтасиз. Йўқ, кўрқманг, китобни ўқиш шарт эмас. Бу ерда ҳамма гап китобга кирган суратларда. Китобнинг учдан икки қисмини менга тегишли суратлар эгаллаган... Анови, Хилларининг орқасидаги одамнинг панасида бўйнини чўзиб турган киши — мен. Мана, бу Айтматовни қуршаганлардан еттинчиси ҳам — мен. Ана, Жонибеков билан бирга музейни томоша қиляпмиз. Мени танигандирсиз?!

Суратга тушишни яхши кўраман. Шунчаки тушиш эмас, машхур одамлар ёнида турган ёки юргандек бўлиши керак. Ўзбекистонда номи чиққан биронта одам йўқки, менинг у билан суратим бўлмаса! Ҳалигидек каттароқ доирадагиларни ҳам қўлдан чиқармайман. Битта-яримта одам бу ишга халал берса, мен билан суратга тушишдан бош тортса, ёқасидан тутишдан ҳам қайтмайман...

Бу сенга нима зарур, дейсизми? Билмас экансиз. Мен тарихга кириб бораяпман...

Замондош

АДАБИЁТ ДАРСИ

1. Ўзбек адабиётида энг кўп қаҳрамон қайси ёзувчининг қайси романида, деб ўйлайсиз?

Энг кам сон қаҳрамон қатнашган роман қайси?

2. Яшириб нима қилдик, баъзи воқеалар, баъзи қаҳрамонлар номи, касбикори гоҳо китобдан-китобга «ўтиб» юради. Бунга аниқ мисоллар келтира оласизми?

3. Машхур «Ўткан кунлар» романи қаҳрамонларини билмаган киши мамлакатимизда кам топилади. Деярли йўқ. Отабек Кумушни нима сабабларга кўра севди деб биласиз? Кумуш Отабекни-чи?!

Бу саволларга қаноатланарли жавоб берган ўқувчига китоблар совға қилинади.

АДАБИЙ БОШҚОТИРМАЛАР

Машхур шаҳар номи:

САМАРҚАНД

Бу номдаги ҳарфлардан камида ўнта сўз ясаш мумкин. Қайси сўзлар?
Уларни ёзиб, бутун бир жумла тузинг.

* * *

А	З	И	З
		Н	
		С	
		О	
		Н	

А	З	И	З
		Н	
		С	
		О	
		Н	

Тўғрига ва пастга қараб, ўзингиз учун азий қайси бир инсонлар номини жойлай оласиз? Ҳар томондан ўқиганда, маъно бузилмаслиги керак.

* * *

О	Т	Е	Л	Л	О

Шекспирнинг қаҳрамонига тегишли қайси сифатларни унинг исмига боғланган ҳолда келтира оласиз?!

Юқоридаги бошқотирмаларга аниқ жавоб қайтарган журналхонга муаллиф дастхати билан китоб топширилади.

«Пахта-Банк» ишончли ҳамкор

«Пахта-Банк» республикамиздаги энг нуфузли банклардан биридир.

Мухбиримизнинг банк раҳбари Қобилжон Тошматов билан суҳбати табиийки, ўз-ўзидан мазкур даргоҳнинг ташкил этилиш тарихи билан бошланди.

Мухбир: Қобилжон Фаттохович, «Пахтабанк» очилгунга қадар ҳам бизда қишлоқ хўжалиги сармоясини таъминлайдиган қатор банклар бор эди, адашмасам...

Қобилжон Тошматов: Тўғри, 1991 йилда собиқ иттифоқ «Агросаноат-банк»идан ажратиб олиниб, янгидан ташкил этилган «Ўздеҳқонсаноатбанк» акциядорлик тижорат банки 1995 йилга келиб, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатишга ихтисослашган акциядорлик тижорат банкига айлантирилган эди. Бугунги кунда эса у ҳар томонлама ривожланган, иқтисодий салоҳияти кескин ўсган, мижозларга молиявий ва кредит хизмат кўрсатиш меъёри ва савияси давр талаблари даражасига кўтарилган, бир қатор янги, замонавий ва янада самарали хизмат турлари жорий этилган, кредит бериш ва ҳисоб-китоб қилиш тамойиллари бозор муносабатлари талабларига мос тарзда такомиллашган универсал банкка айланди.

Эндиликда таркибида 13 та вилоят бошқармаси, 184 та бўлим ва 95 та минибанк тизими бўлган, мамлакатнинг энг чекка ҳудудларигача кириб борган, тармоқларида 6,5 мингдан кўпроқ малакали ходимлари хизмат қилаётган «Пахта-Банк» — Ўзбекистоннинг ўз тарихи ва анъаналарига эга бўлган энг йирик ва нуфузли универсал тижорат банкларидан бири ҳисобланади. Чунончи, «Ахбор-Рейтинг» банклараро рейтинг компаниясининг ўтган йил якунлари таҳлилига кўра, «Пахта-Банк» мамлакатнинг энг йирик банклари орасида «Фойдалилик» кўрсаткичи бўйича биринчи, «Молиявий фаолияти кўлами», «Капиталнинг етарлилиги» ҳамда «Ликвидилик» кўрсаткичлари бўйича иккинчи ўринни эгаллаб келмоқда.

61 мингдан зиёд акциядорга эга бўлиб, мулкчилик шаклининг барча кўринишидаги 210 мингга яқин мижозга юқори савияда замонавий банк хизмати кўрсатаётган банкмиз 1997 йилдаёқ жаҳон банклари молиявий телекоммуникациялар ҳамжамияти аъзоллигига қабул қилинган. Шунингдек, Осие-Тинч океани қишлоқ хўжалигини кредитлаш уюшмаси (АПРАКА) ҳамда қишлоқ хўжалиги кредити Халқаро конфедерацияси (КИКА)нинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди. 2000 йилда эса Томсон Файненшиал БанкВотч халқаро рейтинг компаниясининг халқаро баҳосини олди.

Мухбир: Эски номи ўрнида янги банк ташкил этилганлиги ишнинг дебочаси холос. «Пахта-Банк»нинг бугунги нуфузини белгилайдиган сармоя-капитали қандай даражада?

Қобилжон Тошматов: Банкнинг жами сармояси йил бошида 17 млрд. 998 млн. сўм бўлса, 2001 йилнинг 1 июл ҳолатига 21 млрд. 121 млн. сўмга етди. Депозит базаси ва жалб қилинган бошқа маблағлар миқдори йил бошида 42 млрд. 936 млн. бўлса, 2001 йил 1 октябрь ҳолатига 97 млрд. 815 млн. сўм бўлди. Банкнинг ўз маблағи ва жалб қилинган маблағларнинг кўпайиши банк хизматлари бозорида ўз фаолиятини янада кенгайтириш, хусусан банкнинг активлари ҳажмини ошириш имконини берди. Натижада йил бошида банк активлари 71 млрд. 22 млн. сўм бўлса, 1 октябрча 101 млрд. сўмга кўтарилди.

Банк капиталини кескин кўпайтириш, унинг молиявий аҳволини ва кредитлар портфели сифатини яхшилаш, кичик ва ўрта бизнес субъектлари ҳамда хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган ўз кредит қўйимларини, хусусий ресурслар базасини ва корпоратив акциялар билан ўтказиладиган операциялар салмоғини ошириш, банк фаолиятининг ҳар бир жабҳасини маркетинг нуқтаи назаридан юритиш «Пахта-Банк»нинг асосий фаолият йўналиши бўлиб қолди.

Мухбир: Бозор иқтисодининг дастлабки йилларида банклар, очиги, тадбиркорлар фаолиятига ҳуда-беҳуда аралашиб, кўп сунъий тўсиқлар пайдо бўлар-

ди. Республикамиз раҳбари бугунги кунда «Ўзбекистон банклари олдидан турган энг муҳим вазифа тадбиркорларга ишончли ҳамкор бўлишдан иборатдир» деган кўрсатмасидан сўнг бу соҳада жиддий ўзгаришлар, жумладан тадбиркорларга нисбатан кредит сиёсати тубдан ўзгарди...

Қобилжон Тошматов: Республика мустақилликка эришиб, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни бошланиши биланоқ ҳукумат раҳбарияти томонидан қишлоқ хўжалигини тубдан ислоҳ қилишга устуворлик берилди. Чунки, мамлакат иқтисодиётида аграр сектор салмоқли ўрин тутди. Аҳолининг 60 фоизидан кўпроғи қишлоқларда яшаб, меҳнат қилади. Ялпи ички маҳсулотнинг 40 фоизига яқини қишлоқ хўжалиги улушига тўғри келади. Пахта тозалаш, тўқимачилик, озиқ-овқат, енгил ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги каби кўпгина тармоқларнинг тараққиёт истиқболлари, иқтисодий ва молиявий аҳволи қишлоқ хўжалиги билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, айнан аграр сектор Ўзбекистонда иқтисодий барқарорликнинг ҳал қилувчи омилidir.

Қишлоқ хўжалик корхоналари эркинлаштирилиб, иқтисодий мустақиллиги кенгайтирилди, етиштирилган маҳсулотларни харид қилишнинг шартномавий нархлари тизими вужудга келтирилди.

Табиийки, қишлоқ хўжалигида юз берган бундай янгиликлар «Пахта-Банкдан» ўзининг кредит сиёсатини шароитга мос тарзда такомиллаштиришни талаб этади. Шу боис банк мижозларнинг кредитларга бўлган эҳтиёжларини янада тўлароқ қондиришга йўналтирилган ўз кредит сиёсатини фаол юритишни изчил давом эттирмоқда. Кредит портфели 2001 йилнинг 1 октябр ҳолатига 57,6 млрд. сўми, шу жумладан қисқа муддатли кредитлар 42,8 млрд. сўми ёки 76,3 фоизни ташкил этди. Кейинги пайтларда банк «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси, «Ўзагрошсервис» уюшмаси, «Ўзқишлоқхўжаликкимё» Давлат акциядорлик компанияси ва бошқа корхоналар орқали факторинг операцияларини кенг йўлга қўйди.

Банкнинг асосий фаолияти фақат кредит билан чекланиб қолмай, балки давлат корхоналари, кичик ва ўрта бизнес субъектлари ҳамда капитал харажатлар учун ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ҳам берилмоқда. Республиканинг муҳим объектлари қурилишини бюджетдан молиялаштириш юзасидан инвестиция дастурини бажармоқда. Жумладан, двигателлар ишлаб чиқарувчи «Ўзкамминзотор» қўшма корхонаси қурилиши учун 913 млн. сўм, мураккаб импорт техникаси учун эҳтиёт қисмларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун «Агрегат заводи»га 827 млн. сўм, боғ ва узумзорларда ишлатиладиган турли механизмлар ишлаб чиқариш мақсадида «Кимёқишлоқмаш» акциядорлик жамиятига 199 млн. сўм, «Тошқишлоқмаш»га 147 млн. сўм, «Чодак» конига 41 млн. сўм миқдорида узоқ муддатли кредитлар берилди. Ана шу маблағлар ҳисобидан Фарғона вилоятидаги «Кува» тўқимачилик мамжмуи қуриб битқазилди ва Жиззахдаги пластмасса заводини қайта таъмирлаш тугалланди.

Мухбир: Сир эмас, АҚШ бугунги кунда жаҳондаги энг қудратли давлатдир. Унинг қудратини таъмин этган омиллар эса, буни иқтисодчилар яхши билишади, «Дженерал Моторс», «Форд» каби гигант компаниялар эмас, балки очилган юз минглаб кичик корхоналардир.

«Пахта-Банк» кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қандай ҳисса қўшмоқда?

Қобилжон Тошматов: Дарҳақиқат, кичик ва ўрта бизнес тараққиётимиз кафолатидир. «Пахта-Банк» томонидан 2001 йил 1 октябр ҳолатига кичик ва ўрта бизнес субъектларига тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида йўналтирилган кредитлар қўйилмаси ҳажми 12477 млн. сўми ташкил қилди.

Бу йилга келиб «Пахта-Банк» томонидан хизмат кўрсатилаётган тадбиркорлар кичик ва ўрта бизнес субъектлари сони 42365 тага етди ёки бир йилнинг ўзида 22035 тага кўпайди. Республика Президентининг бу борадаги ҳаракатлари ва ҳукумат қарорларининг тўлиқ ижросини таъминлаш мақсадида «Пахта-Банк» тизимида «Ишлаб чиқариш микрофирмаларини, кичик ва ўрта корхоналарни, деҳқон ва фермер хўжалиklarини, юқори технологик ва инновация лойиҳаларини имтиёзли кредитлаш махсус жамғармаси» ташкил этилди. 2001 йил 1 октябр ҳолатига мазкур жамғарма миқдори 2451,5 млн.

сўмни ташкил этди ва имтиёзли фоиз ставкалари асосида кичик ва ўрта бизнес субъектларига йўналтирилди. Айтиш мумкинки, бу билан «Пахта-Банк» қишлоқ жойларда истиқомат қилувчи аҳолини янги ишчи ўринлари билан таъминлашдек долзарб муаммони ҳал этишга бевосита салмоқчи ҳисса қўшмоқда. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганидек, ишсизлар сони тез кўпайиши мумкин бўлган қишлоқ жойларда янги иш ўринлари очишнинг энг самарали йўли кичик ва ўрта бизнесни, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришдир. Шу соҳага банкимиз томонидан берилган кредит маблағлари ҳисобига биргина 2000 йил давомида 26589 та янги ишчи ўринлари очилди.

Кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш мақсадида Европа Тараққиёт ва Тикланиш банки билан 15 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит берилиши юзасидан битим имзоланди.

Бундан ташқари Осиё Тараққиёт Банкининг 15 млн. АҚШ доллари миқдоридаги кредит линияси очилди. Ушбу хорижий кредит линияларини ўзлаштириш мақсадида банк инвестиция лойиҳалари портфелини шакллантириш юзасидан фаол иш олиб борилмоқда. Булар асосан импорт ўрнини босадиган ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қаратилган лойиҳалардир.

Мухбир: Қобилжон ака! Банкнинг ташқи иқтисодий ҳамкорлиги ҳақида тўхталмасак, суҳбатимиз кемтик бўлиб қолади.

Қобилжон Тошматов: Тушундим. «Пахта-Банк»нинг хорижий молия банк институтлари, компания ва фирмалар билан иқтисодий алоқалари анча кенгайди. 2000 йил бу борада, айниқаш, самарали ва сермаҳсул бўлди. Хусусан, бевосита «Пахта-Банк»нинг ташаббуси билан қишлоқ хўжалигини кредитлаш халқаро Конфедерацияси (КИКА) ХХХ Бош ассамблеясининг Тошкент шаҳрида ўтказилгани халқаро молия ташкилотлари билан ҳамкорлик соҳасида олиб борилаётган изчил фаолият самарасидир. Ассамблея ишида хорижий банкларнинг 200 дан ортиқ мутахассислари, 15 та мамлакатнинг молия институтлари вакиллари, республикамизнинг манфаатдор вазирлик, идора ва банклари, шунингдек, Ўзбекистонда аккредитация қилинган халқаро молия ташкилотлари ҳамда чет эл банклари ваколатхоналарининг раҳбарлари иштирок этдилар.

Бир қатор нуфузли чет эл молия институтлари томонидан Ўзбекистонда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларга катта қизиқиш билан қаралиб, «Пахта-Банк» билан доимий иқтисодий ҳамкорликни ўрнатишга ишонч билдирилди. Ассамблея давомида «Пахта-Банк» Испаниянинг «Банко Корпоративо Эспаньол» банки билан ўзаро ҳамкорлик тўғрисида меморандум имзоланди. Франциянинг «Креди Агрикол» миллий банки ва Италиянинг «Банко Интеза» йирик банк гуруҳи билан шундай ҳужжатни имзолаш юзасидан келишувга эришилди.

Банк раҳбариятининг йигирмадан ортиқ хорижий молия ташкилотлари хусусан Европа Тараққиёт ва Тикланиш банки, Буюк Британиянинг «Стандарт Чартерс» банки, Германиянинг «Коммерн банк»и, Хитойнинг қишлоқ хўжалик машиналари экспорт ва импорти бўйича «Тянзин» компанияси, АҚШнинг қишлоқ хўжалигини кредитлаш дирекцияси ва шу каби бошқа хорижий молия банк ташкилотлари билан амалий учрашувлар ўтказилди. Бу учрашувлар давомида икки томонлама манфаатли ҳамкорлик истиқболлари, фойдали шерикчилик муносабатларини янада кенгайтиришга, хорижий инвестицияларини Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этиш имкониятлари муҳокама қилиниб, икки томонлама манфаатли ҳамкорлик асосида амалий тадбирлар ўтказиб келинмоқда.

Мухбир: «Шарқ юлдузи» журнали республикадаги энг обрўли нашрлардан ҳисобланади. 70 йиллик тўйини нишонлаётган журналимиз ўқувчиларига икки оғиз тилак билдирсангиз.

Қобилжон Тошматов: «Шарқ юлузи» мен эсимни танигандан буён уйимнинг тўридан жой олган асосий журнал. Бунини «қўқонманзират» учун айтганим йўқ. Дадам ҳар йили қатор нашрлар аввалида «Шарқ юлдузи»га обуна бўлардилар. Уйимизда ҳали ҳам унинг бир неча ўн йиллик таҳламли сақланади. Журнал халқимиз ҳаётига шу қадар сингиб кетганки, уни таъриф-тавсиф қилиш ортиқча.

70 йиллик тўйи билан табриклар эканман, журналхонларга оилавий фарвонлик, хонадонларига қут-барака тилаб қоламан.

Бахтиёр КАРИМОВ суҳбатлашди.

Мундарижа

ҲАЁТ КЎРКИ

Абдуғаффор Қирғизбоев. Ўзбекистон ва жаҳон	3
Назиржон Саидов. Олимжон Холдор. Офарин	5
Пардабой Эргашев. Мустақиллик берган қанот	11

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

Мақсуда Эгамбердиева. Сурмаранг оқшомлар ошиғим	14
Асқар Маҳкам. Борлиқ ишқдир поёнсиз	15
Оймома Обидова. Насимларнинг муждасида бахт	17
Мўмин Аваз. Балаңд остонанита етаклар орзу	20
Абдулла Шер. Ёнаётган йўл. Достон	35
Дилором Ҳамроева. Қалбимга кўчган бул сурат безавол	108
Бахтиёр Маҳмуд. Отаҳий ғазалларига мухаммаслар	110
Илҳом Ҳамро. Муҳаббат бор гул титроғида	112

АСРАЛАР, АСАРАЛАР

Оқилжон Ҳусан. Ҳикоялар	21
Раъно Розикова. Ҳикоялар	32
Абдул Қодир. Эржигит. Ҳикоя	43
Ихтиёр Ризо. Насрий назмлар	48
Мэри Шелли. Янглишган даҳо ёхуд Янги Прометей. Саргузашт роман	53
Насимжон Раҳмон. Рухиятдаги нур муроди. Монавийларнинг тавбаномаси	114

АДАБИЙ ДАВРА

Салимаҳон Эшонова. Иноят истаган кўнгул	120
Мухтор Худойқулов. Фельетонлар қироли	122
Абдулла Улуғов. Адабий танқид мавқеи	128
Шоира Исаева. Тасвирда ҳолатлар чегараси	132
Отабек Жўрабоев. Муршиди Фарғона кимдур?	134
Назира Тошпўлатова. Услуб ва замонавийлик	138

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Турсунбой Адашбоев. «Бу оламга боқдик очиқ назар билан»	140
Сафар Барноев. Ботир юракларда баҳорлар қолди	144

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИНИНГ 70 ЙИЛЛИГИГА

Тоҳир Қаҳҳор. Кўзгу	147
Али Назар Эгамназаров. Улуғ дарё	149

ГУЛҚАЙЧИ

Жўра Маҳмуд. Аддар кўсанинг мўйлови. Ҳажвия	150
Розик Рўзи. Бошқа кўча кишилари. Ҳажвий шеърлар	151
Ўткир Саидов. Пародиялар	152
Замондош бурчаги	155
Адабий бошқотирмалар	156

СУҲБАТ

«Пахта-Банк» ишончли ҳамкор	157
-----------------------------	-----

Безовчи rassom Абдухалил Турсунов

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоққача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. *Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. *Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг. Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси. * Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 3.09.2001 й. Босишга рухсат этилди 31.10.2001 й. Қоғоз формати 70x1081/16. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1500 нусха. Буюртма № 2531.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.